

3

КИЇВ • 1971

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Зростаюча роль КПСР у будівництві комунізму
- До 100-річчя Паризької Комуні (добірка)
- Забуте повідомлення про рабство у червонорусів
- Передславські змійові вали

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *Навстречу XXIV съезду КПСС и XXIV съезду КП Украины.* И. П. Кожуко. Растущая роль КПСС в строительстве коммунизма. *К 100-летию Парижской Коммуны.* Д. П. Урсу. Интернациональное движение солидарности европейского пролетариата с Парижской Коммуной. В. Г. Сарбей. Идеи Парижской Коммуны во взглядах украинской прогрессивной эмиграции 70-х годов XIX ст. Д. Б. Свечарников. К вопросу о социально-экономической политике Парижской Коммуны. В. В. Иваненко, В. Ф. Шарана. Из истории празднования юбилеев Парижской Коммуны на Украине. Я. И. Штернберг. Коммунар Лео Франкель и революционная Россия. Сообщения. Д. Д. Пиха. Подготовка пополнения Красной Армии на Украине в годы мирного социалистического строительства. Ю. И. Кунах. К вопросу о возникновении и деятельности украинских филиалов смешанных акционерных товариществ в 1923—1925 гг. Л. Д. Алексеев. Вопросы думской тактики на страницах большевистской прессы в 1907—1910 гг. Н. С. Полищук. Состояние начального образования на Правобережной Украине в 60—90-х годах XIX ст. Заметки. Возвращаясь к напечатанному. Выводы из научных исследований. В помощь преподавателю истории. Охрана и использование памятников истории и культуры. Воспоминания. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация. Письма в редакцию. Приложение.

CONTENTS

Articles. *On the XXIV Congress of the C.P.S.U. and XXIV Congress of the Ukraine.* I. P. Kozhukalo. An Increasing Role of the C.P.S.U. in Building Communism. *On a Centenary of the Paris Commune.* D. P. Ursu. International Movement of Solidarity of the European Proletariat with the Paris Commune. V. G. Sarbey. Ideas of the Paris Commune in the Views of the Ukrainian Progressive Emigrants of the 70's of the XIX Century. D. B. Svecharnikov. On the Problem of Social-economic Policy of the Paris Commune. V. V. Ivanenko, V. F. Sharapa. From the History of Celebrating the Jubilees of the Paris Commune in the Ukraine. Ya. I. Shternberg. The Communard Leo Frankel and Revolutionary Russia. Communications. D. D. Pikhia. Training of the Red Army's Reinforcement in the Years of Peaceful Socialist Building. Yu. I. Kunakh. On the Problem of Appearance and Activity of the Ukrainian Branches of Joint-stock Companies in 1923—1925. L. D. Alexeev. Problems of the Duma's Tactics on the Pages of the Bolshevik Press in 1907—1910. N. S. Polishchuk. The State of the Primary Education on the Right-Bank Ukraine in the 60's—90's of the XIX Century. Notes. Returning to the Already Published. Conclusions from Scientific Researches. Aid to the Teacher of History. Protection and Use of History and Culture Monuments. Reminiscences. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News Items and Information.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 3 (120)

БЕРЕЗЕНЬ

1971'

РІК ВИДАННЯ
ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

Назустріч XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України

- І. П. Кожукало — Зростаюча роль КПРС у будівництві комунізму 3
- До 100-річчя Паризької Комуні*
- Д. П. Урсу (Одеса) — Інтернаціональний рух солідарності європейського пролетаріату з Паризькою Комунію 14
- В. Г. Сарбей — Ідеї Паризької Комуні у поглядах української прогресивної еміграції 70-х років XIX ст. 23
- Д. Б. Свечарников (Ізмаїл) — До питання про соціально-економічну політику Паризької Комуні 32
- В. В. Іваненко (Сімферополь), В. Ф. Шарапа (Сімферополь) — З історії відзначення ювілеїв Паризької Комуні на Україні 37
- Я. І. Штернберг (Ужгород) — Комунар Лео Франкель і революційна Росія 40

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Д. Д. Пиха — Підготовка поповнення Червоної Армії на Україні в роки мирного соціалістичного будівництва 46
- Ю. І. Кунах (Тольятті) — До питання про виникнення та діяльність українських філій змішаних акціонерних товариств у 1923—1925 рр. 56
- Л. Д. Алексєєв — Питання думської тактики на сторінках більшовицької преси України в 1907—1910 рр. 61
- М. С. Поліщук — Стан початкової освіти на Правобережній Україні в 60—90-х роках XIX ст. 69

ЗАМІТКИ

- Т. С. Сегеда (Ужгород) — Діяльність Спілки молоді Закарпатської України по вихованню підростаючого покоління на революційних і бойових традиціях ВЛКСМ (1944—1945 рр.) 75
- М. С. Чуприна (Чернігів) — Ю. М. Коцюбинський на чолі відділу Полтавського губкому партії по роботі на селі (1920 р.) 79
- В. П. Веснін (Жданов) — Роль Маріупольського порту в зовнішній торгівлі Росії наприкінці XIX — на початку XX ст. 84
- В. Т. Пашуто (Москва), І. В. Шталь (Москва) — Забуте повідомлення про рабство у червонорусів (XI—XII ст.) 86
- О. Л. Вайнштейн (Ленінград) — Український історик Я. А. Рубан 89
- М. В. Кірсенко — Про економічне становище Греції напередодні Балканських війн 95

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

- І. М. Самойловський — Переяславські Змійові вали 101

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

- О. С. Шуляк (Мелітополь) — Діяльність партійних організацій України по зміцненню керівних колгоспних кадрів у роки семирічки 103
- П. А. Рудик — Діяльність парторганізацій України по розвитку трудової активності колгоспників і працівників радгоспів (1952—1958 рр.) 105
- І. О. Мандрик (Ужгород) — Становище і революційна боротьба сільськогосподарського пролетаріату Угорщини в 1900—1914 рр. 106

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- В. І. Талденко (Суми) — З досвіду опитування на уроках історії в школах
робітничої молоді 109

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

- С. І. Білокінь — До питання про історизм у творах Г. Нарбута 111

СПОГАДИ

- В. Й. Іжевський (Москва) — Відкриття пам'ятника на могилі Т. Г. Шевченка
(1923 р.) 114

НАШ КАЛЕНДАР

- М. В. Знаменська — 20-річчя Закону про захист миру 116
П. В. Шостак — 50-річчя X з'їзду РКП(б) 119
Г. В. Божук (Ужгород) — П'ятдесята річниця загального страйку сільськогоспо-
дарських робітників Закарпаття 120
М. О. Слободян (Кам'янець-Подільський) — Ювілей Кам'янець-Подільського
сільськогосподарського інституту 123
О. Д. Кузьминська, В. Г. Лисенко — 150 років від дня заснування «Півден-
ного товариства» декабристів 124

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- В. С. Петренко — Історія селянства України 1951—1970 рр. в радянській істо-
ріографії 128

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- В. Г. Бойко — І. Гуржій, Фрідріх Енгельс про Україну 135
А. М. Сабіна (Донецьк) — Донбасс в трудах В. И. Ленина 136
М. К. Івасюта (Львів), С. Д. Кобилянський (Львів) — І. М. Кравченко.
Розквіт буковинського села 137
О. В. Мойсеев — Г. И. Ванеев, С. Л. Ермаш, Н. Д. Малаховский, С. Т. Сахно,
А. Ф. Хренов. Героическая оборона Севастополя. 1941—1942 138
Ф. І. Стеблій (Львів), В. Т. Полєк (Івано-Франківськ) — М. П. Гуменюк. Укра-
їнські бібліографи XIX — початку XX ст. Нариси про життя та діяльність . . . 139
Г. П. Петрова (Чернігів) — Хрестоматія з історії Чернігівщини 141
В. І. Худанич (Ужгород), М. В. Троян (Ужгород) — В. В. Хайнас. Борьба
Коммунистической партии Угорщины за единый рабочий и народный фронт
против фашизма и войны (1933—1939 гг.) 142

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- В. П. — Наукова сесія, присвячена 70-річчю газети «Искра» 143
П. А. Горішний — У Президії АН УРСР 143
К. К. Когонашвілі (Сімферополь), О. А. Махньова (Сімферополь) — Ре-
зультати розкопок поблизу с. Голуба Затока 145
А. М. Дітковський (Житомир), О. О. Павлов (Житомир) — Безстрашна
революціонерка 146
В. Д. Сусоров (с. Бобровий Кут) — Школа відзначила ювілей Ф. Енгельса . . . 147
А. М., Б. К. Мигаль, В. Б. — Захист докторських дисертацій Ю. М. Гамрець-
ким, П. І. Гарчевим і М. Я. Варшавчиком 148
Олександр Карпович Касименко 149

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

- Б. А. Лозовський (Чернігів), В. У. Черноус (Чернігів) — Про достовірність
деяких документальних видань 150
В. І. Подов (Лисичанськ Ворошиловградської області) — Коли ж був заснова-
ний Лисичанськ? 151

ДОДАТОК

- Від з'їзду до з'їзду (продовження) 154

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, І. П. Кожукало, І. І. Коломійченко (заст. головного редактора), І. В. Лупандін (відповідальний секретар), А. В. Санцевич (заст. головного редактора), В. А. Чирко, А. М. Шлепаков, А. Д. Ярошенко.

Адреса редакції: Київ, І, Кірова, 4.

Телефон: 29-71-31.

Статті

Назустріч XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України

І. П. КОЖУКАЛО

ЗРОСТАЮЧА РОЛЬ КПРС У БУДІВНИЦТВІ КОМУНІЗМУ

Видатною подією в житті партії, всього радянського народу є XXIV з'їзд КПРС. З'їзди — важливі етапи в практичній і теоретичній діяльності партії, в житті і розвитку Радянської держави.

Після XXIII з'їзду роль партії як керівної сили радянського суспільства значно зросла, зміцнились її зв'язки з масами. Прикладом цього є широке обговорення і одностайне схвалення проекту Директив XXIV з'їзду КПРС по дев'ятій п'ятирічці, в якому дістала яскраве втілення ленінська генеральна лінія партії.

Завершивши будівництво першого в світі соціалістичного суспільства, Радянська країна вступила в такий період свого розвитку, який підтверджує ленінське положення про те, що людство перейшло «до нової стадії розвитку, яка несе надзвичайно блискучі можливості»¹. Створились необхідні передумови для побудови комуністичного суспільства. В Програмі КПРС, рішеннях XXIII з'їзду, проекті Директив XXIV з'їзду партії дано всебічне обґрунтування завдань комуністичного будівництва — створення матеріально-технічної бази комунізму, формування комуністичних суспільних відносин, виховання нової людини. На основі аналізу розвитку КПРС на сучасному етапі у Програмі партії підкреслюється, що «період розгорнутого будівництва комунізму характеризується далішим зростанням ролі і значення **Комуністичної партії**, як керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства»².

Історія підтвердила те незаперечне положення марксизму-ленінізму, що без Комуністичної партії неможлива ні соціалістична революція, ні побудова соціалізму та комунізму, розбила твердження ревізіоністів, нібито керівна роль партії потрібна лише на якомусь одному етапі. Підвищення керівної ролі партії комуністів — це закономірний процес, що охоплює всі етапи її розвитку.

Особливо підвищується керівна і спрямовуюча роль партії в період розгорнутого будівництва комунізму. Це пояснюється як величезними масштабами і складністю завдань, так і особливостями формування нового суспільства. Зростання керівної ролі партії в умовах будівництва

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 440.

² XXII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу, 17—31 жовтня 1961 року. Стенографічний звіт, III, К., 1962, стор. 311.

ва комунізму характеризується рядом обставин. По-перше, партія вирішує якісно нові і складні завдання, пов'язані з всебічним використанням переваг розвинутого соціалістичного суспільства, з практичною побудовою безкласового суспільства. По-друге, підвищується значення наукового, економічного обґрунтування політики у зв'язку з виробленням і здійсненням планів комуністичного будівництва в умовах науково-технічної революції. По-третє, науково обґрунтоване вирішення нових, складних і комплексних завдань комуністичного будівництва істотно підвищує значення теоретичної діяльності партії. По-четверте, будівництво комунізму проходить при наявності світової соціалістичної системи і виступає як інтернаціональний обов'язок.

Будівництво комунізму — складний суспільно-історичний процес, що охоплює всі сторони життя: економіку, політику, культуру, ідеологію, побут і вимагає високого рівня організаційного, ідейного, політичного і господарського керівництва. Здійснювати таке керівництво може тільки партія, яка володіє передовою марксистсько-ленінською теорією. Такою партією і є КПРС. «Щоб управляти,— писав В. І. Ленін,— треба мати армію загартованих революціонерів-комуністів, вона є, вона називається партією»³.

Успіх комуністичного будівництва залежить від правильної науково обґрунтованої політики, яку здатна визначити і здійснювати тільки Комуністична партія. Сила політики партії — в марксистсько-ленінській теорії, яка завжди допомагає бачити перед собою вищу мету і підпорядковувати їй повсякденні справи, тверезо оцінювати обстановку і точно в ній орієнтуватися, за будь-яких обставин знаходити правильні рішення, в усій своїй діяльності спиратися на трудящі маси — активних і свідомих будівників комунізму. Ставши світоглядом мільйонів, марксизм-ленінізм перетворився в знаряддя матеріального виробництва, став конкретною наукою побудови комунізму.

Основне в партійному керівництві — політичне керівництво. Партія здійснює всебічне політичне керівництво соціалістичним суспільством, державою та його органами на місцях, громадськими організаціями, творчою діяльністю всього народу. Вона об'єднує їх зусилля, координує їх діяльність, визначає основні форми і методи роботи, спрямовує їх до єдиної мети.

Політиці нашої партії притаманні дух революційної діалектики, послідовність і цілеспрямованість, принципіальність і діловитість, безмежна відданість ідеалам комунізму. Глибока свідомість відповідальності перед радянським народом, міжнародним робітничим класом, усім прогресивним людством, самовіддане здійснення свого історичного обов'язку становлять суть усієї політичної діяльності КПРС.

Сила партії та її політики — в революційному дусі, у здатності критично оцінювати і глибоко осмислювати результати своєї діяльності. «І при Леніні, і після Леніна,— говорив Л. І. Брежнєв,— партія сміливо і відверто критикувала і критикує помилки і хиби. Вона суворо засудила культ особи, який призводив до порушень ленінських норм партійного і державного життя, соціалістичної законності і демократії. Вона рішуче відкинула суб'єктивізм, який підміняв науковий підхід до явищ суспільного життя необґрунтованими імпровізаціями. Партія говорить народові правду, якою б суворою вона не була»⁴.

Показуючи високі зразки непорушної вірності революційному вченню — марксизму-ленінізму, Комуністична партія бачить у його захисті і творчому розвитку свій найважливіший і священний обов'язок перед

³ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 41.

⁴ Л. І. Брежнєв. Справа Леніна живе і перемагає, К., 1970, стор. 37.

народом нашої країни і трудящими всього світу. Вона твердо дотримується вказівки В. І. Леніна, що необхідно «ні на хвилину не випускати з уваги нашої кінцевої мети, завжди пропагувати, охороняти від перекручень і розвивати далі пролетарську ідеологію — вчення наукового соціалізму, тобто марксизм»⁵. Великі перемоги радянського народу — торжество політики партії, триумф наукової основи цієї політики — марксистсько-ленінського вчення.

В період будівництва комунізму особливого значення набуває економічна політика партії. Це закономірно — адже нове суспільство насамперед повинно мати відповідну економічну, матеріально-технічну базу. Ленінське положення про необхідність економічного обґрунтування комунізму⁶ вимагає як теоретико-економічного обґрунтування можливості й закономірності побудови комуністичного суспільства, так і практичного здійснення головного економічного завдання сучасного періоду будівництва цього суспільства — створення його матеріально-технічної бази. Саме так визначене це завдання в Програмі партії, в рішеннях XXIII з'їзду і пленумів ЦК КПРС.

Втілюючи в життя ленінські ідеї про шляхи створення матеріальної бази комуністичного ладу, творчо розвиваючи їх, Комуністична партія розробила і проводить у життя науково обґрунтовану економічну політику. Суть її полягає в тому, щоб, як підкреслюється у проекті Директив XXIV з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства на 1971—1975 роки, забезпечити значне піднесення матеріального і культурного рівня життя народу на основі високих темпів розвитку соціалістичного виробництва, підвищення його ефективності, науково-технічного прогресу і прискорення зростання продуктивності праці.

За період між XXIII і XXIV з'їздами КПРС партія добилася значних успіхів у створенні матеріально-технічної бази комунізму. Директиви XXIII з'їзду КПРС за найважливішими економічними і соціальними показниками успішно виконані. Випуск промислової продукції за п'ятирічку зріс у півтора раза. Високими темпами розвивались електроенергетика, хімія і нафтохімія, машинобудування, металообробка, а особливо приладобудування та радіоелектроніка — галузі, від яких залежить дальший технічний прогрес у усьому народному господарстві.

Наша промисловість швидко зростала не тільки кількісно, а й якісно, неухильно підвищувався її технічний рівень. Лише за останні десять років у країні створено понад 32 тис. зразків нових машин і устаткування, 12 тис. нових приладів, освоєно більш як 10 тис. нових видів промислової продукції⁷.

Після XXIII з'їзду КПРС економічне піднесення характерне для всіх союзних республік, що розвиваються на основі єдиного планового соціалістичного господарства. У дружній сім'ї братніх народів значний вклад у створення матеріально-технічної бази комунізму вносить Радянська Україна. 1970 р. на Україні вироблялось 138 млрд. кВт/год. електроенергії, тобто більше, ніж у Франції, 60,9 млрд. м³ природного газу — значно більше, ніж в Англії, Франції, Західній Німеччині, разом узятих; 111 млн. т залізної руди, або більше ніж в США: 46,6 млн. т сталі — майже стільки ж, скільки виплавляють Англія і Франція, разом узяті⁸.

П'ятирічний план за загальним обсягом промислового виробництва виконаний Українською РСР достроково, у жовтні 1970 р. За п'ять ро-

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 305.

⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 162.

⁷ «Радянська Україна», 7 листопада 1970 р.

⁸ «Радянська Україна», 18 квітня 1970 р.; 6 лютого 1971 р.

ків обсяг промислової продукції в республіці зріс на 49,5% проти 47,3%, передбачених контрольними цифрами. Дві третини приросту промислової продукції досягнуто за рахунок підвищення продуктивності праці. У республіці за п'ять років розроблено понад 3,5 тис. зразків сучасних машин, механізмів, освоєно серійний випуск 2554 назв нових видів продукції⁹.

Кількісні і якісні зміни, що сталися в розвитку промисловості, пов'язані насамперед з новою економічною реформою. Перехід на нові умови роботи є застосуванням і дальшим розвитком розробленої В. І. Леніним системи наукових знань по керівництву соціалістичною економікою. На 1 липня 1970 р. в республіці за новою системою планування і економічного стимулювання працювало понад 8 тис. промислових підприємств, питома вага яких у всьому виробництві промислової продукції становила 94%¹⁰.

Бурхливий розвиток промисловості змінив карту республіки. На Україні вирости нові соціалістичні міста, працюють тисячі сучасних промислових підприємств. Питома вага міського населення зросла з 19% до 55%¹¹. Гордістю українського народу є робітничий клас — спадкоємець героїчних бойових і трудових традицій народу, провідна творча сила нового суспільства. Науково-технічна революція привела до корінних змін у виробничій кваліфікації радянських робітників, їх технічному і культурному рівні, у змісті та характері їх праці. Понад половина робітників у республіці має середню або вищу освіту¹². Все це зумовило зростання продуктивності праці, високу громадську активність робітників, розширення їх духовних запитів, викликало таке чудове явище, як масове раціоналізаторство і винахідництво. 1969 р. на Україні було близько 654 тис. винахідників і раціоналізаторів¹³.

Будівництво комунізму передбачає створення поряд з промисловою всебічно розвинутого, високопродуктивного сільського господарства. На основі рішень ХХІІІ з'їзду, березневого (1965 р.), травневого (1966 р.), жовтневого (1968 р.), липневого (1970 р.) пленумів ЦК КПРС вжито заходи, спрямовані на дальше зміцнення цієї життєво важливої галузі економіки. При всебічній допомозі трудящих міста сільськогосподарське виробництво набуває дедалі більшого індустріального характеру, зростає його технічна озброєність, здійснюється програма хімізації і меліорації земель, піднесення культури землеробства й тваринництва.

Валовий збір зерна в 1966—1969 рр. становив 162 млн. т у середньому за рік і був на 32 млн. т, або майже на 25% більшим, ніж у 1961—1965 рр.¹⁴ Зросло виробництво й інших сільськогосподарських продуктів. Підвищилась урожайність сільськогосподарських культур, продуктивність худоби і птиці. Особливо великих успіхів досягнуто 1970 р. Колгоспи й радгоспи одержали найвищий урожай зерна за всю історію землеробства країни. Це дало можливість державі закупити зерна значно більше, ніж передбачалося¹⁵.

Із законною гордістю пишається своїм багатогалузевим високомеханізованим колгоспно-радгоспним виробництвом український народ. Наприкінці 1969 р. в 9312 колгоспах і 1543 радгоспах працювало

⁹ «Радянська Україна», 7 листопада 1970 р.; «Правда України», 30 грудня 1970 р.

¹⁰ «Правда України», 11 вересня 1970 р.

¹¹ Українська РСР в цифрах в 1969 році. Короткий статистичний довідник, К., 1970, стор. 14.

¹² Там же, стор. 160.

¹³ Там же, стор. 32.

¹⁴ «Радянська Україна», 4 липня 1970 р.

¹⁵ «Радянська Україна», 7 листопада 1970 р.

611 тис. тракторів (у 15-сильному обчисленні), 77 тис. зернозбиральних комбайнів, 250 тис. вантажних автомобілів, чимало іншої різноманітної техніки. Загальна потужність енергетичних двигунів досягла 50 млн. кінських сил¹⁶.

На основі зміцнення матеріально-технічної бази колгоспи й радгоспи України добилися збільшення виробництва продуктів землеробства і тваринництва. За 1966—1970 рр. середньорічне виробництво зерна порівняно з попередньою п'ятирічкою зросло на 13%, цукрових буряків — на 36%, м'яса — на 21%, молока — на 23%, яєць — на 14%. Це стало можливим внаслідок підвищення врожайності сільськогосподарських культур і продуктивності тваринництва. 1970 р. у республіці вирощено по 23 ц зернових з 1 га¹⁷.

З розвитком продуктивних сил колгоспів і радгоспів поступово стираються соціально-економічні та культурно-побутові відмінності між містом і селом. Центральною фігурою на селі став механізатор широкого профілю, який втілює в собі новий тип сільського трудівника. 1970 р. в колгоспах і радгоспах республіки працювало 800 тис. трактористів, комбайнерів і шоферів. Кожен дев'ятий колгоспник чи робітник радгоспу мав професію механізатора¹⁸. Колгоспне селянство свідомо ставиться до колективної праці, вміло її організовує, на науковій основі веде господарство, виступає активною силою в будівництві комунізму.

Успіхи в розвитку народного господарства стали основою підвищення добробуту трудящих. Партія керується відомим положенням марксистсько-ленінської теорії про те, що в міру розвитку продуктивних сил соціалізму і просування по шляху створення матеріально-технічної бази комунізму постійне підвищення рівня життя народу є об'єктивною економічною необхідністю. За роки восьмої п'ятирічки реальні доходи в розрахунку на душу населення зросли на 33% проти 30%, намічених директивами XXIII з'їзду КПРС. 1970 р. середньомісячна заробітна плата робітників і службовців становила 122 крб., а з урахуванням виплати пільг із суспільних фондів — 164 крб.¹⁹

Восьма п'ятирічка була періодом дальшого підвищення добробуту українського народу. За п'ять років національний доход у республіці зріс на 39%, заробітна плата робітників і службовців — майже на 23%, а доходи колгоспників від громадського господарства — більш як на третину. У півтора раза зріс роздрібний товарооборот²⁰. Дані про поліпшення життя народу свідчать, що історія нашої держави ще не знала такого періоду, коли б темпи зростання матеріальних благ народу були такими, як у восьмій п'ятирічці. Все це сприяє створенню умов для подолання істотних відмінностей між містом і селом, між фізичною та розумовою працею, зміцненню союзу робітничого класу і селянства, монолітної єдності всього радянського народу.

За останні роки партії, як керівній силі нашого суспільства, довелось вирішувати складні політичні, економічні, соціальні і культурні проблеми. Проте суспільні явища, політичні події, як відзначав В. І. Ленін, «завжди дуже заплутані і складні. Їх можна порівняти з ланцюгом. Щоб удержати весь ланцюг, треба вцепитися за основну ланку»²¹. Період між з'їздами особливо наочно показав уміння нашої партії визначати, як учив Ленін, основну ланку, ухопившись за яку, можна витягнути

¹⁶ Українська РСР в цифрах в 1969 році, стор. 82, 83, 120.

¹⁷ «Правда України», 10 листопада 1970 р.

¹⁸ «Радянська Україна», 25 липня і 18 серпня 1970 р.

¹⁹ «Радянська Україна», 7 листопада 1970 р.

²⁰ «Радянська Україна», 10 грудня 1970 р.

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 261.

весь ланцюг суспільного розвитку на тому чи іншому етапі. Такою ланкою в галузі економічної політики є інтенсифікація виробництва.

Суть інтенсифікації полягає в тому, що зростання виробництва досягається насамперед за рахунок підвищення продуктивності праці, яка повинна бути вищою, ніж за капіталізму. Це, як не раз підкреслював В. І. Ленін, є вирішальною умовою перемоги комуністичного ладу. Іншою, менш важливою рисою інтенсифікації, є економія часу, досягнення значно більших результатів з найменшими затратами і в найкоротші строки. «...Виграти час,— говорив В. І. Ленін,— значить виграти все...»²².

Могутній засіб інтенсифікації, основне джерело економічного зростання партія бачить у розгортанні науково-технічного прогресу. Бід-значаючи, що в нашій країні є все необхідне для завоювання передових позицій на основних напрямках науково-технічної революції, партія проводить велику роботу, щоб привести до дії всі резерви виробництва, втілити можливість у дійсність.

Необхідність прискорення науково-технічного прогресу у нашій країні нерозривна від забезпечення не тільки внутрішніх, а й зовнішніх умов для побудови комуністичного суспільства в СРСР. Ось чому КПРС висуває цю проблему як одну з найважливіших умов створення матеріально-технічної бази комунізму та забезпечення перемоги соціалізму в економічному змаганні з капіталізмом.

Науково-технічна революція докорінно змінює життя, працю та побут людей, дає людині могутні засоби впливу на природу й соціальні процеси, викликає до життя нові галузі техніки, виробництва. В умовах розвинутого соціалістичного суспільства, викликаючи справжній переворот у різних галузях промисловості, вона веде до тісного зближення науки і виробництва, є одним з джерел прискорення темпів розвитку всього суспільства в цілому на шляху до комунізму. Врахувати найглибші соціальні наслідки науково-технічної революції, забезпечити використання її досягнень в інтересах людини праці може тільки партія комуністів, озброєна марксистсько-ленінською теорією, що будує свою політику на основі науки. «Немає тепер у нас важливішої справи в економіці,— говорив Л. І. Брежнев,— ніж здійснення науково-технічної революції»²³.

Комуністична партія здійснює політичне керівництво не тільки економічним, а й соціальним життям, суспільними відносинами. Предметом особливого піклування партії є дальший розвиток і вдосконалення соціалістичної демократії. При соціалізмі, як підкреслював В. І. Ленін, вперше в історії цивілізованих суспільств маса населення піднімається «до самостійної участі не тільки в голосуваннях і виборах, але і в повсякденному управлінні»²⁴.

Політична структура, що склалась в СРСР, у якій Комуністична партія виступає керівним ядром, відкрила великі можливості для неупинного розвитку й поглиблення соціалістичної демократії, об'єднання та згуртування всіх трудящих класів і верств населення на боротьбу за комунізм.

З завершенням побудови соціалізму та зміцненням єдності суспільства держава диктатури пролетаріату перетворилася в політичну організацію всього народу при керівній ролі робітничого класу на чолі з його авангардом — Комуністичною партією. Водночас і радянська демократія стала всенародною, що забезпечує політичну рівність для всіх, без будь-яких класових обмежень.

²² В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 454.

²³ «Радянська Україна», 29 серпня 1970 р.

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 443.

Партія виходить з того, що будівництво комунізму — справа рук, розуму і волі мільйонних мас. Вона завжди пам'ятає вказівку В. І. Леніна про те, що «без союзу з некомуністами в найрізноманітніших галузях діяльності ні про яке успішне комуністичне будівництво не може бути й мови»²⁵. І партія невпинно зміцнює цей союз, веде невтомну роботу по розвитку соціалістичної демократії, широкому залученню мас до управління виробництвом, громадськими й державними справами.

Розгалужена система державних і громадських органів в особі Рад, профспілок, комсомолу, кооперативних та інших організацій дозволяє спрямовувати творчу енергію всіх радянських людей на розв'язання завдань комуністичного будівництва. Але щоб ця система була ефективною, потрібна об'єднуюча й керівна сила. Нею і є Комуністична партія. Досвід СРСР та інших соціалістичних країн переконливо доводить, що без марксистсько-ленінської партії як спрямовуючої сили й політичного вождя народу, що найбільш глибоко і повно виражає його інтереси, не може бути і справжнього народовладдя. Тільки завдяки керівництву партії забезпечується розвиток та постійне вдосконалення соціалістичної демократії.

Великою заслугою Комуністичної партії є те, що в радянському суспільстві для всіх націй і народностей створені сприятливі соціально-економічні умови, і всі вони досягли визначних успіхів у своєму розвитку. Послідовно втілюючи в життя ленінську національну політику, партія забезпечує всебічний розквіт і зближення націй, посилення їх взаємодопомоги в господарському та культурному будівництві, обмін кадрами, матеріальними й духовними багатствами. Партія не допускає ні ігнорування, ні роздування національних особливостей, бореться проти будь-яких проявів націоналізму та шовінізму, зміцнює братню дружбу народів нашої країни.

Важливе місце в діяльності партії посідає духовне життя суспільства, наука та культура, народна освіта, політичне навчання комуністів, безпартійних, розвиток літератури і мистецтва. Керуючись ленінською вказівкою, що свідомість мас «лишається, як і завжди, базою і головним змістом всієї нашої роботи»²⁶, партія особливо увагу приділяє комуністичному вихованню трудящих. Чим вища свідомість та ідейна переконаність членів суспільства, тим повніше і ширше розгортається їх творча активність у створенні матеріально-технічної бази комунізму, розвитку нових відносин між людьми і тим швидше й успішніше розв'язуються завдання комуністичного будівництва.

Комуністична партія не може бути нейтральною щодо буржуазних пережитків у свідомості і поведінці людей. Якщо не вести боротьбу проти проявів чужих поглядів і звичаїв, вони можуть розростись і стати серйозною небезпекою, загальмувати наш рух до комунізму. Партія вимагає від кожного комуніста, кожної радянської людини повного розуміння того, що в обстановці жорстокої ідеологічної боротьби на міжнародній арені особливо небезпечні ідейна безтурботність і політична пасивність. Партія виховує маси в дусі високої політичної свідомості, радянського патріотизму та соціалістичного інтернаціоналізму, в дусі високої революційної пильності й непримиренності до всього, що суперечить нашим поглядам та ідеалам.

Партія проявляє повсякденне піклування про вдосконалення загальноосвітньої і вищої школи, робить все для того, щоб вони якнайповніше відповідали вимогам комуністичного будівництва й сучасної

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 192.

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 11, стор. 147.

науково-технічної революції. В. І. Ленін говорив, що кожний, хто взявся за велику справу будівництва комунізму, повинен зрозуміти, «що тільки на основі сучасної освіти він може це створити, і, якщо він не матиме цієї освіти, комунізм лишиться тільки побажанням»²⁷. У вищих і середніх навчальних закладах, у вечірніх школах Радянського Союзу навчається близько 80 млн. чол., тобто третина всієї кількості населення СРСР²⁸. На Україні всіма видами навчання охоплено 14,3 млн. чол., з них 8,5 млн. чол. — у загальноосвітніх школах — це в 3,2 рази більше, ніж у дореволюційний час. Особливо зросло число учнів 5—10 класів — у 30 раз²⁹.

Успішно ведеться підготовка кадрів радянської інтелігенції. У вищих та середніх спеціальних навчальних закладах республіки навчається 1,6 млн. чол. В народному господарстві республіки зайнято понад 3 млн. спеціалістів з вищою спеціальною освітою. Майже третину всіх спеціалістів, тобто близько одного мільйона чоловік, становлять комуністи³⁰.

У відповідності з завданнями комуністичного будівництва, з вимогами сучасної науково-технічної революції КПРС приділяє велику увагу розвитку всіх галузей науки, в результаті чого у наші дні наука стала справді безпосередньою продуктивною силою. І ця її роль ще більше зросте в майбутньому. На передові позиції світового прогресу вийшла наука Радянської України. Число наукових працівників становить 123 тис. чол., що майже в 11 раз перевищує кількість наукових працівників усієї дореволюційної Росії. Українські вчені внесли значний вклад у розвиток не тільки радянської, а й світової науки, зокрема у розвиток теоретичної кібернетики, ядерної фізики, теорії напівпровідників і нелінійних диференціальних рівнянь, у промислову технологію виробництва штучних алмазів, у створення перших в СРСР обчислювальних машин тощо³¹.

Творчо розвиваючи марксизм-ленінізм, Комуністична партія добивається, щоб теорія прокладала шлях практиці, забезпечувала науковий підхід до керівництва економічним і культурним життям радянського суспільства. У постанові ЦК КПРС, прийнятій у серпні 1967 р., «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищення їх ролі в комуністичному будівництві», ЦК КПРС намітив основні напрямки розвитку суспільних наук. Велику роль у розвитку суспільних наук відіграв ряд важливих документів партії, пов'язаних з видатними історичними подіями: 50-річчям Великої Жовтневої соціалістичної революції, 150-річчям від дня народження К. Маркса і 100-річчям від дня народження В. І. Леніна. В них викладені ті нові висновки й положення, до яких прийшла наша партія та колективна думка комуністичних і робітничих партій в результаті творчого розвитку марксизму-ленінізму на основі узагальнення історичного досвіду.

Одним з основних елементів будівництва комуністичного суспільства є радянська культура. Тільки на Україні діє близько 26 тис. клубів і палаців культури, 70 тис. бібліотек, серед яких близько 27 тис. масових, 64 професійні театри і понад 500 самодіяльних народних колективів, близько 29 тис. кіноустановок, 145 державних музеїв та багато інших культурних закладів³². Масовими тиражами видаються в рес-

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 253.

²⁸ «Вопросы истории КПСС», 1970, № 10, стор. 17.

²⁹ Українська РСР в цифрах в 1969 році, стор. 6.

³⁰ Там же, стор. 166, 171; «Під прапором ленінізму», 1970, № 18, стор. 9.

³¹ Українська РСР в цифрах в 1969 році, стор. 6—7.

³² Там же, стор. 177; Поточний архів Міністерства культури УРСР. Довідка про культурно-освітні установи в республіці.

публіці книги, журнали, газети. Тираж книг, виданих 1969 р., становив 126 млн. На Україні виходять 464 журнали та 2647 газет, причому 74% — українською мовою³³. Кращі здобутки письменників, художників, композиторів, акторів і режисерів республіки здобули широку популярність як у Радянському Союзі, так і за його межами.

Комуністична партія спрямовує розвиток радянської культури, літератури і мистецтва, які є могутньою силою комуністичного виховання народу й утверджують віру в комуністичні ідеали. Широке культурне будівництво, що розгорнулось в країні, стирає різницю в культурно-побутовому житті міста і села, є новим кроком у подоланні істотних відмінностей між розумовою та фізичною працею.

Діалектика життя така, що чим складніші завдання постають перед радянським народом, тим сильнішою і монолітнішою має бути Комуністична партія — керівна і спрямовуюча сила нашого суспільства. Сила Комуністичної партії у єдності з народом. У боротьбі за створення комуністичного суспільства партія керується ленінським положенням про те, що вона може досягти своєї кінцевої мети лише при умові, якщо буде користуватися необмеженим довір'ям і підтримкою широких мас трудящих. «Авангард,— підкреслював В. І. Ленін,— лише тоді виконує завдання авангарду, коли він уміє не відриватися від керованої ним маси, а дійсно вести вперед усю масу»³⁴.

В основі непорушної єдності партії і народу лежить спільність їх інтересів. Партія всією своєю діяльністю сприяє розвитку творчості мас, вивчає їх досвід, радиться з ними з усіх корінних питань комуністичного будівництва, внутрішньої і зовнішньої політики, постійно проявляє турботу про зміцнення економічної і оборонної могутності нашої держави, про підвищення матеріального добробуту і культурного рівня трудящих. Народ вірить партії, активно підтримує її в усьому, йде за нею тому, що її політика виражає потреби суспільного розвитку й корінні інтереси трудящих.

Політичний авторитет партії в масах завойований не тільки науково обгрунтованою політикою, а й її здатністю організовувати виконання поставлених завдань. Під керівництвом партії Леніна успішно здійснені її перша і друга програми, а тепер успішно здійснюється і третя — програма побудови комуністичного суспільства. Все це свідчить, що слова у комуністів не розходяться з ділом, вся їх політика спрямована на перетворення в життя комуністичних ідеалів, які втілюють кращі прагнення трудящих мас.

КПРС виникла і розвивалась, як передовий загін робітничого класу. З перемогою соціалізму, ввівши в себе кращих представників робітничого класу, селянства і інтелігенції, вона стала авангардом усього народу. Це, звичайно, не значить, що партія стала позакласовою. За своєю суттю, внутрішньою природою вона залишається партією робітничого класу, найсвідомішого, організованого класу соціалістичного суспільства, його опори і провідної сили. «У нас нема і не може бути іншої політичної сили,— говорив Л. І. Брежнев,— яка була б здатна з такою повнотою і послідовністю враховувати, поєднувати і координувати інтереси і потреби всіх класів і соціальних груп, всіх націй і народностей, всіх поколінь нашого суспільства, як це робить Комуністична партія. Партія виступає як організуюче ядро всієї суспільної системи, як колективний розум усього радянського народу»³⁵.

Високий авторитет Комуністичної партії, глибока народна повага

³³ Українська РСР в цифрах в 1969 році, стор. 175.

³⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 192.

³⁵ Л. І. Брежнев. справа Леніна живе і перемагає, стор. 36.

і довір'я до неї викликають у радянських людей прагнення ідейно й організаційно зв'язати своє життя з партією. КПРС об'єднує понад 14 млн. передових робітників, колгоспників, представників народної інтелігенції. Партія є яскравим втіленням великого єднання і братньої дружби народів, ідей пролетарського інтернаціоналізму. До неї входять представники понад 100 націй і народностей СРСР. В єдиному строю ленінської партії йде КП України, яка налічує в своїх лавах понад 2,5 млн. комуністів³⁶. «Комуністична партія України,— говорив П. Ю. Шелест,— один з бойових загонів славної Комуністичної партії Радянського Союзу — свято оберігає ленінські принципи партії нового типу. Вона є випробуваним авангардом українського народу, невтомним провідником ленінських ідей, організатором боротьби трудящих республіки за перемогу комунізму»³⁷. XXIV з'їзд КП України став яскравою демонстрацією вірності комуністів республіки ленінській генеральній лінії партії, принципам марксизму-ленінізму.

Партія невинно піклується про чистоту своїх рядів. Сьогодні особливо актуальними є слова В. І. Леніна: «Наше завдання — оберігати твердість, витриманість, чистоту нашої партії. Ми повинні старатися піднести звання і значення члена партії вище, вище і вище...»³⁸. В них висловлений основний ленінський принцип партійного життя — принцип членства в партії. Він забезпечує правильне формування КПРС як революційної, марксистсько-ленінської партії, її керівну, організуючу роль на всіх ділянках роботи. В період, коли партія вирішує складні завдання створення матеріально-технічної бази комунізму, основні свої сили вона зосереджує в сфері матеріального виробництва.

В. І. Ленін вказував, що всі справи партії ведуть прямо або через представників усі її члени на рівних правах і без усякого винятку. Про високу організованість, політичну активність комуністів свідчать звіти й вибори, що відбулись у 1970 р. в первинних організаціях республіки. У роботі зборів взяло участь понад 97% комуністів, а виступило близько третини³⁹.

Все життя партії знаходить свій вияв і відображення в діяльності первинних партійних організацій. У Компартії України майже 61,5 тис. первинних партійних організацій, проти 54 тис. на час XXIII з'їзду КП України⁴⁰. Фактично немає жодного виробничого колективу, де б не було парторганізації. Перебуваючи на передньому краї боротьби за комунізм, первинні парторганізації є безпосередніми провідниками політики партії, основними ланками зв'язку партії з масами, школою виховання і загартування комуністів.

Комуністична партія невинно проводить в життя свій основний організаційний принцип — принцип демократичного централізму, який дозволяє поєднувати широку внутріпартійну демократію з високою організованістю, вільну дискусію при підготовці і виробленні рішень з суворою дисципліною, безумовним виконанням прийнятих рішень, підкорення меншості більшості. В КПРС зміцнився принцип колективності керівництва. Діяльність колективних органів визначають діловитість, конкретність у вирішенні питань, глибокий аналіз стану справ, обґрунтованість намічених заходів.

Наша партія постійно удосконалює стиль і методи своєї політичної і організаторської роботи. Відповідно до ленінської вказівки,

³⁶ «Радянська Україна», 18 березня 1971 р.

³⁷ «Радянська Україна», 18 жовтня 1970 р.

³⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 447.

³⁹ «Радянська Україна», 2 грудня 1970 р.

⁴⁰ XXIII з'їзд Комуністичної партії України, 15—18 березня 1966 року. Матеріали з'їзду, К., 1967, стор. 44; «Під прапором ленінізму», 1971, № 2, стор. 2.

що «ніякої політики не можна провести, не виражаючи її в призначенні і переміщенні»⁴¹, партія першочергове значення надає добору, розстановці і вихованню кадрів. За період після XXIII з'їзду КПРС до керівництва партійними і радянськими органами, різними ділянками виробництва висунуто багато досвідчених організаторів, спеціалістів. За час, що минув після XXIII з'їзду і до жовтня 1970 р. кількість секретарів міськкомів і райкомів партії, що мають вищу освіту, зросла з 93,8% до 97,2, а голів виконкомів міських, районних Рад депутатів трудящих — з 87,5 до 94,7%. Спеціалістів народного господарства серед секретарів міськкомів і райкомів партії більше половини, а серед голів міськвиконкомів і райвиконкомів — 49%.

Багато з них мають партійно-політичну освіту⁴². Ленінський стиль роботи з кадрами, що міцно утвердився в партії, характеризується довір'ям, уважним ставленням до них. Це зміцнює в людей упевненість у своїх силах, сприяє розвитку творчої ініціативи і почину в роботі. Славною традицією партії став великий принцип, що його заповідав В. І. Ленін — радитися у найважливіших питаннях з комуністами, з усім радянським народом. Проект Директив XXIV з'їзду КПРС по дев'ятій п'ятирічці, який був опублікований за півтора місяця до його відкриття і винесений на обговорення всієї партії, всього народу, знайшов одностайне схвалення радянських людей.

Повсякденна активна боротьба партії, всього народу за виконання дев'ятого п'ятирічного плану забезпечить далі зміцнення могутності нашої Батьківщини, наблизить завершення створення матеріально-технічної бази комунізму, всемірно сприятиме формуванню комуністичних суспільних відносин, вихованню нової людини.

До свого XXIV з'їзду Комуністична партія Радянського Союзу прийшла єдиною і монолітною, озброєна революційною теорією і величезним практичним досвідом, повна невичерпних життєвих сил і творчої енергії, оточена безмежним довір'ям трудящих нашої країни. Вся її діяльність є живим втіленням та яскравим підтвердженням ленінських ідей про керівну роль Комуністичної партії в будівництві комунізму.

⁴¹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 401.

⁴² «Під прапором ленінізму», 1970, № 18, стор. 10.

До 100-річчя Паризької Комуни

Д. П. УРСУ

ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ СОЛІДАРНОСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРОЛЕТАРІАТУ З ПАРИЗЬКОЮ КОМУНОЮ

Сто років тому, 18 березня 1871 р., перша блискавка пролетарської революції осяяла горизонти нашої планети: робітничий клас Парижа взяв владу у свої руки і встановив диктатуру пролетаріату. Паризька Комуна означувала початок нового періоду в історії людства — пролетаріат почав боротьбу за політичну владу і побудову нового суспільства на принципах свободи, рівності і братерства всіх народів. Безсмертні ідеали Комуни надихали і надихають сотні мільйонів борців за світле майбутнє всього людства. Тому різнобічне дослідження діяльності Паризької Комуни, узагальнення її досвіду є однією з основних проблем радянської історичної науки.

Однією з найхарактерніших рис Комуни був її інтернаціоналізм, адже революція 18 березня — дітище не тільки французького, але всього міжнародного робітничого класу. «...Французькі робітники є тільки авангардом всього сучасного пролетаріату», — зазначав К. Маркс¹.

Інтернаціоналізм Комуни, її величезний революціонізуючий вплив на визвольну боротьбу в інших країнах, рух міжнародної солідарності з комунарами спростовують спроби буржуазної історіографії применшити історичне значення паризьких подій 1871 р. Заперечити «могутній новий міф» про Паризьку Комуну як пролетарську революцію, довести її випадковість намагається сучасний американський історик Жан Жуген. Він твердить, ніби Комуна і громадянська війна в США були конфліктом між централізацією і децентралізацією державної влади². Основну причину революції 18 березня професор Кембріджського університету Д. Бродган вбачає в хибній політиці Національних зборів³. Незважаючи на показний об'єктивізм при викладі історичних фактів, він також намагається всіляко применшити роль Комуни в історії Франції і світового революційного руху. Подібних праць буржуазних учених зараз виходить багато. Проте помилковість їх тверджень спростовують факти, що свідчать про інтернаціональний характер Паризької Комуни.

Серед комунарів були представники багатьох національностей: французи, поляки, італійці, бельгійці, німці, росіяни, євреї. На паризьких барикадах за перемогу всесвітньої соціальної і демократичної революції поряд з французом бились українець і португалець, серб та іспанець. «Комуна надала всім іноземцям честь умерти за безсмертну справу», — так оцінив К. Маркс інтернаціональний склад борців за справу

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 17, стор. 355.

² J. T. Joughin. The Paris Commune in French Politics, 1871—1880, vol. 1, Baltimore, 1955, стор. 11—14, 39—40. Помилковість цього твердження була доведена Марксом майже сто років тому. — Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 17, стор. 502.

³ D. W. Brogan. The Development of Modern France (1870—1939), London, 1967, стор. 56—57.

пролетарської революції⁴. За попередніми офіційними даними, після поразки Комуні у версальському полоні перебували 300 поляків, 250 італійців, 165 бельгійців, 60 росіян, 50 угорців, молдаван і валахів, 20 німців, іспанці⁵. Всього ж, за пізнішими даними, серед заарештованих комунарів налічувалося 1725 іноземців. Багато було засуджено жінок-іноземок⁶. Крім того, велика кількість комунарів іноземного походження загинула в боях, деяким вдалося втекти за кордон.

Чимало іноземців обіймали посади в уряді революційного Парижа. Видатний борець за визволення пригноблених народів Джузеппе Гарібальді напередодні перемоги народного повстання був призначений командуючим паризькою Національною гвардією⁷. Членами Комуні були обрані: робітник-угорець Лео Франкель, італієць Менотті Гарібальді, який командував загonom добровольців під час війни з пруссаками, поляк Юлій Бабіцький (Бабік) — член ЦК Національної гвардії і член паризьких секцій І Інтернаціоналу. Мандатна комісія підтвердила обрання Франкеля і висунула принцип інтернаціонального складу Комуні, «зважаючи на те, що прапор Комуні є прапором всесвітньої республіки»⁸. Велику увагу цьому факту приділяв В. І. Ленін. У «Плані читання про Комуну» він записав таку тезу: «*Комуна і Інтернаціонал*. Франкель, *поляки* (прапор всесвітньої республіки)»⁹.

«Комуна,— писав К. Маркс,— вшанувала героїчних синів Польщі, поставивши їх на чолі захисників Парижа»¹⁰. У зверненні до Національної гвардії з приводу призначення Я. Домбровського головнокомандуючим Виконавча комісія Комуні характеризувала його як «відданого солдата всесвітньої республіки»¹¹. Крім нього, керівні посади у революційних військах обіймали генерали, поляки за походженням В. Врублевський, Р. Чарковський, А. Околович, полковник Т. Домбровський¹². За агентурними даними російського посольства в Парижі, всього в рядах комунарів воювало 500—600 польських емігрантів, здебільшого учасники національного повстання 1863 р.¹³ Маркс високо оцінював виконання поляками їх інтернаціонального пролетарського обов'язку: «Серед польських-таки вигнанців знайшла своїх вірних захисників Паризька Комуна, а після її падіння досить було бути поляком, щоб тебе розстріляли за наказом версальських військових судів»¹⁴.

Серед військових загонів Комуні були батальйон польських стрільців, гарібальдійський легіон італійців, бельгійський легіон. Героїчно боролися за справу пролетарської революції росіяни П. Лавров, Є. Дмитрієва, А. Пустовойтова, А. Корвін-Круковська, українець В. Потапенко, іспанець майор Гарсія, португалець полковник Лісбонн, італієць П. Тібальді.

Поранених комунарів лікували медики різних національностей. Відомо, наприклад, що серед них було 28 румунських лікарів-добро-

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 17, стор. 340.

⁵ «Биржевые ведомости», 21 червня 1871 р.

⁶ Первый Интернационал, ч. 2, М., 1965, стор. 340; Enquete Parlementaire sur l'insurrection du 18 mars 1871, Paris, 1872, стор. 548.

⁷ Через ряд обставин Гарібальді відмовився від цієї посади.— Е. Beaumont-Vassy. Histoire authentique de la Commune de Paris en 1871, Paris, 1871. Appendice 6. Lettre de Garibaldi 28 mars 1871.

⁸ «Journal officiel», 31 березня 1871 р.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 178.

¹⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 17, стор. 340.

¹¹ «Journal officiel», 11 квітня 1871 р.

¹² Z. Modzelewski. Komuna Paryska i polski ruch rewolucyjny.— Komuna Paryska 1871, Warszawa, 1954.

¹³ Царская дипломатия и Парижская Коммуна 1871 года, М.—Л., 1938, стор. 145.

¹⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 239.

вольців, зокрема Г. Рожніце, К. Кантакузіно, Д. Добреску, І. Черпатеску¹⁵.

Незвичайна доля єдиного серед комунарів серба Афанасія Стояновича. Він бився на паризьких барикадах, був поранений, але врятувався, а під час Великої Жовтневої соціалістичної революції в рядах більшовицької партії знову воював за визволення світового пролетаріату¹⁶.

Інтернаціональний характер революції 18 березня визнавали навіть її вороги. Так, один з царських дипломатів доносив: «Національність людей, які брали участь у Комуні або воювали в рядах Національної гвардії, а також звернення до неї із схваленням і вітанням, які надсилали соціалісти Англії, Німеччини, Бельгії і Швейцарії, не залишають сумніву в міжнародному характері цього повстання»¹⁷. «Рух за червону (тобто соціальну) республіку є інтернаціональним»,— робив висновок англійський ліберальний журнал¹⁸.

В боротьбі за перемогу нового соціального ладу брали участь не тільки емігранти з різних країн¹⁹, але й багато добровольців, які прибували до Парижа вже після початку повстання. «Мені стало відомо,— писав міністр внутрішніх справ Пікар префектам,— що в Париж у великій кількості прямують іноземці, щоб взяти участь у заворушенні, яке там відбувається». Він наказав встановити на залізничних станціях кордони, щоб нікого не пускати до повсталोї столиці²⁰. Начальник державної безпеки Бельгії також вжив суворих заходів, щоб перешкодити виїзду добровольців у Париж²¹.

Інтернаціоналізм Комуну викликав шалену лютю європейської буржуазії, яка зводила на комунарів різні наклепи, твердячи, ніби революція 18 березня — справа іноземців. «Комуна — справа не французів»,— безапеляційно заявляв орган великої англійської буржуазії²². Газета «Messenger de Paris» писала, що батальйони повсталих склалися переважно з іноземців, яких налічувалося 15—20 тис. чол. Реакційна преса різних країн підтримала вигадки контрреволюційних версальських газет. План паризького повстання складено в Лондоні, писала «Gaulois». Ватажки повстання перебувають у Лондоні і Берліні, вторювала «Paris Journal»²³. Рекорд брехливості встановив реакційний журнал «Русский вестник», який опублікував розповідь очевидця (?) про революційні клуби Парижа і виступ в одному з них Карла Маркса²⁴.

Версія про Комуна як іноземну революцію перекочувала на сторінки документів парламентської комісії²⁵. У зв'язку з цим слід згадати гнівні слова В. І. Леніна: «Коли ідейний вплив буржуазії на робітників падає, підривається, слабшає, буржуазія *скрізь і завжди* вдавалася і буде вдаватися до найодчайдушнішої брехні і наклепу»²⁶.

¹⁵ «Cahiers du Communisme», 1969, N 5, стор. 122; Din istoria medicinei Romanești și universală, București, 1962, стор. 412.

¹⁶ «Политика» (Београд), 1 лютого 1970 р.

¹⁷ Архів зовнішньої політики Росії (далі — АЗПР), ф. Канцелярія, 1871 р., спр. 55, арк. 27.

¹⁸ «Fortnightly Review», 1871, vol. X, стор. 41.

¹⁹ Деяке уявлення про кількість іноземців у Парижі під час перемоги Комуну дають такі дані: в 1872 р. у Франції налічувалося 740 тис. іноземців, причому переважна більшість жила в столиці.— S. Magandon. L'Image de la France dans l'Angleterre Victorienne, Paris, 1966, стор. 102.

²⁰ «Биржевые ведомости», 11 квітня 1871 р.

²¹ «L'Independance Belge», 12 травня 1871 р.

²² «The Economist», 27 травня 1871 р.

²³ «Биржевые ведомости», 27 березня, 30 травня 1871 р.

²⁴ «Русский вестник», 1871, № 11, стор. 124.

²⁵ Enquete parlementaire, стор. 308.

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 446.

За цих умов одне з головних завдань авангарду міжнародного пролетаріату полягало в захисті справи Комуні, в поширенні правдивої інформації про її діяльність, розкритті інтернаціональної суті першої в історії пролетарської диктатури. Необхідно було викрити роль «буржуазної підлої газетної писанини» в тій шаленій ідеологічній кампанії, яку Маркс характеризовав як наклепницьку війну, розпочату силами брехні цивілізованого світу²⁷. Робітничі і соціалістичні організації Англії, Німеччини, Італії, Австро-Угорщини, Бельгії, США та інших країн роз'яснювали трудящим справжній зміст гігантської класової боротьби, що розгорнулася в Парижі, виховували їх в дусі пролетарського інтернаціоналізму. Різноманітні заходи революційної пропаганди поєднувалися з веденням політичної та економічної боротьби проти власної буржуазії. Отже, єдність дій на захист Паризької Комуні сприяла піднесенню робітничого і загальнодемократичного рухів у багатьох країнах Європи. В цьому проявився революціонізуючий вплив Комуні на світовий визвольний процес.

Ще влітку і восени 1870 р. французькі, німецькі та іспанські робітники виступали за проведення спільних акцій на захист миру, проти політики реакційних урядів, обмінювалися посланнями, в яких говорилося про солідарність у загальній боротьбі²⁸. Англійські робітники протестували проти загарбницьких планів Бісмарка щодо Франції. К. Маркс у грудні 1870 р. відзначав, що в Англії спостерігається справжня симпатія народних мас до республіки²⁹.

Особливо широкий рух солідарності з Паризькою Комуною в Англії пояснюється насамперед діяльністю генштабу світового пролетаріату — І Інтернаціоналу, його вождів К. Маркса і Ф. Енгельса, яким вдалося мобілізувати на підтримку пролетарської революції народні маси. Крім того, в Англії поглиблювалися протиріччя між буржуазією і пролетаріатом. Соціальна структура країни характеризувалася відсутністю будь-яких буферних класових прошарків, отже, класова боротьба, незважаючи на досить ефективну політику маневрування правлячих кіл, була гострою. З приводу цього царський дипломат писав: «Серед інших країн Англії найбільше загрожує війна між капіталом і пролетаріатом, оскільки ніде сьогодні пролетаріат не такий численний, а різниця між багатими і бідними не така різка, і ніде робітники не такі вимогливі і непримиренні»³⁰.

Рух англійського пролетаріату на підтримку Комуні очолили активісти І Інтернаціоналу Моттерсхед, Хейлз, Уестон, Меррей, Джонсон. 26 березня 1871 р. з великою промовою про революцію в Парижі виступив у робітничому клубі «Робін Гуд» Моттерсхед. Він викрив брудні інсинуації англійської буржуазної преси. Цього ж дня в різних місцях Лондона відбувся ряд аналогічних масових мітингів³¹. Кампанія солідарності з комунарами набула особливого розмаху в квітні, коли її підтримали різні угруповання буржуазних республіканців. Вже 17 квітня офіційний орган Комуні повідомляв про те, що лондонські республіканці прийняли вітальне звернення до робітників Парижа. Через кілька днів в ньому ж надруковано повний текст резолюції мітингу в

²⁷ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 18, стор. 128.

²⁸ Les Murailles Politiques Française depuis le 4 septembre 1870, Paris, 1874, стор. 6, 114—119; E. Lepelletier. Histoire de la Commune de 1871, t. 1, Paris, 1911, стор. 359—361.

²⁹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 33, стор. 131.

³⁰ АЗПР, ф. Канцелярія, 1871 р., спр. 55, арк. 61.

³¹ A. Rothstein. A House on Clerkenwell Green, London, стор. 38—41; В. Э. Кунина. Карл Маркс и английское рабочее движение, М., 1968, стор. 326—334.

Гайд-Парку, який відбувся 16 квітня за ініціативою дрібнобуржуазної Демократичної ліги. У вітальній адресі говорилося: «Брати! Ми вітаємо вас в ім'я всесвітньої республіки і дякуємо вам від усієї душі за велику справу... Ми вітаємо вас як піонерів і будівників нового соціального ладу...»³². Проте автори цієї вітальної адреси не розуміли класового змісту Комуні як держави диктатури пролетаріату. Так, вони стверджували, що Комуна проголосила принципи місцевого самоврядування і цим нібито відродила Комуну 1792 р., бо передала управління народом безпосередньо в руки народу.

Ліве крило англійських республіканців висувало ряд політичних вимог, на яких позначився вплив паризьких подій. На мітингах промовці-робітники вимагали, зокрема, скасування постійних армій, надання самоврядування ірландському народу, встановлення республіканської форми правління, причому підкреслювали, що «республіка повинна бути соціалістичною, інакше вона буде марною».

Є підстави вважати, що англійські прихильники Комуні робили певні спроби надати їй, крім моральної, матеріальну допомогу. Однак в умовах німецько-версальської блокади революційного Парижа вона була незначною. Тому було вигадкою повідомлення реакційного журналу «Revue Britannique» про те, що «англійські революціонери», об'єднані в секції Інтернаціоналу, буцімто надіслали «паризьким комуністам» багато рушниць, револьверів, а також понад 2 млн. франків сріблом³³. Як не згадати влучних слів Ф. Енгельса: «...Мільйони Інтернаціоналу існують тільки в переляканій уяві буржуазії та поліції»³⁴.

Багато матеріалів на захист Паризької Комуні вміщували «Eastern Post» — орган Генеральної Ради Інтернаціоналу і «Bee-Hive» — газета профспілок. На відміну від переважної більшості англійських кореспондентів об'єктивно описували діяльність Комуні буржуазні журналісти Роберт Рід і Генрі Лабушер — свідки паризьких подій. Справу Комуні захищали кращі представники прогресивних кіл дрібнобуржуазних радикалів, зокрема один з лідерів англійського позитивізму, юрист та історик Фредерік Гаррісон.

Гаррісон, незважаючи на цькування реакціонерів³⁵, мужньо викривав лицемірство і брехливість офіційної пропаганди, стверджуючи, що Комуна — законний уряд і що громадянську війну у Франції почали контрреволюціонери Версала. В статті «Революція Комуні», надрукованій в травневому номері ліберального журналу «Fortnightly Review», він писав: «Уряд Комуні, мабуть, є найздібнішим революційним урядом нового часу»³⁶. В іншій статті він розповідав про діяльність паризького робітничого уряду. Всупереч кампанії реакційної англійської преси Гаррісон за обуренням писав, що царство терору настало після перемоги бандитів Тьера³⁷.

Однак Гаррісон — це характерно для більшості буржуазних прибічників Комуні в різних країнах — не розумів дійсних причин і наслідків подій у революційному Парижі. Головне завдання Комуні, на його думку, полягало у децентралізації державного управління, тобто

³² «Journal officiel», 20 квітня 1871 р. Пізніше «Вестник Европы» писав: «Революційні прагнення в Англії або, вірніше, антимонархічні виявилися майже одночасно з Паризькою Комуною». — «Вестник Европы», 1871, серпень, стор. 866.

³³ «Revue Britannique», 1871, t. 1, стор. 461.

³⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 33, стор. 298.

³⁵ Проти Гаррісона буржуазна преса розгорнула наклепницьку кампанію. Його називали «нашим червоним», «лондонським демагогом», «ідеологом політичного бандитизму». — «Revue Britannique», 1871, t. 3, стор. 232—233; «Belgravia», 1871, July, стор. 131.

³⁶ «Fortnightly Review», 1871, vol. IX, стор. 559.

³⁷ «Fortnightly Review», 1871, vol. X, стор. 130—145.

мав здійснитися передбачений 20 років тому батьком позитивізму О. Контом розпад західних держав. Визнаючи, що соціальний *status quo* неможливий, Гаррісон твердив, що реальною і бажаною альтернативою комунізму є позитивізм. Для побудови нового суспільства необхідно зробити капітал моральним, тобто перевиховати як робітника, так і капіталіста, говорив він. Всі ці помилкові твердження пояснювалися буржуазною обмеженістю навіть прогресивних республіканців.

Масові демонстрації солідарності з французькими братами відбувалися в Англії і після розгрому Комуні. Уряд Гладстона, за повідомленням світової преси, мав намір вжити репресивних заходів, щоб перешкодити будь-яким проявам симпатій до Комуні. Наприкінці червня в Лондон з інших міст на допомогу поліції було відправлено 4 армійських полки. «Закон і власність» готувалися захищати буржуазні волонтери, а торгові палати Ліверпуля і Манчестера звернулися в парламент з вимогою виступити проти прибічників паризьких революціонерів³⁸.

Через ряд об'єктивних і суб'єктивних причин в об'єднаній Німеччині створилися сприятливі умови для поширення інтернаціональних ідей, проголошених Паризькою Комуною. Широкий рух солідарності з Комуною підготував ідейно та організаційно німецький пролетаріат до виконання ним в майбутньому ролі авангарду світового революційного руху. «Німецькі робітники поводитися під час цієї останньої великої кризи чудово,— писав Ф. Енгельс В. Лібкнехту, маючи на увазі пролетарську революцію в Парижі,— краще від усіх інших. Дуже добре представляв їх Бебель; його промова про Комуну обійшла всю англійську пресу і справила тут велике враження»³⁹.

Смілива промова А. Бебеля в рейхстазі 25 травня 1871 р. була своєрідним апогеєм в кампанії захисту Комуні в Німеччині. Вождь німецького пролетаріату, незважаючи на обурення юнкерсько-буржуазних депутатів, сказав, що революційні події в Парижі це тільки перший виступ передового загону світового робітничого класу і незалежно від його результатів основні бої попереду. Від імені німецького робітничого класу Бебель підтримав бойові заклики паризького пролетаріату: «Війна палацам, мир хатам, смерть злидням і неробству!» Він протестував проти загарбання французьких земель, таврував ганьбою професора Трейчке — одного з ідеологів реакційного монархізму⁴⁰.

В багатьох німецьких містах ще з кінця березня відбувалися численні мітинги і демонстрації солідарності з Комуною. На них приймалися привітання бійцям передового загону всесвітньої армії праці. Ось кілька коротких повідомлень з соціал-демократичної газети «Der Volksstaat»: «Кельн: у перший тиждень пасхи проходили багатолюдні партійні збори. Всі промовці, серед яких були члени Загальної німецької робітничої спілки, відкрито висловлювали свої симпатії до Паризької Комуні. Бармен: паризькі робітники, говорилося в рішенні народного мітингу, це передові борці європейського пролетаріату, а Тьер та його прибічники являють собою останній спалах варварства і несправедливості»⁴¹.

Розуміння спільності інтересів робітників різних країн і необхідності посилення класової боротьби проти гнобителів відбите в резолюції мітингу трудящих Ганновера, яка згодом була надрукована в газеті Комуні: «Французькі робітники! Ви — авангард тієї армії, яка підні-

³⁸ «Голос», 17(29) червня 1871 р.

³⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 33, стор. 189.

⁴⁰ Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, Bd. 1, Berlin, 1966, Dok. № 87.

⁴¹ Там же, № 86.

мається на визволення всього світу, її симпатії на вашому боці, вона на вас покладає надії». Разом з тим, ця резолюція свідчила про живучість серед німецького пролетаріату лассальянських помилок: вона закінчувалася вимогою так званої вільної народної держави⁴².

В ході руху солідарності з Паризькою Комуною зміцніли інтернаціоналістські сили німецького пролетаріату, що сприяло подоланню багатьох хибних положень лассальянства і дальшому поширенню ідей марксизму серед широких робітничих мас. Значно зміцнів авторитет керівників ейзенахців — Бебеля, Лібкнехта, Бракке, які довели свою відданість справі міжнародного революційного руху. Створювалися певні передумови для об'єднання обох політичних робітничих партій Німеччини.

Значний відгук мала Паризька Комуна в Бельгії. В Брюсселі у квітні 1871 р. відбулося кілька багатолюдних зборів робітників. На них, як підкреслювала російська преса, «висловлювалося повне співчуття Комуні в Парижі і сильне незадоволення існуючими порядками». Окремі промовці вимагали гільйотини для гнобителів⁴³. Програму комунарів підтримали бельгійські республіканці, вітальний лист яких був зачитаний на засіданні Ради Комуні 28 квітня⁴⁴. Трохи раніше в газеті «*Journal officiel*» була передрукована з бельгійського щотижневика «*La Liberté*» стаття під назвою «Кінець буржуазії». В ній докладно обґрунтовувався висновок про те, що пролетарська революція 18 березня — початок нового історичного періоду, коли буржуазія остаточно перетворилася з прогресивного на контрреволюційний клас⁴⁵.

В Бельгії центрами руху солідарності з комунарами стали великі промислові міста Верв'є, Шарлеруа, Антверпен, Люттіх. Піднесення робітничого руху викликало тривогу правлячих кіл, тому незабаром після паризького повстання уряд наказав направити на допомогу місцевій поліції батальйон піхоти у Верв'є і ескадрон кінноти в Шарлеруа⁴⁶. На початку травня симпатії до Комуні відкрито висловлювали страйкуючі робітники Верв'є, які неодноразово виходили на вулиці з червоними прапорами⁴⁷. Справу Комуні в Бельгії захищали робітничі газети, органи бельгійських секцій I Інтернаціоналу — «*La Liberté*», «*De Werker*», «*L'internationale*». Вони роз'яснювали трудящим справжній зміст революційних подій в Парижі, вміщували окремі документи Генеральної Ради I Інтернаціоналу, виховували в трудящих почуття міжнародної пролетарської солідарності.

Передові сили італійського народу схвально зустріли звістку про перемогу робітничої революції в Парижі. Інтернаціональне демократичне товариство Флоренції, яке об'єднувало робітників і лівих дрібнобуржуазних демократів, надіслало Комуні вітального листа. В ньому говорилося про підтримку «грандіозної боротьби з привілейованими всього світу», яка має на меті знищення найманої праці, «цього рабства XIX ст.». Це свідчило про те, що італійські робітники правильно розуміли соціалістичні прагнення Комуні. В листі висловлювалася також тверда впевненість в остаточній перемозі світового пролетаріату⁴⁸.

Під впливом подій в Парижі у таборі дрібнобуржуазних демократів стався розкол. В той час як Гарібальді — справжня совість рево-

⁴² «*Journal officiel*», 2 травня 1871 р.

⁴³ «*Биржевые ведомости*», 20 квітня 1871 р.

⁴⁴ Протоколи засідань Парижської Коммуни, т. 1, М., 1959, стор. 411.

⁴⁵ «*Journal officiel*», 22 квітня 1871 р.

⁴⁶ M. Molnàr. Le déclin de la Première Internationale. La conférence le Londres de 1871, Genève, 1963, стор. 20.

⁴⁷ «*L'indépendance Belge*», 5 травня 1871 р.

⁴⁸ «*Journal officiel*», 28 квітня 1871 р.

люційної Італії — відразу підтримав комунарів, Мадзіні виступив проти них, остаточно втративши авторитет серед робітничого класу. Позицію Мадзіні засудила навіть частина його прибічників. Характерна в цьому розумінні еволюція лівого мадзініста професора Дж. Бовіо. В червні—липні 1871 р. він надрукував у газеті «Libertà» серію статей, в яких захищав Комуни не тільки від наклепів реакційної преси, але й від переляканих дрібнобуржуазних демократів. Пізніше з статтями Бовіо познайомилися Маркс і Енгельс. Останній писав йому: «Ми з великим задоволенням прочитали Ваші статті в «Libertà» на захист Паризької Комуні проти В. Гюго та інших»⁴⁹. Отже, позиція Бовіо, як і поведінка Гаррісона, свідчили, що створився своєрідний народний фронт захисту Комуні з кращих представників трудящих і прогресивної інтелігенції, очолюваний пролетаріатом.

Під безпосереднім впливом березневої революції в Парижі активізувався національно-визвольний рух на Балканах.

В Болгарії полум'ямим захисником і пропагандистом ідей Комуні став Христо Ботев, який прагнув використати її досвід для розгортання масового руху проти іноземних і власних гнобителів. Прихильно до Комуні ставився і Л. Каравелов⁵⁰.

В Сербії Светозар Маркович вже в першому пробному номері газети «Раденик», що вийшов у квітні 1871 р., підтримав паризьких революціонерів, викривав наклепи буржуазної преси⁵¹. Будь-яка вигадка, з обуренням писав Маркович, навіть якщо вона дитяча дурниця, негайно розноситься від Лондона до Белграда як незаперечна істина. Він роз'яснював класовий зміст подій, що відбувались у Франції, прагнув розкрити всесвітньо-історичне значення Паризької Комуні. Разом з тим Маркович, хоч і непослідовно, пропагував ідеї І Інтернаціоналу — ідеї наукового соціалізму.

Окремі матеріали Комуні розповсюджувалися в колах румунської революційної еміграції⁵².

Загальне піднесення робітничого і соціалістичного руху під впливом пролетарської революції 18 березня не могло не позначитися на посиленні економічної боротьби європейського пролетаріату. В 1871 р. могутня страйкова хвиля прокотилася по Англії, Німеччині, Бельгії, Іспанії, Голландії, Швейцарії, Австро-Угорщині, США. Про це явище з тривогою писали різні органи буржуазної преси Європи⁵³.

В газеті Комуні регулярно з'являлися матеріали про робітничий рух у зарубіжних країнах, зокрема про боротьбу за економічні права трудящих. Особливо часто вона писала про страйки англійського пролетаріату. В середині квітня не працювали робітники прядильних фабрик Кіркалді, суднобудівники Сандерленда, які протестували проти зменшення заробітної плати. В травні припинили роботу 30 тис. текстильників Манчестера, оголосили страйк робітники Ноттінгема⁵⁴.

Особливо запеклою була боротьба машинобудівників Ньюкестля за скорочення тривалості робочого дня. Вони створили «Лігу боротьби

⁴⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 33, стор. 355.

⁵⁰ К. Шарова. Отзвукът на Парижката Комуна сред южните славяни.— «Известия на Института за история БАН», 1966, т. 16—17.

⁵¹ Статті С. Марковича про Комуни і міжнародний робітничий рух початку 70-х років XIX ст. вийшли окремою збіркою: Светозар Маркович. Париска Комуна и Интернационал. Чланици, Београд, 1965.

⁵² Documente privind istoria României, vol. I, partea I, București, 1954, № 266.

⁵³ Europäischer Geschichtskalender, 1871, Nordlingen, 1872. Впливова російська газета відзначала посилення економічного руху, що знаходив «класичний вияв» у створенні робітничих спілок, страйках, вимогах нормування робочого дня.— «Биржевые ведомости», 18 червня 1871 р.

⁵⁴ «Journal officiel», 15, 16 квітня, 6, 22 травня 1871 р.

за 9-годинний робочий день», причому на одному з мітингів робітник Кенхем підкреслював, що вимога 9-годинного робочого дня — інтернаціональна справа. Є відомості, що з страйкарями підтримували зв'язки комунари, які емігрували в Англію⁵⁵. Перемога пролетарів Ньюкестля мала певний міжнародний резонанс і сприяла дальшому розгортанню руху за зменшення робочого дня в різних країнах Європи і США⁵⁶.

Страйки в Англії не припинялися все літо і осінь 1871 р. Орган великої буржуазії з ненавистю писав про «загальну манію страйків», що охопила майже всю країну. Машинобудівники Ньюкестля страйкують вже 18 тижнів, скаржився журнал; не працюють шахтарі Південного Уельсу, гончарі Стаффордшира, металісти Шеффілда і Бірмінгема, суднобудівники Клайда⁵⁷. Робітники висували не тільки суто економічні вимоги — підвищення зарплати, скорочення робочого дня, але й політичні. Вони, зокрема, добилися скасування нового податку на сірники. Але основним результатом англійського робітничого руху 1871 р. було прийняття закону про легалізацію профспілок.

В 1871 р. посилювався страйковий рух у різних районах Німецької імперії. В його авангарді йшли робітники Саксонії, серед яких значним впливом користувалися німецькі марксисты — ейзенахці. Російський посланник у Дрездені повідомляв у вересні 1871 р. про ретельну підготовку саксонськими шахтарями, які підтримували постійний зв'язок з лондонським Інтернаціоналом, загального страйку⁵⁸.

К. Маркс і Ф. Енгельс використовували всі можливості, щоб в ході страйкової боротьби зміцнювати класову солідарність робітників різних країн. Вони були організаторами подання матеріальної допомоги страйкарям Антверпена з боку англійських, німецьких і голландських пролетарів⁵⁹. Перемога страйкарів показала силу і дієвість пролетарського інтернаціоналізму.

Цей принцип діяльності робітничих організацій різних країн став вкрай необхідним після поразки Паризької Комуні, коли «європейські уряди продемонстрували... міжнародний характер класового панування»⁶⁰. Реакційні правлячі кола європейських держав, тимчасово забувши про свої незгоди, об'єдналися в боротьбі проти пролетарської революції. Так, ще наприкінці квітня за доносом англійської поліції у Франції були заарештовані смісари Інтернаціоналу⁶¹. Пізніше уряди Німеччини, Росії, Англії, Бельгії, Австро-Угорщини здійснювали різні заходи для перешкодження поширенню ідей Комуні і сприяли видачі комунарів, яким вдалося втекти за кордон, кривавим версальським катом.

У боротьбі з контрреволюцією міцніла інтернаціональна солідарність європейського пролетаріату. Славною сторінкою в її історії є допомога біженцям Комуні. Робітничий клас Англії і Швейцарії добився від своїх урядів, щоб комунарів вважати політичними емігрантами і не видавати їх катам Тьера. З Франції втекло, за новітніми даними, близько 3,5 тис. повстанців⁶². В поданні допомоги комунарам активну участь брали К. Маркс та його сім'я⁶³. Генеральна Рада Інтернаціоналу створила окремий комітет, який займався питаннями подання матеріальної

⁵⁵ «Revue Britannique», 1871, t. 4, стор. 244—245.

⁵⁶ Так, у Німеччині був надрукований збірник матеріалів про цей страйк: Zur Geschichte der englischen Arbeiterbewegung im 1871, Leipzig, 1872.

⁵⁷ «The Economist», 7 жовтня 1871 р.

⁵⁸ АЗПР, ф. Канцелярія, 1871 р., спр. 40, арк. 77—78.

⁵⁹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 17, стор. 300; т. 33, стор. 159.

⁶⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 17, стор. 355.

⁶¹ «Голос», 18(30) квітня 1871 р.

⁶² M. Choury. La Commune au Quartier Latin, Paris, 1961, стор. 216.

⁶³ L. Dognemann. Jenny Marx. Der Lebensweg einer Sozialistin, Berlin, 1968, стор. 276—286.

і моральної підтримки біженцям Комуні. «Лондон,— писав Маркс Кугельману,— повний емігрантів, про яких ми повинні турбуватися»⁶⁴. Своїми бадьорими листами він підтримував комунарів, що перебували в Іспанії⁶⁵. При сприянні Маркса допомогу комунарам подавали трудящі різних національностей, зокрема представник Одеського торгового пароплавства в Лондоні А. Давидов⁶⁶.

В інших країнах (Швейцарії, Бельгії) піклуванням про біженців Комуні займалися місцеві секції Інтернаціоналу. Вони підшукували для комунарів житло і роботу, в разі необхідності мобілізували на захист останніх широкі кола громадськості. Так, був врятований начальник військової школи Комуні Разуа, якого швейцарський уряд намагався видати Тьеру⁶⁷.

Новою яскравою сторінкою в міжнародному русі солідарності з Комуною стала традиція щорічно відзначати день 18 березня як свято пам'яті про першу пролетарську революцію. На честь Паризької Комуні у всіх країнах світу революційні і демократичні організації влаштовували масові демонстрації, мітинги, збори. Свято Комуні міжнародний пролетаріат розглядав як своєрідний огляд своїх сил. Вже 18 березня 1872 р. у Лондоні відбувся інтернаціональний мітинг, учасники якого прийняли написану К. Марксом резолюцію. «Героїчний рух 18 березня» — це зоря «великої соціальної революції,— зазначалося в ній,— яка назавжди визволить людство від класового суспільства». В резолюції висловлювалася впевненість у перемозі робітничого класу: «За героїчним авангардом... стоїть грізна армія світового пролетаріату»⁶⁸. В Парижі, починаючи з 1880 р., день пам'яті Комуні урочисто відзначається великою маніфестацією на кладовищі Пер-Лашез.

На початку ХХ ст. на інтернаціональних зборах з доповідями про всесвітньо-історичне значення Паризької Комуні виступав В. І. Ленін. Його палкі промови в 1903, 1904, 1905, 1908, 1917 рр., статті про Комуну стали зразком використання досвіду революції 1871 р. у нових історичних умовах. Як неодноразово підкреслював Володимир Ілліч, Комуна заповідала світовому пролетаріатові постійно зміцнювати інтернаціональну класову солідарність.

⁶⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 33, стор. 203.

⁶⁵ Новое письмо К. Маркса.— «Правда», 5 травня 1970 р.

⁶⁶ В особових справах службовців цього пароплавства, що зберігаються в Одеському обласному державному архіві (ООДА), на жаль, піяких відомостей про А. Давидова немає.— ООДА, ф. 278, оп. 2, спр. 5.

⁶⁷ A. Zévaés. Les Proscrits de la Commune, Paris, 1936.

⁶⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 18, стор. 49.

В. Г. САРБЕЙ

ІДЕЇ ПАРИЗЬКОЇ КОМУНИ У ПОГЛЯДАХ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОГРЕСИВНОЇ ЕМІГРАЦІЇ 70-Х РОКІВ ХІХ СТ.

70-ті роки ХІХ ст.— період найактивнішої діяльності революційних народників Росії. Україна не стояла осторонь загальноросійського революційного процесу. Вона була одним з найважливіших теренів революційно-народницької пропаганди. Кращі сини і дочки України брали участь у роботі народницьких гуртків та організацій, що сподівалися підготувати переможну народну революцію. «*Віра в особливий уклад, в общинний лад російського життя; звідси — віра в можливість селянської соціалістичної революції* — ось що одушевляло їх, піднімало де-

сятки й сотні людей на героїську боротьбу з урядом»¹, — так характеризував В. І. Ленін ідеали революційних народників. Проповідувана ними теорія «общинного соціалізму» започаткована ще в творах О. І. Герцена і М. Г. Чернишевського. На Україні спорідненою з нею була концепція «громадівського соціалізму», яку створили і пропагували М. П. Драгоманов, С. А. Подолинський, М. І. Павлик, І. Я. Франко та інші².

Обидві теорії являли собою різновидності утопічного соціалізму — основи світогляду всіх революційних демократів. «Вони суб'єктивно соціалісти, бо вони проти гноблення і експлуатації мас»³, — писав В. І. Ленін. Це теоретичне узагальнення можна розкрити на прикладі «Друкованого листа М. Павлика до людей» 1880 р. Згадуючи про написані С. А. Подолинським у середині 70-х років пропагандистські брошури «Парова машина», «Про бідність», «Правда», М. І. Павлик зазначав, що їх автор радив, «аби мужицькі громади забрали собі всю землю та вже аби її не ділили, тільки мали на гурт і гуртом усе робили, і знов аби робітницькі громади забрали собі всі міста і фабрики і так само мали їх на гурт і гуртом усе робили. Це йде, як видите, до того, аби зрівняти всіх людей на світі так, що аби кождий мав *чим і на чім робити* і мав *коли і з-за чого учитися*, ставати світлим. Така наука про рівність усіх людей на світі називається *соціалізм*. Такі думки звуться *соціалістичні*, а чоловік, котрий їх тримається, — *соціаліст*, можна би сказати по-нашому *гуртівник* або *товаришник*, бо все тут має йти на гурт, товариством, громадами»⁴.

Наочний приклад втілення у життя своїх зрівняльно-соціалістичних ідеалів суспільного устрою ідеологи «селянського соціалізму» Росії й України побачили в Паризькій Комуні. Її справжня таємниця, яка полягала, за виразом К. Маркса, у тому, що Комуна була урядом робітничого класу, першою в світі спробою встановити диктатуру пролетаріату⁵, залишилася для російських і українських революціонерів 70-х років таємницею за сімома печатями. Хоч більшість з них була знайома з працею К. Маркса «Громадянська війна у Франції»⁶, але, як правило, перетлумачувала Марксові положення кризь призму народницького світогляду, поєднувала їх з інтерпретацією соціальної суті Паризької Комуні в дусі дрібнобуржуазного утопічного соціалізму.

1878 р. в листі до Ф. Енгельса відомий народник Г. О. Лопатін зазначав, що російські соціалісти «ухитряються часом поєднувати речі зовсім несумісні і роблять загальну мішанину (правда, дуже міцну і дуже революційну) з Прудона, Маркса і Дюрінга лише на тій підставі, що всі троє перебувають у крайній опозиції і праці їх тією чи іншою мірою забороняються і переслідуються у нас, в Росії»⁷. Саме така еkleктична мішанина є в творчому доробку Драгоманова. 1878 р. він почав видавати у Женеві історико-публіцистичні збірники «Громада». У «Передньому слові» до «Громади» 1878 р., яке фактично було політичною платформою Драгоманова, до людей «великої науки й розуму» зараховані Маркс, Луї Блан, Прудон, Лассаль, Дюрінг і Черни-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 234.

² Програма «Громади» [підписана М. Драгомановим, М. Павликом, С. Подолинським], Женева, 1880, стор. 2; І. Франко. Що таке громада і чим би вона повинна бути? — «Народ», 1890, ч. 5, стор. 61.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 138.

⁴ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. III (1870—1881), Чернівці, 1910, стор. 209.

⁵ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 17, стор. 336.

⁶ А. Д. Бачинський. I Інтернаціонал і Україна. — УІЖ, 1964, № 5, стор. 29, 31.

⁷ К. Маркс, Ф. Енгельс и революционная Россия, М., 1967, стор. 352.

шевський⁸. По-об'єктивістськи викладена в ньому й історія I Інтернаціоналу: позитивно оцінюючи його діяльність щодо згуртування міжнародного пролетаріату і відзначаючи в цьому велику роль К. Маркса, Драгоманов водночас намагався виправдати позицію Бакуніна — організатора «Соціалістичного альянсу», що руйнував класову солідарність робітників різних країн⁹.

Неодноразово в «Передньому слові» згадується Паризька Комуна (автор користувався терміном «громада» як рівнозначним французькому слову «комуна» і так само перекладав на французьку мову назву своєї збірки)¹⁰. Паризьку Комуну Драгоманов відносив до найбільших в історії народних повстань, які «робляться од гарячої крові, од нетерплячки, од невиносної неправди, котра гніте людей якраз в той час, коли вони повстають». І саме ця одностайна рішучість, виявлена народними масами та їх керівниками під час повстання 18 березня 1871 р., найбільше призаблювала Драгоманова, бо дала змогу йому критично розглянути тогочасні визвольні змагання «соціалістів» у Росії, між якими, як він висловлювався, «дуже поважається «Паризька Громада» 1871 р. і ставиться часто як примір праці громадської й дома».

Драгоманов дорікав «російським громадівцям» за те, що вони дуже багато місця приділяли суперечкам про тактику визвольної боротьби, і закликав використовувати всі засоби для «зміни в порядках громадських», не виключаючи і збройних «підступів проти столичного уряду» та участі у «мужичьких крайових бунтах». У зв'язку з цим автор «Переднього слова» схвалював збройний опір народників діям жандармів в Одесі і Києві, постріл Віри Засулич у Трепова тощо («Проби ті вийшли живими й звернули на себе громадську увагу. Ті проби, які вони маленькі не есть,— таке діло, котре показує, що сміливий дух вже пробуджується й в Росії»¹¹). Драгоманов закликав боротися не тільки проти політичних, а й проти «господарських порядків» і широко роз'яснювати «мужицтву», що ця боротьба ведеться в його інтересах. Великого значення він надавав веденню серед народних мас України атеїстичної та антиклерикальної пропаганди «за поміччю науки природної й громадської», виходячи з того, що «віра... і попівство здавна підбивали незгоду між людьми й не можуть перестати підбивати її ніколи». Не дивно, що у «Передньому слові» автор кілька разів повертався до політики Паризької Комуні щодо релігії і церкви. «Уряд Громади Паризької 1871 р.,— відзначав він,— постановив, що віра — діло домашнє, а не громадське. Управи IV і XVII волостів (arrondissement) паризьких поставили, що в школах громадських не будуть вчити попи, що вся наука в них буде опиратись тільки на вільному розумі, а управа XVII волості постановила, що ученикам не будуть давати в школах ніякої книги, ніякої речі, котра чим-небудь противна науковому методу»¹². Розглядаючи соціально-економічні заходи Паризької Комуні, Драгоманов вказував на конфіскацію нею церковних маєтків¹³. Характерно, що антиклерикальній політиці Комуні велику увагу приділяв також К. Маркс у підготовчих матеріалах і остаточному

⁸ Громада. Українська збірка, впорядкована Михайлом Драгомановим. Переднє слово, Жснева, 1878, стор. 43.

⁹ Там же, стор. 54—57.

¹⁰ Письмо В. Г. Белинского к Н. В. Гоголю. Предисловие М. Драгоманова. Изд. редакции украинского сборника «Громада», Жснева, 1880, стор. VII.

¹¹ Громада... Переднє слово, стор. 63—64.

¹² Там же, стор. 76—77.

¹³ Там же, стор. 71.

варіанті праці «Громадянська війна у Франції»¹⁴. Правда, оцінки Маркса, який прагнув всіляко підкреслити прогресивний і революційний характер політичних та соціальних заходів Паризької Комуні, були позбавлені дрібнобуржуазного скепсису, властивого Драгоманову. Наприклад, останній наголошував на тому, що селянство, мовляв, було відірване від Комуні, не розуміло її політики і внаслідок дезінформації навіть вороже ставилося до комунарів¹⁵.

Драгоманов не зрозумів марксистської теорії про революційний союз робітників і селян і помилково вважав споконвічним соціальний антагонізм між містом і селом. У праці «Шевченко, українофіли і соціалізм», опублікованій у «Громаді» 1879 р., він писав: «Між городами й селами скрізь іде незгода, і навіть у такій землі, як Франція, після того, як Париж 1789—93 рр. справді дав волю й купу землі селянам, усе-таки села не йдуть за паризьким і взагалі городським соціалізмом, а помагають душити не тільки соціалізм, а й республіку...»¹⁶. Все ж, зважаючи на те, що «Росія переважно сільська країна», Драгоманов закликав революційно настроєну молодь докладати всіх зусиль для виховання соціалістичної свідомості у селянських мас¹⁷.

Звертаючись до актуальних соціальних проблем України, Драгоманов з гіркою іронією зазначав, що й «для українства пройшов час, коли можна було вдовольнятися добрими словами та працею на гулянках». Щоб надати дійову користь визвольному рухові і залучити на його бік народні маси, учасники руху повинні оволодіти «спеціальною наукою (все рівно чи ремесловою чи теоретичною)». Як приклад, гідний наслідування, Драгоманов наводив склад Паризької Комуні, багато членів якої вийшли з середовища пролетаріату і «належали до найліпших у своєму ремеслі... між ними деякі... здобули собі доволі високу теоретичну науку ...й після вигнання звернули на себе увагу й неприхильників великою дотепністю в своїй праці...»¹⁸.

Така оцінка Драгомановим провідного складу комунарів перегукувалася з тими місцями «Громадянської війни у Франції» Маркса, де зазначалося, що Паризька Комуна «була справжньою представницею всіх здорових елементів французького суспільства» і уособлювала політичну форму влади, при якій могло здійснитися «економічне визволення праці», коли остання перестане бути належністю лише певного класу, а всі будуть робітниками¹⁹.

Працю Маркса, яка 1871 р. вийшла англійською, німецькою, французькою і російською мовами, безперечно, читав Драгоманов, який виявляв інтерес до марксизму ще до виїзду за кордон: на його квартирі лекції про економічну теорію Маркса проводив доцент М. І. Зібер²⁰. У березні 1871 р. Драгоманов перебував у Німеччині, куди він приїхав для підвищення наукової кваліфікації після закінчення Київського університету. Проте не тільки студіюванням наук займався Драгоманов, але й знайомився з політичним життям, часто відвідував збори робітників. За три роки він побував також в Австро-Угорщині, Швейцарії, Франції та Італії. Уривкові відомості про його тодішнє життя містяться у «Австро-руських споминах (1867—1877)» і особливо в листуванні з галицьким громадським діячем М. Бучинським. У листах 1772—

¹⁴ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 17, стор. 333, 516, 540, 581.

¹⁵ Громада... Передне слово, стор. 71—72.

¹⁶ М. П. Драгоманов. Літературно-публіцистичні праці у двох томах, т. 2, К., 1970, стор. 125.

¹⁷ Там же, стор. 123.

¹⁸ Там же, стор. 132—133.

¹⁹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 17, стор. 336, 340.

²⁰ М. П. Драгоманов. Літературно-публіцистичні праці у двох томах, т. 1, К., 1970, стор. 51, 502; т. 2, стор. 203.

1773 рр. до останнього Драгоманов висловив ряд думок про Паризьку Комуну. Очевидно, саме її він порівнював з французькою буржуазною революцією 14 липня 1789 р., коли писав, що «поперед іюля мусить бути март, значить, і працювати треба і говорити про те, щоб март наступив, а потім і про іюль поговоримо»²¹. Драгоманов виступав проти «ліберальничавших у Росії кружків і напрямків», особливо так званих «українофілів», за їх бездіяльність і прислужництво царському самодержавству. В іншому листі він називав Паризьку Комуну ідеалом суспільного устрою, що забезпечує свободу особи²².

Драгоманов рішуче відкидав нападки Бучинського на соціалістичне вчення («У Вашому гніві на соціалізм трохи бачу, простіть, «одсталість» австрійця»), проте був непослідовним і перебільшував специфіку застосування соціалістичної теорії у селянській країні: «...Я вже писав Вам, що французький соціалізм городський не зовсім годиться для сільської землі, як Росія, бо вже і у самій Франції піднімається шар сільсько-демократичний, котрий якось по-своєму переставить усе питання демократичне. А до того роща соціальна наука і розум самих городських класів показує на другі способи розв'язання соціального питання, ніж Паризька Комуна»²³.

Пізніше Драгоманов конкретніше визначив шляхи розв'язання соціального питання в Росії (включаючи й Україну). Аналізуючи реакційну внутрішню і зовнішню політику царизму, маючи всебічну інформацію про перипетії визвольної боротьби російських революціонерів 70-х років і прагнучи розібратися в особливостях соціально-економічного розвитку капіталістичних відносин, обтяжених залишками кріпосництва, він дійшов висновку, що Росію чекає буржуазна революція на зразок французької кінця XVIII ст. Цей висновок Драгоманов обґрунтував у брошурі «Тиранобивство в Росії і поведінка Західної Європи», яка вийшла французькою мовою в Женеві 1881 р., незабаром після вбивства народовольцями царя Олександра II. Вона одержала значний розголос у західноєвропейській періодичній пресі. Автор запевняв читачів, що очікувана революція в Росії швидше нагадуватиме французьку 1789—1793 рр., ніж Паризьку Комуну²⁴.

Того ж року у вісімнадцяти номерах російської газети «Вольное слово», що видавалася у Женеві, він надрукував працю «Історична Польща і великоруська демократія», в якій писав: «Теперішнє становище Росії багато хто не без підстав порівнює із становищем Франції перед великою революцією 1789 р.»²⁵ Проте цю думку Драгоманов вперше висловив раніше, у «Передньому слові», датованому 30 квітня 1878 р., де до положення про те, що «державні й громадські порядки в Росії й в Галичині тепер зайшли в такий кінець, що мужицькі бунти мусять підніматись дедалі все частіше», додана авторська примітка: «З політичного боку Росія тепер подібна до Франції перед революцією 1789 р., з соціального — до Англії 20 рр. XIX ст.»²⁶.

Знаменно, що ці міркування Драгоманова перегукувалися з точкою зору Ф. Енгельса, який у статті «Робітничий рух у Німеччині, Франції, Сполучених Штатах і Росії», опублікованій 22 січня 1878 р. в

²¹ Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським 1871—1877, Львів, 1910, стор. 227.

²² Там же, стор. 259.

²³ Там же, стор. 281—282.

²⁴ М. П. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, Париж, 1906, стор. 349.

²⁵ М. Драгоманов. Историческая Польша и великорусская демократия, Женева, 1881, стор. 451.

²⁶ Громада... Передне слово, стор. 68, 69.

італійській газеті «La Plebe», писав: «Взагалі, ми маємо в наявності всі елементи російського 1789 року, за яким неминуче настане 1793 рік»²⁷. Очевидно, в даному разі йдеться про запозичення Драгомановим думки, висловленої трохи раніше Енгельсом. Адже не тільки останній був тісно зв'язаний з «La Plebe» (постійно читав її і друкувався в ній)²⁸, а й українська революційна еміграція підтримувала контакти з органом італійських соціалістів. Наприклад, 1881 р. на сторінках названої газети опубліковано працю «Соціалізм і одиниця виміру фізичних сил» С. А. Подолинського, який тоді співробітничав з Драгомановим (Енгельс звернув увагу на цю публікацію і докладно проаналізував її в одному з листів до Маркса)²⁹.

Революційно-демократична пропагандистська діяльність зблизила Подолинського з Драгомановим. Потоваришували ще у Київському університеті, вони й за кордоном в основному мали спільних знайомих (П. Л. Лавров, М. І. Зібер та інші). Спільність думок з основних проблем визвольної боротьби в Росії і на Україні об'єднала Подолинського з Драгомановим на політичній платформі нової «Громади», яку вони разом з М. І. Павликом вирішили зробити з 1880 р. періодичним виданням (попередні драгоманівські збірники «Громади» не мали сталої періодичності виходу в світ).

Заслугує на увагу той факт, що вже в «Програмі» періодичної «Громади», яку в основному написав Подолинський (а підписали ще М. Драгоманов і М. Павлик), досить широко відображені ідеї Паризької Комуні, причому значною мірою саме в інтерпретації К. Маркса і Ф. Енгельса. Як відомо, особисті та листовні контакти з основоположниками марксизму Подолинський підтримував з 1872 р. Того ж року, перебуваючи на Гаагському конгресі Інтернаціоналу, Подолинський із задоволенням прослухав виступ Енгельса, який заявив, що марксисті бажають знищення політичної держави і тільки думають зберегти економічну централізацію³⁰.

Свої думки з цього питання Енгельс розвинув у листі до А. Бебеля, написаному 18—28 березня 1875 р. «Слід було б обличити всю цю балаканину про державу, особливо після Комуні, яка не була вже державою у власному розумінні слова,— писав Енгельс.— *«Народною державою»* анархісти кололи нам очі більш ніж досить, хоч уже твір Маркса проти Прудона, а потім *«Комуністичний маніфест»* говорять прямо, що з запровадженням соціалістичного суспільного ладу держава сама собою розпускається [sich auflöst] і зникає..., а коли стає можливим говорити про свободу, тоді держава як така перестає існувати. Тому ми запропонували б поставити скрізь замість слова *«держави»* слово *«община»* [Gemeinwesen], прекрасне старе німецьке слово, яке відповідає французькому слову *«комуна»*»³¹.

Подібні міркування імпонували Подолинському, хоча він, як і Драгоманов, не зрозумів класового змісту Паризької Комуні. Однак Подолинський прагнув довести, що з її перемогою вся Франція перетворилася б у єдину вільну федерацію комун. І в цьому він бачив ще один чинник для обґрунтування своїх федералістично-соціалістичних поглядів щодо майбутнього суспільно-політичного устрою України. В «Громадянській війні у Франції», автора якої Подолинський шанував, він міг прочитати, «що Комуна повинна була стати політичною фор-

²⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 122.

²⁸ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 17—19, 33—35 (за «Показчиком періодичних видань»).

²⁹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 35, стор. 104—105, 397 (прим. 118).

³⁰ Енгельс-теоретик, М., 1970, стор. 177—178.

³¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 34, стор. 103.

мою навіть найменшого села і що постійне військо повинно бути замінене і в сільських округах народною міліцією з найкоротшим строком служби»³². Ця думка відбита у «Програмі «Громади» 1880 р., де після категоричної настанови про те, що *«простому народу на Україні не обійтись без оружного бою й повстання (революції)»* викладені такі міркування: *«Тільки це повстання передасть у руки хліборобських і робітничьких громад і товариств сили природи й струменти, потрібні для здобутку. Щоб же старі панські стани й начальства не змогли потім захопити в свої руки знов що з громадського добра й не поновили свого панування, треба при першій нагоді скасувати державне військо й позаводити громадське козацтво (міліцію), в котрому б кожний громадянин мав оружжя і знав з ним обертатись»*³³.

На ідеях Паризької Комуні автори «Програми «Громади» 1880 р. намагалися ґрунтувати свої федералістично-соціалістичні погляди на майбутній устрій суспільства. Певні підстави до цього були. Адже у «Громадянській війні у Франції» К. Маркс писав: «Паризька Комуна, розуміється, повинна була служити зразком усім великим промисловим центрам Франції. Якби комунальний лад встановився в Парижі і дургорядних центрах, старий централізований уряд поступився б місцем самоврядуванню виробників і в провінції»³⁴. У першому начерку цієї праці Маркс навіть вказував, що коли б у 1871 р. приклад Паризької Комуні наслідували всі інші великі міста Франції, країна була б «організована в самостійно діючі і самоврядовувані комуні»³⁵. Автори «Програми «Громади» 1880 р. також висували завдання досягти «безперешкодної самовправи (автономії) для кожної громади в її справах» і *«повної самостоячесті для вільної спілки (федерації) громад на всій Україні»*³⁶.

Паризька Комуна, виступаючи «сміливою поборницею визволення праці, ...була інтернаціональною в повному розумінні цього слова»³⁷. Даючи таку характеристику, К. Маркс згадував, що на противагу французькій буржуазії, яка під час франко-пруської війни організувала поліцейське цькування німців, лицемірно висловлювала співчуття визвольній боротьбі поляків, Комуна демонстративно призначила угорського робітника Лео Франкеля міністром праці, «героїчних синів Польщі» Я. Домбровського і В. Врублевського поставила на чолі захисників Парижа. Так само на інтернаціоналістських підвалинах побудована революційно-демократична «Програма «Громади» 1880 р. В ній, зокрема, писалось: *«...Працюючі громади волошські, болгарські, сербські, грецькі, московські, мазурські (польські), виселки німецькі, ремісники польські, жидівські й інші, що живуть у нашій країні, ...мусять мати в усьому рівне право й однакову волю з українцями. Їх товариства й громади будуть вільні од усякого примусу до звичаїв чи мови українського гурту, матимуть волю закладати свої школи: нижчі, середні й вищі, й волю приставати до всякої спільності з гуртом тих народів, од котрих одійшли до України ті громади, виселки й товариства. Такі працюючі чужинці будуть для українців узлами, котрі прив'язуватимуть їх до всіх сусідніх пород (націй), з котрими українці повинні приступати до великої всенародної вільної спілки (інтернаціональної федерації)»*³⁸.

³² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 17, стор. 334.

³³ Програма «Громади», стор. 3 (підкреслення авторів «Програми». — В. С.).

³⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 17, стор. 334.

³⁵ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 17, стор. 531.

³⁶ Програма «Громади», стор. 1.

³⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 17, стор. 340.

³⁸ Програма «Громади», стор. 1—2.

Проте економічний бік федеративно-громадівського суспільного устрою розв'язувався українськими революціонерами-демократами 70-х років під впливом утопічно-соціалістичної теорії Прудона, цього соціаліста дрібних селян і ремісничих майстрів³⁹. Він відкидав принцип будь-якої централізації управління суспільством, економічні відносини розглядав з точки зору «вічної справедливості» і обстоював ідею увіковічнення дрібної приватної власності. На жаль, прудонізм поширювало чимало діячів Паризької Комун. Ф. Енгельс навіть вважав, що саме зусиллями останніх створені економічні декрети Комун з усіма їх позитивними сторонами і недоліками⁴⁰.

У «Листку «Громади» 1878 р. Драгоманов зазначав, що на формування політичних поглядів російських емігрантів у Швейцарії впливали повстанці «Паризької Громади». У той час в російській літературі, яка там видавалася, зокрема з історії Паризької Комун, проводилася думка «про те, що *уся земля й усі фабрики* мусять одійти мужицтву, що на них працює, і що мужики мусять самі одібрати їх до себе»⁴¹.

Анархістське тлумачення принципу федералізму, поширюваного на всі сфери суспільного життя, представники української прогресивної еміграції 70-х років XIX ст. намагалися пристосувати до насущних проблем своєї батьківщини, але, ідеалізуючи її демократичні традиції, впадали в «націоналістичне міщанство», за яке, наприклад, Драгоманов пізніше критикував В. І. Ленін. Так само еkleктично вони поєднували положення Маркса з розумуваннями Прудона. Діячі української революційної демократії не розуміли абсолютної несумісності марксизму і прудонізму. Ні Павлик, ні Подолинський, ні Драгоманов не зрозуміли, що проголошення Паризькою Комуною декрету про організацію великої промисловості шляхом об'єднання робітничих асоціацій на кожній фабриці в одну велику спілку повинно було привести до комунізму, «тобто до того, що є прямо протилежним ученню Прудона», і тому «комуна була... могилою прудонівської соціалістичної школи» (Ф. Енгельс).

Показовим у цьому відношенні було привітання французьким соціалістам з приводу 9-ї річниці проголошення Паризької Комун, складене Драгомановим. Воно пройняте «соціалістично-федералістськими» ідеями і навіть заключна фраза, в якій Комуна ставилась за приклад соціалістам інших країн, була закреслена і натомість написана здравиця на честь торжества «федералістичних ідей» Комун в інших державах⁴². Привітання підписали діячі української політичної еміграції в Швейцарії: «Михайло Драгоманов з Полтави, редактор «Громади», «Антон Ляхоцький з Києва, друкар», «Михайло Павлик, редактор «Громадського друга» у Львові».

На чернетці цього привітання, яку пізніше знайшов Павлик серед паперів Драгоманова, рукою останнього була написана адреса: «Emille Massard, Rue Notre Dame des Champs, 96». Хто такий Еміль Массар, якому Драгоманов адресував своє привітання? Це французький соціаліст, журналіст, на початку 80-х років секретар редакції соціалістичної газети «L' Egalité» («Рівність»), яку очолювали марксист Жюль Гед і Поль Лафарг⁴³. Прізвище Массара неодноразово згадується в листу-

³⁹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 187.

⁴⁰ Див. там же, стор. 186—187.

⁴¹ М. Драгоманов. Коли битись, то не миритись.— «Листок «Громади», 1878, № 1, стор. 5.

⁴² Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. III, стор. 516.

⁴³ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 35, стор. 459, 490.

ванні К. Маркса і Ф. Енгельса⁴⁴, які у 80-х роках співробітничали в «L'Égalité». Зокрема, 3 і 24 березня 1880 р. в цьому періодичному органі опублікована стаття Ф. Енгельса «Соціалізм пана Бісмарка»⁴⁵, а 7 квітня — редакційний вступ, написаний К. Марксом⁴⁶ до розпочатої в газеті нової публікації його славнозвісного твору «Злиденність філософії». В редакційному вступі К. Маркс стисло і всебічно оцінив вчення Прудона, відзначив, що останній безпідставно різко виступав проти утопістів — соціалістів і комуністів, підкреслив важливість для утвердження наукового соціалізму критики ідеалістичної політичної економії, останнім представником якої був, сам того не усвідомлюючи, Прудон, і віддав належне йому як мужньому й талановитому політичному діячу і письменнику.

Можливо, зі статтею К. Маркса познайомився Драгоманов, який виявляв інтерес до прудонізму і критики останнього марксистами. Нездарма саме він написав огляд «Робітничий рух за границею», опублікований у першому номері періодичної «Громади», що вийшла у світ на початку 1881 р. У статті розглядалися «соціалістичні» періодичні видання — французькі, італійські, сербські, угорські, польські, російські, румунські тощо, зокрема «L'Égalité». Говорячи про зростання кількості видань соціалістичної періодичної преси і про соціалістичні та робітничі конгреси, що проходили протягом 70-х років у Західній Європі, Драгоманов висловлював впевненість, що справа соціалізму не загинула навіть «після того, як в 1871 р. французькі попи, пани й багатирі за помічю війська побили повстанців робітників Паризької Комуні (Громади)»⁴⁷.

Драгоманов закликав учитися на уроках західноєвропейського соціалістичного руху, обов'язково враховувати як сильні, так і слабкі сторони його розвитку⁴⁸. Щодо цього велике значення мали уроки Паризької Комуні. 1881 р. об'єднана російсько-українська друкарня в Женеві — «друкарня «Работника» і «Громади» видала першу книгу з серії «Русская социально-революционная библиотека». Це була праця П. Л. Лаврова «18 березня 1871 року»⁴⁹. Про Паризьку Комуну згадував і С. Подолинський у статті «Громадівський рух в Англії і Ірландії», надрукованій в «Громаді», де, зокрема, зазначив, що Генеральна Рада Інтернаціоналу, очолювана К. Марксом, підтримала Паризьку Комуну⁵⁰. І хоч представників української революційної демократії не було на слов'янському мітингу, скликаному в Лондоні на честь 10-х роковин Паризької Комуні, вони вірили в перемогу її соціалістичних ідеалів, про що писали в привітанні учасникам мітингу К. Маркс і Ф. Енгельс: «...Комуна, яку держави старого світу вважали стертою з лиця землі, — жива! Вона стала міцнішою, ніж коли б то не було, і ми можемо разом з вами вигукнути: Хай живе Комуна!»⁵¹.

⁴⁴ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 35, стор. 325, 329.

⁴⁵ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 172—180.

⁴⁶ Див. там же, стор. 224—225.

⁴⁷ М. Драгоманов. Робітничий рух за границею. — «Громада», 1881, № 1, стор. 130.

⁴⁸ Грунт, книжка і «препятствия». — «Громада», 1879, стор. 326—327.

⁴⁹ П. Л. Лавров. Избранные сочинения на социально-политические темы в восьми томах, т. I, М., 1934, стор. 85, 467; Литературное наследие Г. В. Плеханова, сб. VIII. Группа «Освобождение труда», ч. I. 1883—1894, М., 1940, стор. 209; М. П. Драгоманов. Литературно-публицистичні праці, т. 2, стор. 473.

⁵⁰ С. Подолинський. Громадівський рух в Англії і Ірландії. — «Громада», 1881, № 1, стор. 63.

⁵¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 244.

ДО ПИТАННЯ ПРО СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНУ ПОЛІТИКУ
ПАРИЗЬКОЇ КОМУНИ

Серед важливих проблем, які постали перед Комуною, була соціально-економічна: спроба поступово знищити буржуазну приватну власність і перетворити робітників на власників засобів виробництва. Ще з часів революції 1848 р. передова частина французького пролетаріату мріяла про встановлення не просто республіки, а республіки трудящих. Створення комуністичної федерації і тріумф республіки трудящих 18 березня 1871 р. на практиці мали втілити в життя сподівання знедолених мас. Тому соціально-економічні заходи Комуни продиктовані «геніальним чуттям мас, що прокинулись»¹.

Величезну роль в ідейній підготовці ряду соціально-економічних заходів відіграли клуби багатьох паризьких федерацій, які діяли в дні Комуни, зокрема «Клуб пролетарів», «Клуб соціальної революції», «Клуб Амбруаз» та ін. Вони рішуче заперечували право приватної власності — наріжний камінь буржуазного ладу. Як зазначається в колективній праці французьких істориків-марксистів «Парижская Коммуна 1871 года», революційні клуби визнавали за необхідне скасування принципу приватної власності².

Найбільші буржуа Франції Шнейдер, Перейра, Фульд, банда з «Кредіт мобіле» та ін., нещадно експлуатуючи трудящих, нагромаджували величезні багатства. А уряд Наполеона III сприяв спекуляції і знедоленню робітників та небаченому збагаченню буржуазії.

В той час, як місячна заробітна плата робітника становила 100—120 франків (жінки і діти одержували набагато менше), Тьер лише як голова адміністративної ради компанії Анзенських шахт одержував 20 тис. франків, тобто більше, ніж шахтар за 24 роки каторжної праці. Бонапарту для утримання двору виділялося 30 млн., а його міністрам — по 200—300 тис. франків на рік. Оклад державного міністра Руера становив 260 тис. франків на рік, тобто дорівнював річному заробітку 150 робітників³.

Грабіж і експлуатація трудящих були основною причиною повстання паризьких робітників 18 березня 1871 р. 10 травня 1871 р. газета «Proletaire» зазначала, що необхідно боротися за скасування всіх привілеїв монополій і заміну їх принципом особистих здібностей з тим, щоб трудящі могли користуватися результатами своєї праці. Лейтмотивом Комуни став тезис — трудящі можуть жити без багатіїв. Так, комітет пильності XIV округу Парижа вимагав проголосити «політичне підвищення трудящих, знищення класів.., праця повинна бути єдиною основою соціального ладу».

Хоч Комуна була блоком пролетарських революціонерів з дрібно-буржуазними демократами, питання соціального визволення народних мас зближували їх. 1848 р. дрібна буржуазія виступила проти робітників, на захист приватної власності і вважала, що цим гарантує недоторканність своєї власності. Але великий капітал розоряє власників. К. Маркс у праці «Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.» відзначав, що «коли барикади були зруйновані, робітники розбиті, коли крамарі, сп'янілі від перемоги, кинулись назад до своїх крамниць, виявилось, що вхід туди забарикадований рятівником власності, офіціальним агентом кредиту, який зустрів їх грізними повістками. Вексель прострочено! Прострочено плату за квартиру! Прострочено боргову роз-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 105.

² Парижская Коммуна 1871 года, М., 1964, стор. 188.

³ Там же, стор. 7—8.

писку! Пропала крамничка! Пропали крамарі!»⁴. Комуна надала ремісникам і крамарям відстрочку платежів. Декретом від 29 березня надавалася відстрочка по квартирній платі за 3 терма (квартили). Справедливість, підкреслювалося в декреті, вимагає, щоб домовласники внесли певні кошти для поліпшення становища робітників і виділили частину прибутків на користь Комуни. 25 квітня 1871 р. цей декрет був доповнений іншим заходом: квартири, що пустували, реквізувалися і передавалися бездомним.

Створена Комуною комісія праці, промисловості і обміну, якій доручили «пропаганду соціалістичних вчень» і вишукування шляхів «до зрівняння заробітку і праці», 16 квітня 1871 р. порушила питання про необхідність надати роботу всім нужденним. Прийнявши декрет, вона почала боротьбу з безробіттям. Декретом від 27 квітня 1871 р. були заборонені штрафи і відрахування із заробітної плати. Тому, аналізуючи уроки Паризької Комуни, Маркс, Енгельс і Ленін зазначали, що Комуна була урядом робітничого класу, політичною формою, при якій могло здійснитися економічне визволення праці. З цієї точки зору «Париж робітників з його Комуною,— писав Маркс,— завжди шануватимуть як славного провісника нового суспільства»⁵.

За яких обставин і в якій формі могло здійснитися економічне і політичне визволення трудящих? Воно могло здійснитися лише за умов вирішення у першу чергу політичних і соціально-економічних завдань. Наочним прикладом цього служитимуть дебати навколо декрету про заборону нічної праці в пекарнях Парижа, прийнятого Комуною. Під час його обговорення член Комуни Авріаль зазначив, що робітники давно просили видати такий декрет, і Комуна повинна їх підтримати. «Неможливо допустити існування в суспільстві двох класів,— говорив він.— Неприпустимо дотримуватися такого порядку, при якому робітники — такі ж люди, як і ми,— працювали тільки вночі і ніколи не бачили денного світла». Видатний діяч паризької організації І Інтернаціоналу Л. Франкель при обговоренні цього питання вказував, що соціальні реформи повинні відповідати інтересам трудящих. Тому не дивно, що хазяї заперечують проти будь-якого декрету, якщо він спрямований проти їх привілеїв. «Ми перебуваємо тут ...для того, щоб проводити соціальні реформи,— говорив він.— А хіба для проведення цих соціальних реформ ми повинні радитися з хазяями? Ні!.. Я одержав тільки один мандат — захищати пролетаріат, і якщо якийсь захід справедливий, я приймаю його і провожу, не думаючи про те, щоб радитися з хазяями... Клас робітників-пекарів — найбільш знедолена частина пролетаріату. Необхідно схвалити декрет Виконавчої комісії, хоч він і недосконалий»⁶.

Складна ідейна і політична боротьба точилася навколо декрету про ломбарди. Комуна постановила, що всі закладені в ломбарді знаряддя праці, меблі, білизна, одяг вартістю до 50 франків незалежно від строку їх закладення будуть безплатно повернуті населенню. На засіданні зазначалося, що Комуна повинна піклуватися про народ, який здійснив революцію 18 березня. Трудящі, які часто не мали шматка хліба, розраховують на поліпшення свого становища і щоб задовольнити їх потреби слід пожертвувати кілька мільйонів. При обговоренні даного декрету вказувалося, що Комуна досі мало займалася поліпшенням економічного становища народних мас. На засіданнях часто виникали гострі суперечки. Так, прудоніст Журд заявив: «Закрити лом-

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 7, стор. 34.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 17, стор. 356.

⁶ Протоколи засідань Паризької Коммуны, т. 1, М., 1959, стор. 406—407.

бард це завдати збитків власникові, чого ми ще ніколи не робили. Я не думаю, що діяти таким чином благородно, корисно, розумно»⁷. Ця заява свідчила про те, що серед діячів Комуні були сильні дрібнобуржуазні передсуди і вплив прудонізму. Висунута прудоністами ідея «соціальної ліквідації» старого ладу і економічної перебудови буржуазного суспільства за проектами Прудона (тобто через обмінні банки, даровий кредит для ремісників, селян і дрібних крамарів, відшкодування капіталістам) лише відволікала трудящих від революційного шляху знищення приватної власності. Ф. Енгельс у передмові до праці К. Маркса «Громадянська війна у Франції» зазначав, що за політичні помилки Комуні відповідальність несуть бакуністи, а за всі промахи і помилки в економічних діях — прудоністи.

Проте частина членів Комуні розглядала прийняття декрету про безкоштовне повернення закладених в ломбарді речей як удар по приватній власності. Так, Франкель порушив питання про закриття ломбарду, керуючись тим, що найліберальніші рішення, якщо навіть вони не підривають коріння панування капіталу, є найрадикальнішими по суті не тому, що найсправедливіші, а головним чином тому, що вирішуються в інтересах народних мас.

Деякі діячі Комуні при обговоренні заходів по боротьбі з версальською контрреволюцією вимагали ущемляти її матеріальні інтереси. Питання про необхідність конфіскації майна контрреволюціонерів і багатіїв, які втекли, обговорювалося на засіданнях Комуні 15 квітня. У протоколі другого нічного засідання 15 квітня зазначалося, що з коштів, одержаних від продажу рухомого і нерухомого майна багатіїв, видаватимуться премії громадянам, які борються проти версальців. Таке рішення пояснювалося тим, що підтримувана іззовні внутрішня контрреволюція організовує заговори і бореться проти принципів права і справедливості, які захищає Паризька Комуна⁸.

На секретному засіданні 16 квітня продовжувалося обговорення питання про строки позовних платежів, зокрема про припинення позовів на час війни і протягом трьох місяців після її закінчення. Це значно полегшувало становище дрібних крамарів, кустарів і робітників, які мали велику вексельну заборгованість. На цьому засіданні розгорнулася гостра полеміка навколо проектів Трідона і прудоніста Журда. Більшість підтримала проект Трідона, який давав змогу припинити розорення трудящих. Л. Франкель заявив, що проект Журда спрямований насамперед проти дрібних торговців і робітників, а не проти великих багатіїв⁹.

На засіданні 18 квітня член Комуні Варлен вимагав якнайшвидшого створення комісії для обстеження становища вдов і сиріт. Оскільки Комуна перемогла, то головне в її програмі, як підкреслювалося в декларації «До французького народу», проведення адміністративних і економічних реформ, яких вимагають трудящі. Необхідно створити установи, які сприятимуть розвитку і поширенню освіти, виробництва, обміну і кредиту, «зробити владу і власність загальним надбанням». У декларації підкреслювалося, що революція 18 березня відкриває нову еру в політиці — експериментальній, позитивній і науковій. «Це кінець старого урядового і клерикального режиму, кінець мілітаризму, бюрократизму, експлуатації, ажіотажу, монополій, привілеїв — всього того, чому пролетаріат зобов'язаний своїм рабством, а батьківщина — своїми бідами і стражданнями»¹⁰.

⁷ Протоколи засідань Паризької Коммуни, т. 1, М., 1959, стор. 358, 362.

⁸ Там же, стор. 180.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же, стор. 426.

Комуна прагнула встановити контакти з селянством, хоч за умов облоги Парижа здійснити це було дуже тяжко. Проте вона розіслала прокламації селянам, в яких розвінчувала ідею про те, що приватна власність — священний плід праці. Якщо б, підкреслювалося в прокламації, приватна власність дійсно була наслідком праці, то селяни давно стали б багатими. Але багатство в буржуазному суспільстві існує і нагромаджується тільки шляхом експлуатації трудящих. Тому Париж повстав і вимагає заміни законів, які гарантують владу буржуазії. У програмі Комуни висувалася вимога надання землі селянам, знарядь праці робітникам, роботи безробітним. Особи, які не мали власності, не платили податків¹¹.

У «Зверненні до селянства», де роз'яснювався характер революції 18 березня, підкреслювалося, що вона є найвеличнішим актом народної справедливості, який коли-небудь здійснювався. Результатом перемоги народу буде: скрізь свобода — в Комуні і в державі; недоторканість житла, розквіт праці, звільненої від будь-яких перешкод; активна торгівля і розквіт промисловості. Наступить розумова рівність — єдине джерело і єдина гарантія справжньої рівності, нарешті, виникне єдність сердець і волі.

Важливим декретом, який знаменував початок активного наступу на приватну власність, був декрет від 16 квітня про передачу недіючих майстерень підприємців, що втекли з Парижа, робітникам виробничих асоціацій. 4 травня на вечірньому засіданні було оголошено доповнення до нього: «Комуна постановляє: 1. Реквізувати після інвентаризації і наступного відшкодування, встановленого експертами, всі великі майстерні, монополію на їх знаряддя виробництва, сировину, контори і приміщення. 2. Тимчасово передати ці майстерні робітничим асоціаціям, які їх вимагатимуть. 3. Здати поставки Комуни цим робітничим асоціаціям. 4. Надати цим асоціаціям необхідний кредит»¹². Здійснення цих заходів було б великим кроком на шляху соціалістичних перетворень.

У статуті про передачу луврських збройових майстерень, висунутому для схвалення Комуною, проводилася думка про те, що робітники, ставши господарями, повинні повністю відповідати за оснащення і діяльність цих підприємств. 6 травня 1871 р. Л. Франкель на засіданні Комуни говорив, що «коли ми змінимо наше економічне становище, то насамперед необхідно організувати працю». 12 травня під час обговорення питання про підряди викривалась експлуатація паризького пролетаріату підприємцями і вимагалось передати підряди робітникам виробничих асоціацій. Л. Франкель зазначав, що Комуна не повинна забувати, що революцію здійснив робітничий клас. «Якщо ми,— говорив він,— нічого не зробили для цього класу, то я не бачу смислу в існуванні Комуни»¹³.

Незважаючи на короткочасність існування Комуни (72 дні), неоднорідність її складу і відсутність марксистської робітничої партії, вона в основному діяла правильно. Це пояснюється провідною роллю робітничого класу в революції 1871 р., впливом масових громадських організацій трудящих — революційних клубів, професійних союзів тощо. У «Вступі» до протоколів засідань Паризької Комуни зазначається, що саме завдяки пролетарському характеру революції, ініціативі мас, їх активній підтримці уряду були намічені і частково здійснені важливі соціально-економічні заходи, спрямовані на охорону праці робітників

¹¹ Ж а к Д ю к л о. На штурм неба, М., 1962, стор. 132—133.

¹² Протоколи засідань Паризької Коммуны, т. 1, стор. 120.

¹³ Т а м ж е, т. 2, М., 1960, стор. 268.

і службовців, поліпшення становища різних верств населення — прийнято декрети про безкоштовне повернення речей першої необхідності, закладених у ломбарді і невикуплених їх власниками, про відстрочку внесків за квартирну плату з осені 1870 р. до весни 1871 р., відстрочку сплати вексельної заборгованості, ліквідацію нічної праці в пекарнях, встановлення обов'язкового мінімуму заробітної плати для робітників, зайнятих на виконанні військових замовлень і про передачу останніх робітничим асоціаціям тощо.

Декрет від 16 квітня про передачу недіючих промислових підприємств робітничим виробничим асоціаціям — цей «знаменитий декрет», як називав його Ленін, — повинен бути поширений на всі великі фабрики і заводи. 23 квітня збори союзу механіків і асоціації металістів прийняли резолюцію, в якій говорилося, що метою революції 1871 р. є «економічне визволення праці, ліквідація експлуатації людини людиною» і ця мета здійсниться лише після створення робітничих виробничих асоціацій, які «колективно володіють невідчужуванним капіталом»¹⁴.

«Маркс, зазначав В. І. Ленін, ...не тільки захоплювався героїзмом комунарів, які, за його висловом, «штурмували небо», але «в масовому революційному русі, хоч цей рух і не досяг мети, він бачив величезної ваги історичну спробу, певний крок вперед всесвітньої пролетарської революції, практичний крок, більш важливий, ніж сотні програм і міркувань. Аналізувати цю спробу, здобути з неї уроки тактики, переглянути на основі її свою теорію — от як поставив своє завдання Маркс»¹⁵.

Найважливішим уроком Комуні в справі соціалістичного усупільнення засобів виробництва є те, що необхідно революційним шляхом знищувати буржуазну власність, сміливо експропріювати засоби виробництва. Комуна в цьому відношенні діяла нерішуче. Ленін зазначав, що «замість того, щоб приступити до «експропріації експропріаторів», використати кошти національного банку для своїх потреб тощо, банк не був взятий, а «теорії прудоністів з приводу «справедливого обміну» і т. п. панували ще серед соціалістів»¹⁶. Дозволивши вивозити банківський капітал у Версаль, Комуна припустилася величезної політичної і економічної помилки. Жак Дюкло у книзі «На штурм неба» зазначав, що вона багато займалася обороною, могла лише обіцяти в разі перемоги повне соціальне оновлення, яке гарантувало царство праці і справедливості.

В інтерв'ю кореспонденту американської газети «Чікаго трібун» Маркс зазначав, що буржуазна система власності на капітал повинна поступитися місцем «більш високоорганізованим відносинам». Комуна, говорив він, підняла руку на награвану приватну власність і прагнула засоби виробництва зробити власністю всіх трудящих. Висновки К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна про Комуну як перший досвід диктатури пролетаріату збагатилися новими формами політичного планування трудящих, очолюваних робітничим класом.

Перший сполох, який ударив по приватній власності в 1871 р., луною відізвався в нашій країні в 1917 р., коли пролетаріат ліквідував експлуатацію людини людиною, передав засоби виробництва трудящим. Слідом за великим Жовтнем приватна власність ліквідована в ряді країн Європи, Азії, Америки. Цим шляхом підуть й інші народи. Зараз досвід Комуні невіддільний від досвіду Великої Жовтневої соціалістичної революції, що привела до перемоги справи, яку розпочали комунари Парижа.

¹⁴ Парижская Коммуна 1871 года, стор. 177.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 374.

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 421.

З ІСТОРІЇ ВІДЗНАЧЕННЯ ЮВІЛЕЇВ ПАРИЗЬКОЇ КОМУНИ НА УКРАЇНІ

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції ідеали Паризької Комуні були втілені в життя у Радянському Союзі. В роки самовідданої боротьби за побудову соціалізму і комунізму радянські люди звертали свої погляди до героїчної Паризької Комуні, яка була провісником нового суспільства. Щорічно 18 березня трудящі Країни Рад вшановували пам'ять борців Комуні. З 1924 р. цей день відзначався також як день Міжнародної організації допомоги борцям революції (МОДР).

У роки другої п'ятирічки під керівництвом партійних організацій розгорнулося соціалістичне змагання за гідну зустріч пролетарського свята. За ініціативою осередків радянської секції МОДРу на заводах, фабриках, в радгоспах, МТС і колгоспах створювалися численні ударні виробничі бригади. 1934 р. на Україні працювало 2647 бригад, до складу яких входили десятки тисяч робітників, колгоспників і службовців¹. У Дніпропетровській області їх членами було близько 20 тис. чол.² Почесними членами цих виробничих колективів зараховувалися видатні діячі світового революційного руху Г. Димитров, Е. Тельман, Д. Ібаррурі та ін.

Ударні модрівські бригади звітували в пам'ятні березневі дні на зборах трудящих про виконання ними завдань п'ятирічки. Так, змагаючись за гідну зустріч 63-х роковин Паризької Комуні, бригади ім. Тельмана та ім. Ракоші на шахті № 29 в Сталінській області достроково виконали виробничі завдання першого кварталу по видобутку вугілля³. Бригада ім. Тельмана, створена на Дніпропетровському металургійному заводі ім. К. Лібкнехта, до пролетарського свята виконала місячну норму на 137%⁴. Трудові подарунки ювілеям Паризької Комуні готували й сотні інших колективів.

18 березня робітники і колгоспники перераховували на рахунок ЦК МОДРу кошти, зароблені почесними членами їх бригад. Наприклад, колгоспники артiлі «Прогрес» Сталінської області, які обрали Е. Тельмана почесним членом свого колгоспу, надіслали в 1937 р. до фонду допомоги політв'язням капіталістичних країн 850 крб. з числа трудовнів, нарахованих вождю німецького пролетаріату. Колгоспники Петровського району Дніпропетровської області в 1936 р. до ювілею Паризької Комуні нарахували почесним членам своїх артiлей Е. Тельману — 22 тис., А. Грамші — 1400 трудовнів⁵.

Щовесни під час неділеньників колгоспники і робітники радгоспів засівали так звані гектари інтернаціональної солідарності, урожай з яких реалізувався на користь політв'язнів капіталістичних країн. У 1933 р. на Україні було засіяно 5 290 га, в 1934 р. — 8 478 га, а в 1935 р. — 7 600 га інтернаціональної солідарності⁶. Від реалізації урожаю, вирощеного на цих ділянках, одержано 1934 р. — 132 тис., а 1935 р. — 168 тис. крб.

До дня Паризької Комуні модрівські організації завершували сплату за перший квартал так званого «шефського гривеника» на ко-

¹ «Червоний клич», 1934, № 10, стор. 2.

² ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 75, арк. 266.

³ Там же, спр. 96, арк. 623.

⁴ «Зоря» (Дніпропетровськ), 14 березня 1935 р.

⁵ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 1, од. зб. 3744, арк. 45.

⁶ Підсумки II пленуму ЦК МОДР УРСР, Харків, 1934, стор. 20; «Зоря», 18 березня 1935 р.

ристь політичних в'язнів капіталістичних країн. 1934 р. трудящі республіки внесли для допомоги героям класових битв, ув'язненим у тюрмах, 224,1 тис., а 1935 р. — 206,1 тис. крб.⁷

За ініціативою осередків МОДРу і під керівництвом партійних організацій проходили недільники, в яких брали участь десятки тисяч трудящих Радянської України. Робітники Криворіжжя провели в березні 1935 р. вісім недільників інтернаціональної солідарності. 65 тис. крб., зароблених під час них, внесено у фонд політв'язнів⁸. В цілому трудящі республіки на недільниках, які проводилися на честь ювілеїв Паризької Комуні, заробили в 1934 р. — 1 млн. 519 тис., а в 1935 р. — 815 тис. крб. Ці кошти поповнили фонд допомоги борцям за народну справу в капіталістичних країнах⁹.

Згадуючи про героїчні дні 1871 р., про мужність пролетарів Парижа, трудящі України солідаризувалися з боротьбою народних мас капіталістичних країн проти імперіалізму і фашизму і надавали їм моральну та матеріальну допомогу. Під час підготовки і проведення ювілеїв Паризької Комуні десятки тисяч робітників, службовців, колгоспників вступали до лав МОДРу. Лише до березня 1934 р. осередки МОДРу України зросли на 200 тис. чол.¹⁰ В дні підготовки до відзначення 64-х роковин Паризької Комуні в Київській області до МОДРу вступило 22 тис., у Сталінській — 15 тис. чол.¹¹ Якщо 1932 р. у республіці було 1 млн. 332 тис. членів МОДРу, то 1936 р. — вже 2 млн. 65 тис.¹²

Напередодні святкування дня Паризької Комуні партійні організації проводили бесіди, лекції, доповіді про її значення, на яких були присутні сотні тисяч трудящих України. В Харківській області у березні 1937 р. цими заходами охоплено 218 тис., в Київській — 40 тис. чол.¹³ До ювілеїв випускалися спеціальні сторінки обласних і районних газет, листівки, стіннівки, проводилися цикли радіопередач, влаштовувалися виставки. У березні 1936 р. Українське радіо передавало 190 коротких доповідей і повідомлень про підготовку до 65-х роковин Паризької Комуні, було випущено 6 880 стінних газет, в яких висвітлювалося історичне значення Паризької Комуні¹⁴.

У робітничих і сільських клубах, червоних кутках експонувалися виставки, присвячені ювілеям Паризької Комуні. 1937 р. у Харківській області влаштовано 357, а в Дніпропетровській — 500 таких виставок, які висвітлювали повстання французького пролетаріату і революційну боротьбу трудящих всього світу за здійснення ідеалів Комуні.

За ініціативою партійних, профспілкових, комсомольських та молодіських організацій щороку в різних містах і селах України проводились урочисті засідання, мітинги, інтернаціональні вечори. 17—18 березня 1936 р. у республіці відбулося понад 32 тис. зборів та інтернаціональних вечорів, присвячених цій знаменній даті. В них брали участь сотні тисяч трудящих, зокрема в Київській області — 525 тис., у Дніпропетровській — 807 тис. чол.¹⁵ Вони вшановували пам'ять загиблих комунарів, підводили підсумки соціалістичного змагання за дострокове виконання завдань другої п'ятирічки. У виступах і резолюціях робіт-

⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 96, арк. 636.

⁸ «Зоря», 16 березня 1935 р.

⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 97, арк. 631.

¹⁰ «Червоний клич», 1934, № 4.

¹¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 99, арк. 363; «Соціалістичний Донбас», 17 березня 1935 р.

¹² ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 73, арк. 278; спр. 96, арк. 623.

¹³ Там же, спр. 97, арк. 69, 70.

¹⁴ Там же, спр. 99, арк. 372.

¹⁵ Там же, спр. 97, арк. 68; спр. 99, арк. 363, 372.

ники, колгоспники і трудова інтелігенція запевняли Комуністичну партію, що віддадуть всі сили втіленню в життя ідеалів Паризької Комуні. «Досвід Паризької Комуні, Жовтневої революції,— говорилося в резолюції урочистих зборів населення Херсона, які пройшли 18 березня 1933 р.,— висвітлює шляхи світової пролетарської революції, мобілізує трудящі маси на останню боротьбу за диктатуру пролетаріату. Так будемо ж зміцнювати МОДР, забезпечимо успіх пролетарської боротьби, включаючись в будівництво соціалізму в СРСР — передовому районі світової пролетарської революції»¹⁶.

На зборах активісти МОДРу звітували про свої досягнення в інтернаціональній роботі. 18 березня 1934 р. повсюди на ювілейних зборах підбивалися підсумки третьої всесоюзної естафети по інтернаціональному вихованню. Так, бюро МОДРу Харківського електромеханічного заводу звітувало, що на підприємстві діє 29 модрівських осередків, причому 12 створено до дня Паризької Комуні, а всього в лавах МОДРу перебувало понад 3 тис. робітників і службовців. Ударні модрівські бригади перевиконали виробничі завдання і почали листуватися з робітниками Франції, Англії, Німеччини і Швейцарії¹⁷.

На святкування ювілеїв Паризької Комуні на Україну приїжджали відомі діячі комуністичного і робітничого руху та робітничі делегації з інших країн. Так, у Дніпропетровську побували: в 1935 р.— секретар Виконкому МОДРу Джерманетто, в 1936 р.— один з керівників ЦК МОДРу Франції Е. Планк, в 1937 р.— секретар Виконкому МОДРу М. Кордье¹⁸. 1934 р. у дні пам'яті паризьких комунарів в Одесі перебували делегації французьких і англійських робітників, в Запоріжжі — пролетарі Швеції та Англії, в Сталіно — австрійські гості¹⁹.

На мітингах та зборах, присвячених Паризькій Комуні, вони розповідали про тяжке становище трудящих в країнах капіталу, їх боротьбу проти імперіалізму і фашизму, бажали радянському народові нових успіхів у побудові соціалізму. Наприклад, французький робітник-комуніст Е. Планк сказав: «Я дуже щасливий передати вам братерський привіт від трудящих Франції. 65 років тому наші батьки, старі комуністи, спробували зробити те, чого ви домоглися вісімнадцять років тому. За них ви помстилися. Комуна живе в Радянському Союзі і вона житиме у всьому світі. Хай живе СРСР — передовий форпост всесвітньої пролетарської революції!»²⁰.

Трудящі України разом з усім радянським народом відзначали ювілеї Паризької Комуні як велике пролетарське свято, як символ солідарності трудящих різних країн у боротьбі проти імперіалізму.

¹⁶ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 11, оп. 1, од. зб. 84, арк. 23.

¹⁷ «Червоний клич», 1934, № 7.

¹⁸ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 1, од. зб. 2299, арк. 43; «Зоря», 16 березня 1936 р., 20 березня 1937 р.

¹⁹ Одеський обласний державний архів, ф. 1763, оп. 1, спр. 838, арк. 29; «Червоне Запоріжжя», 21 березня 1936 р.; «Соціалістичний Донбас», 21 березня 1936 р.

²⁰ «Зоря», 18 березня 1936 р.

КОМУНАР ЛЕО ФРАНКЕЛЬ І РЕВОЛЮЦІЙНА РОСІЯ

Видатний діяч угорського і міжнародного робітничого руху Лео Франкель разом з Августом Бебелем, Фрідріхом Зорге, Полем Лафаргом і Вільгельмом Лібкнехтом належав до «блискучої плеяди пролетарських революціонерів», яких виховали К. Маркс і Ф. Енгельс¹.

Життю та діяльності міністра Паризької Комуні, члена Генеральної Ради І Інтернаціоналу і керівника угорських робітників присвячено ряд праць угорських, радянських і французьких істориків², проте, його життєвий шлях ще повністю не розкритий. Автор цієї статті прагнув висвітлити ставлення комунара до революційної Росії та його зв'язки з російськими революціонерами.

Магда Араньошші зазначала, що Франкель «систематично і уважно стежив за рухом в Росії», про що свідчать матеріали, вміщені у редакційній газеті. «Майже не було такого номера «Arbeiter-Wochen-Chronik», — писала угорський історик, — в якому в одній або кількох статтях він не порушував питання про справи в царській імперії». Крім того, Араньошші висловлювала припущення, що саме Маркс звернув увагу Франкеля «на важливість російських подій»³.

Ще положення Араньошші потребує конкретизації і доповнення. Крім Маркса, на угорського революціонера впливали росіяни, з якими він був знайомий. Причому останні підтримували тісні зв'язки з Марксом, а через нього з Франкелем. Так, 26 березня 1876 р. у листі до Маркса угорський комунар передавав привіт «російським (чоловікам) і російським жінкам, які належать до дружнього кола (підкреслено нами. — Я. Ш.), а також іншим друзям і подругам». У листі від 22 травня Франкель конкретизував осіб, яких він мав на увазі: «Російським (чоловікам) і російським жінкам, як Nicolas, Pierre L., пані Natalie та іншим знайомим передай найсердечніший привіт»⁴. Тут названі Микола Ісакович Утін, Петро Лаврович Лавров і Наталія Ієронімівна Утіна, які були близькими до Маркса.

Проте раніше слід зупинитися на зв'язках Франкеля з російською революціонеркою Єлизаветою Дмитрієвою (Єлизавета Луківна Тумановська), чия діяльність в дні Комуні була яскравим прикладом служіння інтернаціональному обов'язку, символом боротьби російської громадськості за визволення пролетаріату⁵.

Знайомство двох революціонерів могло відбутися ще 1870 р., коли Дмитрієва брала участь у роботі Російської секції І Інтернаціоналу. Після перемоги Комуні вона очолювала Центральний комітет союзу жінок і підтримувала тісні зв'язки з комісією праці, промисловості і обміну, якою керував Франкель⁶. Деякі відозви Комуні підписані Л. Франкелем і Є. Дмитрієвою⁷. Під час травневих боїв вони разом

¹ Основоположник научного комунізму. Тезиси Інститута марксизма-ленінізму при ЦК КПСС к 150-летию со дня рождения Карла Маркса. — «Коммунист», 1968, № 6, стор. 11.

² Magda Aranyossi. Frankel Leó, Budapest, 1952; А. Я. Лурье. Лео Франкель. — Портреты деятелей Парижской Коммуны, М., 1956; П. Ангран. Известные страницы жизни коммунара Л. Франкеля. — «Вопросы истории», 1956, № 3.

³ Magda Aranyossi. Frankel Leó, стор. 151.

⁴ На угорську мову листи перекладені з фотокопії, що зберігаються в Архіві Інституту партії при ЦК УСРП, і опубліковані Я. Ємніцем та Е. Вішце в «Párttörténeti Közlemények», 1969, 2 sz. 132, 135 old. Наш переклад з німецького оригінала. — ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 1, оп. 5, № 3651, 3652.

⁵ Парижская Коммуна 1871 г., т. II, М., 1961, стор. 342.

⁶ Парижская Коммуна 1871 года, М., 1964, стор. 203, 209—211.

⁷ И. С. Книжник-Ветров. Русские деятели Первого Интернационала и Парижской Коммуны, М.—Л., 1964, стор. 124.

боролися на барикадах, і російська революціонерка дбайливо доглядала пораненого комунара.

Учасник Комуні та її історик Ліссагаре в книзі «Вісім травневих днів», виданій в Брюсселі невдовзі після паризьких подій, розповідав, як Дмитрієва, «сама поранена, підтримувала Франкеля, пораненого на барикаді Сент-Антунського передмістя. Висока, ставна, ...напрочуд красива, вона посміхалася, підтримувала пораненого, чия кров стікала на її елегантне плаття»⁸.

Після падіння Комуні відважна жінка допомогла Л. Франкелю врятуватися від розправи версальців. У листі від 9 липня 1871 р., направленому в газету «Vorbote», Франкель розповідав хвилюючу історію свого переходу через кордон. Правда, він не називав імені «бойової подружки і попутниці», яка «не хотіла залишати мене, поки я не буду в безпеці». Але ясно, що жінка, чия присутність і поведінка допомогли Франкелю, — Єлизавета Дмитрієва. Це вона була «напрочуд талановитою дамою, яка очолювала Центральний комітет жінок, поранена разом зі мною в барикадних боях, в яких брала активну участь»⁹.

Про взаємовідносини Л. Франкеля і Дмитрієвої свідчить лист Маркса до своєї дочки Женні, яка товаришувала з російською революціонеркою. У ньому зазначається, що в присутності угорського комунара М. Утін повідомив про одруження Дмитрієвої, і «Франкель дуже страждає від цього несподіваного удару»¹⁰.

До російських революціонерів, які належали до «дружнього кола», Франкель відносив керівника Російської секції I Інтернаціоналу М. І. Утіна та його дружину Н. І. Утіну, яка також брала участь у роботі цієї організації. У листах М. І. Утіна до Маркса часто згадується ім'я Франкеля і вони свідчать, що угорський революціонер був знайомий також з іншими членами Російської секції, зокрема з її активною діячкою, «незвичайною жінкою» Ольгою Сергіївною Левашовою¹¹.

З П. Л. Лавровим Франкель познайомився ще до проголошення Комуні. У двох кореспонденціях, надісланих у брюссельську газету «International» у березні 1871 р., Лавров писав про робітничий рух Угорщини, посилаючись на якийсь приватний лист, із змістом якого, очевидно, познайомив його Франкель¹². У листі до Енгельса від 29 вересня 1871 р. Лавров згадував про «молодого угорця», знайомого «Вам і Джонсу» (тобто Марксу)¹³. Тут мова також йшла про Франкеля.

У фонді Лаврова в ЦДАЖР СРСР зберігся лист Франкеля від 9 лютого 1875 р.¹⁴ Це відповідь російському революціонеру на прохання надіслати текст виступу угорського комунара на урочистих зборах в Лондоні (січень 1875 р.), присвячених 12-м роковинам польського повстання 1863—1864 рр., для опублікування його в газеті «Вперед». Промова Франкеля, вміщена в редакційній П. Лавровим газеті, невідомо-

⁸ А. Я. Лурье. Назв. праця, стор. 394.

⁹ Там же, стор. 133.

¹⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 33, стор. 510.

¹¹ Б. П. Козьмин. Русская секция Первого Интернационала, М., 1957, стор. 72, 103, 368; К. Маркс, Ф. Энгельс и революционная Россия, М., 1967, стор. 220, 255, 262, 278.

¹² П. Лавров. Избранные сочинения на социально-политические темы в восьми томах, т. I, М., 1934, стор. 60, 62, 69, 491.

¹³ К. Маркс, Ф. Энгельс и революционная Россия, стор. 214.

¹⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 1762, оп. 4, спр. 440.

ма дослідникам. Але в ній є ряд думок, які слід врахувати біографам Л. Франкеля*.

Газета «Вперед» неодноразово писала про боротьбу трудящих Угорщини і багато уваги приділяла долі Франкеля, якого було заарештовано наприкінці 1875 р. у Відні за проханням французького уряду. Останній вимагав його видачі і мав намір надіслати австрійським властям документи про «злочини» Франкеля. Лавровська газета висловлювала солідарність з угорським комунаром — «живим символом робітничого Інтернаціоналу»¹⁵. Вона обурювалася «підлим» поведженням з в'язнем, якого з Відня до Будапешта везли в кайданах, а у тюрмі австрійської столиці в його камері встановили лампу з сильним рефлектором, що перешкоджала спати вдень і вночі.

«Вперед» викривала необгрунтованість обвинувачень, які висувалися проти Франкеля, зокрема про його наказ вбити монахів-домініканців і підпалити міністерство фінансів. «Зрозуміло,— писала газета,— ніяких таких документів не існує і існувати не може, бо Франкель не має ніякого відношення ні до страти монахів, ні до підпалу будинка міністерства фінансів»¹⁶. Виступ газети проти арешту угорського комунара, спростування висунутих проти нього безглузвих обвинувачень, які не були підтверджені французькою владою, свідчили про інтернаціональну солідарність революційних сил.

Після того, як в 1876 р. Л. Франкель став редактором газети «Arbeiter-Wochen-Chronik», вона почала приділяти велику увагу розгортанню революційного руху в Росії. Матеріали про демонстрацію 1876 р. біля Казанського собора, промови Петра Алексєєва і Софії Бардіної, про суд над членами «Південно-російського союзу» газета Франкеля передрукувала з «Вперед». Очевидно, мало знайдеться матеріалів «Земли и воли», «Народной воли», які не були опубліковані в «Arbeiter-Wochen-Chronik». В роки дії антисоціалістичного закону вона розповсюджувалася не лише в Австро-Угорщині але й в Німеччині.

Одержанню редакцією матеріалів з Росії сприяли зв'язки Франкеля з російськими революціонерами. Інформатор Раймонд (Адольф) Кучера, який діяв у робітничій партії Угорщини, ще 1878 р. доносив про переправлення з Швейцарії в Росію при сприянні Франкеля брошури С. М. Кравчинського «Смерть за смерть»¹⁷. Цей же агент в 1880—1881 рр. неодноразово повідомляв у Відень про одержання угорським комунаром народницьких видань («Народной воли», «Листка «Народной воли», «Черный передел» та ін.). На початку 1880 р. Кучера доповів, що один росіянин поїхав з Будапешта до Цюриха з дорученням

«Лео Франкель віддав належне хоробрості поляків, які завжди першими ставали до лав революційного руху, де б він не виникав. Але не щодня революція виходить на вулицю, і в проміжок між революційними рухами доводиться вести пропаганду. Саме тепер необхідно пропагувати соціалістичні революційні ідеї, які часто є страшнішою зброєю, ніж шапко і мітральєзи. Ідеї XVIII ст. підготували велику французьку революцію; також пропагандою соціалістичних ідей ми повинні підготувати революцію пролетаріату. Необхідно, щоб люди, які пропагують наші ідеї в усіх країнах, об'єдналися в союз і сприяли літературною діяльністю усвідомленню нашої мети, яка полягає у визволенні народів не тільки від деспотизму політичного і релігійного, але й економічного. Працювати для революції словом або пером це — підтримувати безперервно полум'я революції. Ми прагнемо до усунення будь-якого станового правління і тому впевнені, що лише визволення робітничого класу дасть незалежність полякам, ірландцям і всім пригнобленим народам.»— «Вперед», 15 лютого 1875 р.

¹⁵ «Вперед», 15 лютого 1875 р.

¹⁶ «Вперед», 1 квітня 1876 р.

¹⁷ Magda Aranyossi. A korai magyar szocialista mozgalom nemzetközi kapcsolatairól.— Párttörténeti Közlemények, 1960, 3 sz. 139 old.

Франкеля і вирішено відправляти кур'єрів з Швейцарії через Будапешт у Росію один раз на тиждень, щоб підтримувати регулярний зв'язок між цими пунктами. В липні цього ж року інформатор повідомив про одержання Франкелем листа з Лондона від Л. М. Гартмана¹⁸, закордонного представника «Народної воли», який був тісно зв'язаний з Марксом¹⁹.

Наприкінці серпня агент доповів про лист, одержаний Франкелем від Лаврова, в якому давалися «роз'яснення сьогоденного становища в Росії». У цьому ж донесенні Кучера повідомив про відвідання 6 серпня Франкеля «одним росіянином і російською дамою», причому відвідувач був «членом Виконавчого комітету» в Петербурзі і розмовляли вони французькою мовою²⁰. На жаль, архіза Л. Франкеля немає ні в Радянському Союзі, ні в Угорській Народній Республіці і неможливо встановити достовірність повідомлень агента.

Але про приїзд в період революційної ситуації 1879—1881 рр. у Будапешт російських революціонерів свідчать інші архівні матеріали. Так, наприкінці 1879 р. Генеральне консульство Росії у Будапешті одержало анонімного листа, в якому говорилося про прибуття російських революціонерів в угорську столицю*. Про це ж доповідав у Петербург російський консул у Будапешті Мюльфельд, який, навіть, просив аудієнцію у прем'єр-міністра Кальмана Тіси, вимагаючи вжити заходів для затримання прибулих²¹. 25 лютого 1881 р. начальник Варшавського жандармського округу також доповідав про перебування в угорській столиці російських революціонерів, які вважають, що «зараз Угорщина є безпечним сховищем і зв'язки з Росією звідти полегшуються»²².

Серед статей Франкеля про Росію, вміщених в «Arbeiter-Wochen-Chronik», великий інтерес являють: «З приводу замаху на царя», «Цар як рятівник суспільства», «Інтернаціональна реакція», «Останній замах у Петербурзі». Найчіткіше своє відношення до подій в Росії Л. Франкель висловив у статті «З приводу замаху на царя», надрукованій у зв'язку з невдалою спробою Соловйова вбити царя. Автор статті відмежовувався від методів індивідуального терору і підкреслював, що хоч розуміє мотиви, які спонукали до цих дій, але все ж не схвалює замаху. «І не тому, що ми жаліємо царя, а тому, що твердо впевнені — якщо можливо зм'якшити тиранічне панування вбивством царя (зрештою все залежить від волі його спадкоємця) — абсолютизм в Росії так само буде правити, як він правив до цього. Цей абсолютизм може бути знищений революцією, подібною до французької революції 1789 р. І цю революцію вітали б всі народи Європи, зокрема Австро-Угорщини..., з величезним ентузіазмом, бо ця революція зруйнувала б оплот всієї

¹⁸ Відділ рукописних фондів Інституту історії АН СРСР, ф. Ж, спр. 76, арк. 18—22, 26.

¹⁹ С. С. Волк. Карл Маркс, Фридрих Енгельс и «Народная воля». — Общественное движение в пореформенной России, М., 1965, стор. 53.

²⁰ Відділ рукописних фондів..., арк. 22.

* Ось витяг з листа: «Як доброзичливець і миролюбний громадянин, я не можу не довести до Вашого відома, що в Будапешт вже деякий час приїжджають російські піддані обох статей для переговорів з головними соціалістами, які перебувають у Будапешті... Оскільки я твердо впевнений, що прибулі росіяни підтримують тісні зв'язки з соціалістами, крім того, що вони схиляють до повстання тутешніх громадян і робітників, то я, як ворог цих немирних, шкідливих соціал-демократів, думаю, що, доводячи все це до Вашого відома, виконую свій обов'язок і сподіваюсь, що ви звернете особливу увагу і вживете необхідних заходів». — Архів зовнішньої політики Росії, ф. Канцелярія, оп. 470, спр. 34, арк. 16—17.

²¹ Там же, арк. 15.

²² ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 1881 р., спр. 410, ч. 1, арк. 23 зв.—24.

європейської реакції». Лео Франкель підкреслював, що «постріли на березі Неві були призначені не царю, а системі» і висловлював впевненість у швидкій перемозі революційних сил Росії: «Немає сумніву, що старе російське суспільство має зародок нового. Немає сумніву, що ми перебудуємо напередодні революції, і в ній народиться нова Росія»²³.

Угорський комунар розвінчував поширену буржуазною пресою легенду про те, що Олександр II турбується про освіченість і прогрес російського суспільства, а революціонери своїми діями, мовляв, тільки заважають процесу лібералізації в країні. У статті «Цар як рятівник суспільства» розкривається справжнє обличчя «царя-визволителя» і показано, що в Росії розгортається велетенська боротьба «між народом і урядом, між свободою і деспотизмом»²⁴.

Стаття «З приводу останнього замаху в Росії» про вибух у Зимовому палаці, організований Ст. Халтуріним, спрямована проти буржуазної преси, яка писала про «жорстокості» російських революціонерів. Автор розцінює дії останніх як дії героїв, що боролися за свободу і щасливе майбутнє свого народу і жертвували для досягнення цих ідеалів своїм життям. Хто осуджує російських революціонерів, той осуджує найблагородніших всіх часів і народів, серед них і таких, як Брут і Телль, яких прославили історики і поети, чиє життя для молоді є прикладом, гідним наслідування. Олександр II — не менший тиран, ніж Цезар або Гесслер, тому ми повинні вітати російських революціонерів як борців за свободу²⁵.

У статті, присвяченій вбивству Олександра II, викладається коротка історія його правління. Нагадуючи про долю Чернишевського і багатьох інших засланих та кинутих у в'язницю борців за свободу, Франкель вважав, що царя справедливо покарано. Адже якби свідками стали матері та сини, батьки та дочки тих, що вбиті за його наказом, то відбувся б справжній суд, і деспот мав померти страшнішою смертю. «І за цього вішателю поляків, душителя росіян хочуть, щоб ми сльози проливали. Швидше підемо у Сибір»²⁶.

Статті Лео Франкеля про події у Росії займають почесне місце серед зарубіжних відгуків на революційний рух в імперії наприкінці 70-х — на початку 80-х років. У них висловлюється співчуття російським революціонерам, які героїчно боролися з царським самодержавством, вони пройняті вірою у майбутнє Росії. Їх автор розумів суть подій, що відбувалися, мав конкретні і достовірні дані про суспільний і політичний розвиток Росії.

В останній статті Франкель високо підносив роль М. Г. Чернишевського у визвольному русі. Начебто випереджаючи можливе висловлювання жалю з приводу вбивства царя з боку буржуазної преси, він нагадував про долю «видатного вченого і благородного мислителя», кинутого у в'язницю урядом Олександра II. «Arbeiter-Wochen-Chronik» неодноразово зверталася до особи великого російського мислителя-революціонера. Знайомство із змістом матеріалів газети за ті роки, коли її редагував Лео Франкель, свідчить, що вона систематично інформувала читачів про долю Чернишевського. В цьому певну роль відіграв К. Маркс, який ще в 1872 р. збирався популяризувати на Заході діяльність Чернишевського. У січні—лютому 1879 р. в «Arbeiter-Wochen-Chronik» були опубліковані розділи з приміток Чернишевського до

²³ Magda Aranyossi. Frankel Leó, стор. 302.

²⁴ «Arbeiter-Wochen-Chronik», 27 квітня 1879 р.

²⁵ «Arbeiter-Wochen-Chronik», 22 лютого 1881 р.

²⁶ «Arbeiter-Wochen-Chronik», 20 березня 1881 р.

«Основ політичної економії» Д. С. Мілля²⁷. У вступній статті до цієї публікації давався короткий огляд життя і діяльності великого вченого і наводилася оцінка Марксом «Основ»²⁸.

На початку 1880 р., коли в Західній Європі поширилися фальшиві чутки про смерть М. Г. Чернишевського, Франкель написав статтю про основні праці мислителя («Естетичне відношення мистецтва до дійсності», «Листи без адреси», «Що робити» тощо). Наприкінці статті висловлювалася впевненість у світле майбутнє Росії і в те, що духовна спадщина революціонера-демократа служитиме ідейному озброєнню російських соціалістів. «Ким був Руссо для великої французької революції, тим буде Чернишевський для майбутньої російської революції, яка наближається... і яку бачить кожний, хто стоїть на духовній висоті нашої епохи. Да здійснять російські революціонери цю революцію в душі їх великого вчителя і створять вони в Росії таку співдружність, яка не знатиме ні панів, ні слуг, а знатиме лише вільних, рівноправних людей. Це буде не лише заслуга російських соціал-демократів у служінні їх свободі і батьківщині, державі і суспільству, але цим вони заодно поставлять достойний пам'ятник своєму вчителю»²⁹.

Звернення Лео Франкеля до постаті М. Г. Чернишевського, висвітлення його революційної і наукової діяльності, висловлення солідарності з ним і публікація праць революціонера-демократа — все це дає змогу зарахувати угорського комунара до тих діячів міжнародного робітничого руху, які відчували вплив російського письменника і громадського діяча.

Після виходу з в'язниці і виїзду з Угорщини Франкель продовжував брати участь у міжнародному робітничому русі. Проживаючи з 1889 р. у Парижі, він знову спілкувався з представниками російської революційної еміграції. Так, будучи редактором журналу «L'Ère Nouvelle», він написав у 1893 р. листа Г. В. Плеханову³⁰. З Г. В. Плехановим і П. Л. Лавровим Франкель зустрічався на установчому конгресі II Інтернаціоналу (1889 р.), на якому колишній угорський комунар представляв угорських соціалістів.

З квітня 1896 р. кілька тисяч паризьких робітників проводжали прапори Франкеля, завернутий згідно з його останньою волею у «червоний прапор міжнародного пролетаріату», до Стіни комунарів на кладовищі Пер-Лашез. 4 квітня 1896 р. у газеті «La Petite République» був опублікований лист П. Лаврова, в якому говорилося: «Вік і хвороба не дають мені сьогодні змоги особисто попрощатися з моїм товаришем Лео Франкелем. Але в цей сумний день я повинен хоча б заочно розділити смуток, який охоплює всіх свідомих соціалістів у зв'язку з цією великою втратою. Я мав змогу особисто знати і оцінити виняткові розумові здібності та інтернаціоналізм цієї людини... Від імені своїх друзів, російських соціалістів-революціонерів, схиляю голову перед борцем, який помер, оточений симпатією всіх тих, хто його знав, братерським шануванням всіх соціалістів, і кого не могли не шанувати навіть його вороги»³¹.

²⁷ «Arbeiter-Wochen-Chronik», 5, 12, 26 січня, 2, 9 лютого 1879 р.

²⁸ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 19—20.

²⁹ «Arbeiter-Wochen-Chronik», 22 лютого 1880 р.

³⁰ Литературное наследие Г. В. Плеханова, т. 1, М., 1934, стор. 171—175.

³¹ «La Petite République», 4 квітня 1896 р. Цит. за машинописною копією, яка зберігається в Архіві Інституту історії партії при ЦК УСРП.—Párttörténeti Intézet Levéltára, 700 f., 3 sz.

Повідомлення

ПІДГОТОВКА ПОПОВНЕННЯ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ НА УКРАЇНІ В РОКИ МИРНОГО СОЦІАЛІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА

Д. Д. ПИХА

Комуністична партія і Радянський уряд, враховуючи наявність воєнної небезпеки з боку міжнародного імперіалізму, виявляють неослабне піклування про дальше зміцнення й удосконалення Радянських Збройних Сил. Цій меті служить і новий Закон про загальний військовий обов'язок, ухвалений Верховною Радою СРСР 12 жовтня 1967 р., що визначає порядок комплектування нашої армії, терміни служби її особового складу, відповідальність кожного громадянина СРСР за захист своєї Вітчизни.

За новим Законом строк дійсної військової служби для солдатів та сержантів скорочено з 3 до 2, а матросів і старшин ВМФ — з 4 до 3 років. Зменшення строків служби зумовило необхідність значного вдосконалення початкової військової підготовки молоді ще до армії. Розв'язання такого завдання — важливий обов'язок не тільки органів Міністерства оборони, але і шкіл, профтехучилищ, середніх спеціальних учбових закладів, партійних, комсомольських і громадських організацій.

Ось чому особливої актуальності набуває зараз вивчення й узагальнення досвіду підготовки до армійської служби в довоєнні роки, коли її строк, переважно в Сухопутних військах, протягом тривалого часу був таким, як і за новим Законом.

Після завершення громадянської війни Комуністична партія керувалася вказівками В. І. Леніна про те, що ні на хвилину не можна забувати про можливості нових спроб імперіалістів задущити молоду Радянську державу. Виступаючи 1920 р. на VIII з'їзді Рад, великий вождь говорив: «...Военну готовність ми повинні зберегти в усякому разі. Не покладаючись на завдані вже імперіалістичні удари, ми свою Червону Армію що б то не стало повинні зберегти в усій бойовій готовності і посилити її бойову здатність»¹.

Протягом 1921—1924 рр. основний склад Червоної Армії було скорочено з 5,5 млн. чол. до 562 тис. Цього вимагали інтереси відбудови народного господарства, оскільки тяжке економічне становище Радянської держави не дозволяло утримувати більш численну армію.

Комуністична партія, прагнучи посилити бойову могутність скороченої Червоної Армії, провела в 1924—1925 рр. військову реформу, основний зміст якої становили: реорганізація центральних та окружних органів військового управління, введення єдиної організаційної структури військ, перехід до змішаної кадрово-територіальної системи вій-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 438.

² Свод Законов СССР, 1925, № 65, стор. 1.

ськового будівництва *, докорінне поліпшення бойової і політичної підготовки, реорганізація системи навчання командних кадрів та введення єдиначальності, зміцнення партійно-політичних органів та активізація їх роботи.

Складовою частиною військової реформи було встановлення твердої системи комплектування Червоної Армії. Остаточню цю систему закріпив закон «Про обов'язкову військову службу», затверджений ЦВК та РНК СРСР 18 вересня 1925 р.², де вказано, що оборона Союзу РСР із зброєю в руках здійснюється тільки трудящими. На нетрудові елементи закон покладав відбуття військових обов'язків у складі команд обслуговування.

Дійсна військова служба в кадрових і територіальних частинах розпочиналася з 21 віку й тривала 5 років (в кадрових частинах воїн перебував: 2 роки — в піхоті й артилерії, 3 — в авіації, 4 — на флоті. Решта часу (1—3 роки) вважалася перебуванням у тривалій відпустці. Призвані до територіальних частин у перший рік проходили тримісячне навчання по всіх родах військ, а в наступні чотири роки призивалися щороку на 1—2 місяці, залежно від роду військ. Дійсній службі передувала допризовна військова підготовка юнаків 19-річного віку, що тривала загалом два місяці протягом двох років.

Встановлення твердої системи комплектування, її законодавче закріплення створили сприятливі умови для підготовки якісного поповнення. Уже з 1924 р. стали провадитися щорічні призови.

Однією з важливих проблем стала ліквідація неписьменності серед допризовників, оскільки це полегшувало їх навчання й виховання в армії. Тому ЦК КП(б)У у постанові від 6 червня 1924 р. визнав ліквідацію неписьменності серед допризовників першочерговим завданням і зобов'язав губкоми партії звернути особливу увагу на його виконання³. 1924 р. на Україні пункти лікнепу відвідувало понад 60 тис. допризовників⁴.

1925 р. ВУЦВК звернувся до трудящих із закликом — до 10-річчя Жовтня покінчити в республіці з неписьменністю. Передбачалося відкрити 23 875 пунктів лікнепу⁵, де мали навчатися грамоти 2300 тис. дорослих (від 18 до 35 років) та 650 тис. підлітків (від 12 до 17 років). У листопаді 1925 р. відбувся «Тиждень боротьби з неписьменністю».

Така робота давала певні наслідки. Якщо 1924 р. серед поповнення Українського військового округу (УВО) неписьменних було близько 14%⁶, то 1928 р. тільки 7,5%⁷. У числі перемінного складу територіальних військ на зборах 1926 р. неписьменних було 9%, 1927 р. — 4,5% (4042 чол. з 88 177 тис., що прибули)⁸.

Х з'їзд КП(б)У (листопад 1927 р.) позитивно оцінив діяльність місцевих партійних і радянських органів по підготовці грамотного армійського поповнення та орієнтував їх на необхідність дальшого розширення цієї роботи. У своїх рішеннях з'їзд указував, що розвиток

* Змішана система військового будівництва передбачала створення поряд з кадровими військами, що комплектувалися екстериторіально й утримувалися державою постійно, територіально-міліційних формувань. В останніх постійним було тільки невелике ядро командного, політичного, адміністративного й рядового складу (16%), а основна маса військ (перемінний склад) комплектувалася із людських ресурсів певної території. Військове навчання в цих формуваннях здійснювалося влітку на учбових зборах.

³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 22, арк. 200.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 2415, арк. 5, 7.

⁵ Там же, спр. 1717, арк. 169.

⁶ ЦДАРА, ф. 33 987, оп. 2, спр. 304, арк. 54.

⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 375, арк. 97.

⁸ ЦДАРА, ф. 4, оп. 1, спр. 827, арк. 12.

культури й свідомості трудящих мас країни є базою для зміцнення Робітничо-Селянської Червоної Армії та для піднесення всієї обороноздатності Радянської Республіки⁹.

ЦК КП(б)У надавав особливого значення збільшенню в армії робітничого та партійно-комсомольського ядра. 18 лютого 1924 р. він прийняв по доповіді командуючого УВО М. В. Фрунзе постанову, якою зобов'язав глибоко заздалегідь ужити заходів до проведення призову комуністів і комсомольців¹⁰.

Увага місцевих партійних органів до соціального й партійного поповнення забезпечила зростання робітничого, партійного й комсомольського прошарку серед призовників. Поліпшення кадрових військ УВО 1928 р. порівняно з 1925 р. видно з таблиці (у % %):

Рік призову	Робітників	Селян	Інших	У тому числі	
				комуністів	комсомольців
1925	17,3	77,4	5,3	3,9	12,1
1928	24,8	71,0	4,2	5,0	16,5 ¹¹

В підготовці молоді до служби в армії особливу роль відігравала допризовна підготовка, що була першим ступенем військового навчання. Для територіальних частин вона була найважливішим елементом бойової підготовки. Оскільки ці перші військові знання мали давати учбові пункти під час зборів, ЦК КП(б)У проявляв про них неослабне піклування. 26 березня 1924 р. він заслухав доповідь заступника командуючого УВО Р. П. Ейдемана про допризовну підготовку і в своєму рішенні відзначив їх незадовільний стан у ряді губерній та визнав за необхідне вжити термінових заходів до їх обладнання за рахунок місцевих бюджетів¹². Рішення знайшло живий відгук у всіх районах республіки. Вінницький губвиконком 1924 р. виділив на обладнання 43 учбових пунктів 7 тис. крб., 1925 р.— 12 тис.¹³ 1926 р. на забезпечення учбових пунктів усім необхідним для нормальної роботи з місцевого бюджету було асигновано: в Запорізькому окрузі — 7 814 крб.; Лубенському — 7 994 крб.; Тульчинському — 12 160 крб.; Могилівському — 17 068 крб.; Бердичівському — 17 200 крб.; Шепетівському — 17 954 крб.¹⁴ В результаті такої допомоги місцевих радянських органів 1926 р. на Україні діяли 422 учбові пункти, повністю обладнані всім необхідним¹⁵. У наступні роки виділення коштів на допризовну підготовку значно збільшилося. Тільки в Харківському окрузі 1928 р. вони становили 38 607 крб.¹⁶

ЦК КП(б)У також піклувався про матеріально-побутові умови майбутніх воїнів під час зборів. Зокрема, рішенням від 19 червня 1925 р. встановлювалося харчування за рахунок держави¹⁷. Уже 1925 р. його одержували 12%, а 1926 р.— 80%, 45% допризовників

⁹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів та конференцій, К., 1958, стор. 437.

¹⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 538, арк. 34.

¹¹ Дані за 1925 р.— ЦДАРА, ф. 25899, оп. 1, спр. 253, арк. 69; за 1928 р.— ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 375, арк. 94.

¹² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 538, арк. 50.

¹³ Партархів Вінницького обкому КП України, ф. 29, оп. 1, спр. 421, арк. 7 зв.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 4, спр. 101, арк. 4.

¹⁵ ЦДАРА, ф. 25 899, оп. 1, спр. 250, арк. 11.

¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 4, спр. 101, арк. 61.

¹⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 11, арк. 143.

розміщувалися в казармах¹⁸. Створення нормальних умов для допризовної підготовки сприяло її успішному проведенню.

Вона мала своєю метою дати юнакові підготовку одиночного бійця, мінімум польової підготовки, а також політичного виховання, фізичного загартування. Програма занять була розрахована на 149 год.¹⁹ Її здійснювали командний та політичний склад кадрових і територіальних частин, залучалися командири запасу. З числа молоді 1905 р. народження взимку 1926/27 року на Україні її проходили 63 992 чол.²⁰ На політичних заняттях майбутні воїни знайомилися з історією Червоної Армії, міжнародним і внутрішнім становищем країни. Навчальний план політпідготовки передбачав 20 бесід²¹. Керівництво всією політико-виховною роботою на учбових пунктах покладалося на старших політруків, виділених губкомами КП(б)У та ЛКСМУ з числа найбільш підготовлених комуністів і комсомольців. У звіті однієї з дивізій повідомлялося, що допризовники ставляться до політичних занять з інтересом, бесіди слухають з увагою²². Особливо зацікавилися юнаки стрілецькою підготовкою, зокрема, практичною стрільбою, умови якої в Київському районі, наприклад, під час іспиту 1926 р. виконали 92%²³.

Декретом ВЦВК й РНК СРСР від 20 серпня 1926 р.²⁴ було запроваджено військову підготовку у вищих та середніх навчальних закладах, розраховану на 180 год. теоретичного курсу та 2 місяці літньої практики у військових частинах. Ті, що закінчили навчальні заклади й пройшли таку підготовку, відбували дев'ятимісячну службу в кадрових частинах (на флоті — 1 рік), після чого складали екзамени на звання командира запасу. Відповідно до цього у 1926/27 навчальному році військове навчання було введено в 34 інститутах України²⁵. Уже влітку 1927 р. планом бойової підготовки УВО передбачався призов на короткотерміновий збір 962 студентів²⁶.

З 27 липня 1927 р. військове навчання вводилося у профшколах. Загалом 1927 р. з 630 інститутів, технікумів, робітфаків і профшкіл УРСР військові заняття відбувалися у 121²⁷.

Велику допомогу молоді в оволодінні військовими знаннями подавав Тсоавіахім, осередки якого створювалися на підприємствах, в установах, учбових закладах. 17 серпня 1927 р. ЦК КП(б)У видав циркуляр «Про бойову згуртованість комуністів і завдання Тсоавіахіму», де вказувалося, що основним завданням Товариства є навчати трудящих володіти зброєю та засобами протихімічного захисту в умовах сучасної війни. Для комуністів та комсомольців опанування військовою справою було обов'язковим. 1927 р. в стрілецьких та військових гуртках навчалось близько 119 тис. комсомольців та понад 35 тис. учнів республіки²⁸. Військове навчання молоді, таким чином, стало серйозним фактором підготовки її до служби в Червоній Армії.

Велику мобілізуючу роль у зростанні почуття відповідальності за службу в Червоній Армії відігравала організація призову. ЦК РКП(б)

¹⁸ ЦДАРА, ф. 25 899, оп. 1, спр. 250, арк. 11.

¹⁹ Там же, оп. 2, спр. 28, арк. 16.

²⁰ Там же, ф. 2, оп. 1, спр. 250, арк. 11.

²¹ Партархів Житомирського обкому КП України, ф. 4, оп. 1, спр. 170, од. зб. 64.

²² ЦДАРА, ф. 9, оп. 10, спр. 18, арк. 303.

²³ Там же, ф. 33 987, оп. 1, спр. 653, арк. 17.

²⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 1378, арк. 49.

²⁵ ЦДАРА, ф. 25 899, оп. 1, спр. 250, арк. 108.

²⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, спр. 111, од. зб. 78.

²⁷ Там же, ф. 1, оп. 1, од. зб. 1378, арк. 49.

²⁸ Там же, ф. 7, оп. 1, од. зб. 407, арк. 1, 2, 3.

в листі від 17 березня 1924 р.²⁹ до місцевих партійних органів указував на необхідність політико-масової роботи на збірних пунктах, налагодження харчування на залізничних станціях і т. д. РВР, у свою чергу, спеціальним наказом від 17 квітня 1924 р.³⁰ визначила завдання командного та партійно-політичного апарату частин щодо зустрічі поповнення.

Відповідно до цих вимог ВУЦВК та командування УВО зобов'язали губкоми та командирів корпусів під час призову з 23 травня до 1 червня всебічно сприяти роботі агітгруп на вузлових залізничних пунктах, забезпечувати торгівлю продуктами харчування на станціях, стежити за проходженням команд і ешелонів з призовниками, організовувати зустрічі в частинах за участю шефів³¹. Це забезпечило успішне проведення призову в 1924 р. Надалі зміст і форми цієї роботи удосконалювались. Про це говорять дані за 1927 р. Так, Вінницький окружний комітет партії на своєму засіданні 8 серпня, обговоривши питання про черговий призов³², запропонував районним комітетам узяти участь у роз'ясненні юнакам завдань по обороні країни, окружному комсомолу — розгорнути виховну роботу серед призовників, окружному виконкому — матеріально забезпечити діяльність призовних комісій.

Харківський окружний комітет партії створив спеціальну комісію, що очолила всю роботу по підготовці призову. До неї ввійшли представники комсомолу, профспілкових та інших громадських організацій. Було влаштовано 23 районні молодіжні конференції, на яких обговорювалися доповіді «Про міжнародне становище та завдання призову»³³.

У Донбасі під час підготовки до призову велася широка агітаційно-пропагандистська робота. Тільки на 6 призовних пунктах проведено 67 бесід, 75 читань, 28 доповідей, дано 3351 довідку. Цими заходами було охоплено 11 579 чол.³⁴ На комсомольських зборах, що відбулися в усіх районах, обговорювалося питання «Про міжнародне становище й завдання призову». На зборах було присутніх 1625 призовників-комсомольців, у дебатах виступило 10%.

У Шелетівському окрузі відбулося 11 районних конференцій. Для призовників організовано 137 бесід, 12 інструктивних нарад, 8 мітингів. Хід підготовки до призову обговорювався окружними комітетами партії та комсомолу³⁵. На районних конференціях Маріупольського округу кожному комсомольцю майбутньому воїну було вручено Пам'ятку призовнику³⁶.

Виняткову увагу партійні організації України приділили проводам призовників. На Донбасі тільки в Мар'їнському районі на 13 вечорах було понад 4500 чол. У звіті Андріївського району повідомлялося, що ці вечори проходили у сільбудах. На них батьки наказували своїм синам чесно служити в армії. Майбутнім бійцям комсомольцям давали свої накази представники партійних, радянських і профспілкових органів. Донецький окрикунком подарував їм 1 тис. примірників різних книжок, Тсоавіахім, Червоний Хрест — 2100. У дні відправки до

²⁹ КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза. Сборник документов 1917—1958, М., 1958, стор. 261.

³⁰ ЦДАРА УРСР, ф. 1, оп. 4, спр. 1634, арк. 10.

³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 4, спр. 1634, арк. 10.

³² Партархів Вінницького обкому КП України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 60, арк. 187.

³³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 289, арк. 25, 30.

³⁴ Підрахунок автора: ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, спр. 289, арк. 7.

³⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 289, арк. 13.

³⁶ ЦДАРА, ф. 4, оп. 1, спр. 504, арк. 23.

місця служби (з 20 жовтня до 22 листопада) повсюдно проходили багатолюдні мітинги. Тільки на Караванному призовному пункті у 8 мітингах узяло участь 2735 чол.; ті, що виступили, обіцяли гідно виконувати покладені на них обов'язки.

ЦК КП(б)України констатував, що призов 1927 р. у республіці пройшов задовільно. Його успіху сприяли набутий уже досвід, а також значна робота армійського апарату, місцевих партійних і радянських органів³⁷.

У 30-ті роки підготовка молоді до служби в Червоній Армії стала провадитися в більш різноманітних формах. Це пояснюється, по-перше, тим, що внаслідок посилення воєнної небезпеки збільшувався чисельний склад Червоної Армії. Через це рік у рік кількісно зростав призовний контингент. По-друге, оскільки індустріальна могутність країни дала змогу здійснити технічне переозброєння армії, останній необхідне було технічно грамотне поповнення, здатне швидко оволодіти будь-якою військовою технікою. У розв'язання цього завдання активно включився комсомол.

VIII з'їзд ЛКСМУ (січень 1931 р.) у своїй резолюції записав: «В умовах загостреної класової боротьби та посиленої загрози нападу на Радянський Союз з'їзд доручає ЦК та зобов'язує весь комсомол України негайно приступити до проведення загального військового навчання, вважаючи, що кожний комсомолец, а під його керівництвом і кожний молодий робітник, батрак, кожний колгоспник, бідняк і середняк повинні оволодіти мінімумом військово-технічних знань»³⁸.

ЦК ЛКСМУ встановив єдину систему масового військового навчання комсомольців і молоді — тсоавіахімівські загони, організовані за схемою: низова ланка — відділення (9 бійців і 1 командир); п'ять відділень — рота (50 бійців, 1 командир, 1 політрук); чотири роти — сотня (208 бійців, 1 командир, 1 політрук, 1 старшина); дві і більше сотні — військовий тсоавіахімівський загін молоді на чолі з командиром і комісаром³⁹.

ЦК КП(б)У поставив перед Тсоавіахімом і комсомолом республіки завдання — в 1932 р. охопити військовою підготовкою 300 тис. комсомольців і молоді⁴⁰. Основною базою цієї роботи стали військово-учбові пункти. Їх створювали при районних радах Тсоавіахіму та на великих підприємствах. Така система дозволяла концентрувати приладдя, підбирати найбільш кваліфікованих викладачів, забезпечувати протягом року безперервний навчальний процес за 120-годинною програмою.

1932 р. на Україні уже функціонувало 273 військово-учбові пункти, а 1935 р. — 551⁴¹. За кожним із них були закріплені військові підрозділи УВО, що допомагали організовувати роботу.

Навчання тривало 2 місяці (4 рази на тиждень по 3—4 год.). Протягом року пункт робив близько чотирьох випусків. Комсомольці-допризовники села навчалися за 60-годинною програмою на пересувних учбових пунктах, створюваних райрадами Тсоавіахіму при МТС. Програми враховували те, що майбутні бійці служитимуть у технічних і механізованих частинах.

Важливу роль відіграли табори Тсоавіахіму, створені відповідно

³⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, спр. 289, арк. 5, 2, 9; ф. 1, оп. 1, од. зб. 1378, арк. 32.

³⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 608, арк. 27.

³⁹ Там же, од. зб. 745, арк. 16.

⁴⁰ Партархів Вінницького обкому КП України, ф. 136, оп. 6, од. зб. 105, арк. 28.

⁴¹ УІЖ, 1968, № 11, стор. 66.

до постанови Всеукраїнської наради по військовій підготовці при ЦК ЛКСМУ (травень 1931 р.), що стали основною формою військово-масової роботи в літніх умовах. Навчання допризовників тут проводилося з відривом від виробництва за викликом військкомату.

1932 р. на Україні функціонувало 75 таборів. Кожний з них готував за літо кілька черг. Так, пропускна здатність Маріупольського табору становила 900 чол., Слов'янського — 1400, Барвінківського — 600, Нікопольського — 900, Макіївського — 3100, Горлівського — 1600, Роменського — 500 ⁴².

У таборах панувала обстановка високого патріотичного піднесення. Учні виявляли глибоке розуміння свого обов'язку. Наприклад, тсоавіахімівці Полтавського табору влітку 1932 р. дали зобов'язання якнайкраще засвоїти програму навчання. «Запевняємо партію і уряд,— заявили вони,— що за першим покликом ми, як один, станемо на захист Країни Рад, на захист завоювань Жовтня» ⁴³. Влітку 1933 р. відкрито було ще 17 таборів, які підготували 8845 допризовників ⁴⁴.

Неоціненну роль у поліпшенні стрілецької підготовки молоді відіграв заклик Московської організації Тсоавіахіму 1934 р.— «Стріляти по-ворошиловськи!», особливо запровадження значка «Ворошиловський стрілець» (ВС).

На Україні швидко будувалися стрілецькі тири, а в 22 містах — бойові стрільбища. Кожна тсоавіахімівська організація великого підприємства, установи, колгоспу, радгоспу, МТС прагнула збудувати свій тир довжиною 50 м. Уже 1934 р. в республіці їх було 951 ⁴⁵. До 1 січня 1935 р. значок ВС I ступеня мали 100 тис. вихованців Тсоавіахіму республіки ⁴⁶.

1934 р. комсомольці Харкова й Ворошиловграда виступили ініціаторами проведення в країні військово-технічного екзамеу. ЦК ВЛКСМ, ВЦРПС, Тсоавіахім СРСР та інші громадські організації, підтримуючи починання українських комсомольців, у квітні ухвалили постанову «Про громадський військово-технічний екзамеу комсомольців». Підготовка до екзамеу вилилася в масовий патріотичний рух молоді за оволодіння мінімумом військово-технічних знань. Скласти екзамеу — означало опанувати цілим комплексом теоретичних і практичних знань, тобто: виконати норми ГПО I ступеня та ВС I ступеня; здобути мінімум знань про авіаційний, автомобільний чи тракторний мотор; вивчити планер і навчитися літати на ньому, засвоївши виконання чотирьох вправ, або зробити стрибок з парашутної вишки не нижче 25 м; оволодіти основами топографії.

Екзамеу приймали спеціальні комісії, створені з представників комсомолу, Тсоавіахіму, військових спеціалістів. Його підсумки підбив І Всеукраїнський зліт молодих ударників оборони, що відбувся в Києві у лютому 1935 р. На той час у республіці вже було 152,5 тис. ворошиловських стрільців I ступеня, 285 тис. чол. склали норми ГПО I ступеня, понад 220 тис. опанували автомобільний і тракторний мотор, понад 12 тис.— авіамотор, близько 5 тис. навчилися під час польоту на планері робити чотири вправи, 230 тис. вивчили матеріальну частину гвинтівки; понад 225 тис.— основи топографії. При цьому 93 348 комсомольців склали повністю норми з усього комплексу військово-тех-

⁴² «Оборона» (орган ЦР Тсоавіахіму УРСР), 29 травня 1932 р.

⁴³ «Оборона», 31 липня 1932 р.

⁴⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 749, арк. 72.

⁴⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 8355, оп. 89, арк. 60.

⁴⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 12, од. зб. 746, арк. 16.

нічного екзамену⁴⁷. Такі наслідки військово-технічного екзамену забезпечили Україні друге місце в країні.

Прагнучи закріпити й примножити успіхи, досягнуті в оволодінні основами військової справи, ЦК ВЛКСМ та Тсоавіахім у квітні 1935 р. ухвалили постанову про проведення другого туру військово-технічного екзамену, наголошуючи на необхідності дальшого військового навчання молоді стрільцької, авіаційної, автомобільної, планерної, парашутної і т. п. справи⁴⁸.

Третя сесія ЦВК Рад України (лютий 1936 р.), підсумовуючи хід військової підготовки молоді, зазначила, що в другому турі в республіці було підготовлено 186 тис. ворошиловських стрільців, 643 льотчики, 7350 планеристів, 400 інструкторів-парашутистів, 235 тис. чол. склали норми ГПО I ступеня⁴⁹.

Два тури військово-технічного екзамену стали важливим засобом піднесення й розширення масштабів військово-масової роботи в республіці. Протягом 1934—1935 рр. за всім комплексом склали екзамен 210 тис. чол., норми ГПО та ВС I ступеня — понад 800 тис. У ході екзамену підвищився інтерес і до тих видів оборонної роботи, що не входили до загального комплексу. Так, 812 тис. юнаків і дівчат склали норми на значки «Готовий до протиповітряної і хімічної оборони» та «Готовий до санітарної оборони». За підсумками другого туру перше місце розділили Москва й Україна⁵⁰.

У системі Тсоавіахіму було створено аероклуби. Перший такий клуб на Україні відкрився в 1933 р. в Харкові. Через три роки їх було вже 27, з 220 літаками. Тут молодь без відриву від виробництва оволодівала професіями пілотів, авіатехніків, мотористів, повітряних стрільців. Харківський клуб, наприклад, 1935 р. мав завдання підготувати 100 пілотів, 100 мотористів, 50 стрільців-радистів для бомбардувальної авіації, 250 планеристів, 25 інструкторів-парашутистів⁵¹. 1936 р. всі аероклуби України готували близько 1300 пілотів, 600 техніків, стрільців, мотористів, 3 тис. планеристів, 2,5 тис. парашутистів⁵².

Підготовка льотно-технічних кадрів здійснювалася Тсоавіахімом у тісному зв'язку з комсомолом, який у січні 1931 р. на своєму IX з'їзді взяв шефство над Військово-Повітряним Флотом. Комсомол України став шефом авіаційних частин УВО. Тільки в 1933—1934 рр. 1100 українських комсомольців стали курсантами військових шкіл пілотів, а 5 тис. поповнили авіаційні частини округу⁵³. Популярним у республіці став парашутний спорт. 1935 р. стрибки з парашутних вишок зробили близько 250 тис. чол.⁵⁴ Чимало тсоавіахімівців, оволодівши парашутною справою, стали воїнами спеціальних парашутно-десантних частин Червоної Армії.

За кілька років перед початком Великої Вітчизняної війни, коли воєнна небезпека наблизилась до радянських кордонів, Комуністична партія і Радянський уряд вжили заходів, спрямованих на дальше зміцнення економічної могутності Батьківщини та на підвищення боєздатності Червоної Армії. Територіальні формування було ліквідовано, армія стала будуватись тільки на кадровій основі. Її чисельність до 1 січня 1941 р. зросла до 4207 тис. чол. Законом про загальний військо-

⁴⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 12, од. зб. 746, арк. 60.

⁴⁸ «На страже» (орган ЦР Тсоавіахіму СРСР), 10 квітня 1935 р.

⁴⁹ УІЖ, 1968, № 11, стор. 67.

⁵⁰ Історія Ленінської комуністичної спілки молоді України, К., 1968, стор. 292.

⁵¹ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 69, оп. 1, од. зб. 160, арк. 179.

⁵² ЦДАЖР СРСР, ф. 8355, оп. 1, спр. 115, арк. 346.

⁵³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 1021, арк. 31.

вий обов'язок, прийнятим Верховною Радою СРСР 1 вересня 1939 р., призовний вік був знижений до 19 років, а для тих, хто закінчив середню школу, до 18 років.

Партійні й комсомольські організації республіки розгорнули широке змагання за кращу підготовку до служби в Червоній Армії. Так, у Житомирській області 1939 р. ініціатором такого змагання стали допризовники Радомишльського району. У Бердичеві змагалися призовники машинобудівного заводу «Прогрес» та шкіряного заводу. Із 120 майбутніх воїнів заводу «Прогрес» 87 склали норми ВС, 75 — ГПО, 98 — ПВХО, 87 — ГСО. Здебільшого це були стахановці, які виконували виробничий план на 150—200%⁵⁵. Серед допризовників Київської області того ж року було 56% ворошиловських стрільців, 54% — значкистів ГПО, 66% — ГСО, 75% — ПВХО⁵⁶.

Повсюдно серед молоді підвищився інтерес до військової служби. На адресу партійних, державних, комсомольських і військових органів надходило чимало листів з проханням про достроковий призов. Так, брати Кузьменки з с. Вишевичі Радомишльського району Житомирської області писали: «Ми обидва комсомольці. Хочемо сісти в одну бойову машину. До останньої краплі крові захищатимемо любиму Батьківщину, а якщо потрібно буде, віддамо за неї своє життя. Просимо зарахувати нас до танкової частини»⁵⁷. Призовник із Стрийського району Дрогобицької області С. Хомик у заяві на ім'я районного військового комісара писав: «Наданою мені пільгою я не бажаю скористатися. Мої батьки, дякуючи Радянській владі, гарно забезпечені. Я з нетерпінням чекаю призову. Хочу чесно, як належить молодому радянському громадянину, служити в армії, яка принесла нам довгождану свободу»⁵⁸.

Високе почуття патріотизму призовники висловлювали на численних зборах, мітингах. 3 вересня 1939 р. відбулися загальноміські збори призовників м. Києва. У парку ім. 1 Травня зібралося 5 тис. чол. З доповіддю «Про міжнародне становище та про завдання призовників» виступив член Військової Ради Київського Особливого військового округу корпусний комісар В. Н. Борисов. Герой Радянського Союзу К. М. Ягудін, С. Г. Гуденко розповіли про розгром японських самураїв на о. Хасан. Від імені майбутніх бійців Загорулько запевнив присутніх: «Ми з честю носитимемо високе звання воїна країни соціалізму»⁵⁹. 6 вересня кияни урочисто проводжали своїх синів до армії. Повз урядову трибуну, де стояли керівники партії і уряду республіки, пройшли колони призовників, курсантів військових училищ. Понад 250 тис. чол. узяти участь у цьому святі⁶⁰.

1940 р., щоб наблизити систему підготовки допризовників до навчання бійців у Червоній Армії, було перебудовано роботу Тсоавіахіму. Якщо раніше центр уваги зосереджувався на оволодінні якоюсь однією військовою спеціальністю, то тепер нові програми були розроблені так, щоб дати майбутнім бійцям не тільки військову спеціальність, а й комплекс знань з вогневої, тактичної, стройової, фізичної підготовки. Ставилася вимога уміти влучно стріляти й кидати гранати, обкопуватися й маскуватися, користуватися штиком, прикладом, засобами протихі-

⁵⁴ УІЖ, 1963, № 1, стор. 61.

⁵⁵ «Красная звезда», 9 липня 1939 р.

⁵⁶ ЦДАРА, ф. 25880, оп. 74, спр. 83, арк. 333.

⁵⁷ Партархів Житомирського обкому КП України, ф. 76, оп. 1, од. зб. 1560, арк. 84.

⁵⁸ «Красная звезда», 24 травня 1941 р.

⁵⁹ «Красная звезда», 4 вересня 1939 р.

⁶⁰ «Красная звезда», 8 вересня 1939 р.

мічного й санітарного захисту, тактично грамотно діяти в розвідці, охороні, наступі, атаці однаково вдень і вночі, за будь-якої погоди. Для вирішення цих завдань створювалися учбові центри, клуби і школи Тсоавіахіму, нові військові гуртки. Число гуртків у містах і селах України, наприклад, 1940 р. становило понад 17 тис.⁶¹

Підвищилася роль аероклубів у підготовці кадрів для ВПС. Комплектування шкіл ВПС здійснювалося тільки з числа випускників аероклубів. Їх на той час у країні було 203 і 1938 р. вони мали завдання підготувати: 19 тис. пілотів, 1800 льотчиків-спостерігачів, 3700 авіамеханіків, 3 тис. мотористів, 1500 повітряних стрільців. Великий вклад у цю справу вносили аероклуби України. 1939 р. їх було 36 з 4195 учнями. Для шкіл ВПС клуби тільки Дніпропетровської області того року підготували 629 чол., Сталінської — 1254 чол.⁶²

Перебудова військового навчання в системі Тсоавіахіму дала змогу готувати більш повноцінне поповнення для Червоної Армії. Набувши військових знань, виховані в дусі радянського патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму, юнаки за короткий строк ставали умілими, мужніми бійцями. Таке поповнення сприяло зміцненню бойової могутності Червоної Армії.

Набутий досвід у підготовці поповнення Червоної Армії в роки мирного соціалістичного будівництва не втратив свого значення і на сучасному етапі. Зрозуміло, що чимало проблем, які на той час були злободенними, втратили нині свою актуальність. Повна, остаточна перемога соціалізму в СРСР зумовила корінні зміни в соціально-політичному й духовному житті радянського суспільства. У зв'язку з цим зжив себе класовий принцип комплектування армії, підвищився культурний і загальноосвітній рівень призовників, відпала проблема ліквідації неграмотності.

Водночас ряд форм роботи розглядуваного періоду заслуговує на увагу. Зокрема, такі з них, як масова військово-технічна підготовка, розвиток стрілецько-спортивної справи, змагання за кращу підготовку до військової служби, урочисті проводи в армію. Доцільно б повсюдно відродити традицію вручення спеціальних Пам'яток призовникам. Це б надихало і зобов'язувало останніх високо тримати честь радянського воїна. Підготовка молоді до служби в Радянських Збройних Силах, до захисту соціалістичної Батьківщини, як зазначено в Програмі КПРС, повинна бути священним обов'язком усіх місцевих партійних і комсомольських організацій.

⁶¹ «Красная звезда», 24 травня 1941 р.

⁶² ЦДАЖР СРСР, ф. 8355, сп. 1, спр. 49, арк. 5; спр. 183, арк. 35, 52, 124.

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИНИКНЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ФІЛІЙ ЗМІШАНИХ АКЦІОНЕРНИХ ТОВАРИСТВ У 1923—1925 рр.

Ю. І. КУНАХ

Відбудова народного господарства України в перші роки непу викликала необхідність залучення іноземного капіталу, зокрема через українські філії всесоюзних змішаних акціонерних товариств в 1923—1925 рр.

Доцільність використання в роки відбудовного періоду змішаних акціонерних товариств з участю іноземного капіталу в зовнішній торгівлі пояснюється неможливістю створення приватних експортно-імпорتنих концесій у зв'язку з монополією зовнішньої торгівлі та необхідністю встановлення нормальних торговельних взаємовідносин з закордоном.

Спосіб управління цими товариствами на паритетних засадах давав можливість запобігати ущемленню державних інтересів. Вигідний для держави був і метод нагромадження капіталу. Основний капітал утворювався із внесків держави та капіталістичних підприємців, причому Радянському урядові належав 51% усіх акцій. Уряд ніс відповідальність за результати господарсько-економічної діяльності товариств, у тому числі за збитки, втрати, простої тощо.

У виступі на XI з'їзді РКП(б) і в численних листах з питань монополії зовнішньої торгівлі В. І. Ленін дав глибокий аналіз природи змішаних акціонерних товариств і переконливо довів їх перевагу та взаємовигідність порівняно з іншими державними капіталістичними формами господарства. Вождь надавав великого значення змагання між державними підприємствами і товариствами, обмінові досвідом між ними, поліпшенню внаслідок цього роботи апарату Народного комісаріату зовнішньої торгівлі¹. За наявності монополії зовнішньої торгівлі, підкреслював Володимир Ілліч, зв'язок іноземного капіталу з радянською економікою наш уряд уявляє лише через систему змішаних товариств.

В умовах України причинами утворення філій загальносоюзних змішаних акціонерних товариств слід вважати: надзвичайно слабкий зв'язок УРСР у 1921—1923 рр. із світовим господарством; повільні темпи відновлення зовнішньої торгівлі; незабезпеченість експорту в 1921/22 і 1924/25 рр. через неврожаї, що спіткали країну в 1921 і 1924 рр.; гостра потреба державної промисловості в імпортних товарах і відсутність на Україні промислових, транспортних і сільськогосподарських концесій².

Торговельно-комерційна діяльність українських філій змішаних акціонерних товариств регламентувалася юридичними правовими нормами центрального й республіканського законодавства. В 1924/25 рр. закони про змішані товариства були доповнені інструкціями й наказами урядових і вищих господарських органів. Одним із перших законодавчих актів щодо цього став декрет Раднаркому УРСР від 24 квітня 1922 рр., який ліквідував наявні при Українській економічній раді (УЕР) і Держплані комісії та комітети для затвердження статутів змішаних товариств, а їх функції покладалися на Головний комітет концесій та акціонерних товариств при УЕР³. Згідно з положенням «Про

¹ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 45, стор. 81, 188, 335—336; т. 54, стор. 324—326.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 337, оп. 1, спр. 2947, арк. 52; спр. 1614, арк. 30; «Промышленность Украины», 1924, № 20(3), стор. 55; «Украинский экономист», 18 липня 1923 р.

³ «Вісті ВУЦВК», 7 червня 1922 р.; ЦДАЖР УРСР, ф. 424, оп. 1, спр. 216, арк. 27.

порядок проходження питань про концесії та залучення іноземного капіталу на Україні» рішення УЕР про дозвіл торговельних концесій українського значення вважалося остаточним⁴.

23 березня 1923 р. при Раднаркомі УРСР було створено комісію по відбудові промисловості. Розробляючи проекти забезпечення інтересів української промисловості в загальносоюзному масштабі, комісія багато уваги приділяла концесійним питанням, зовнішній торгівлі, залученню іноземного капіталу в акціонерній формі⁵. Експортно-імпортні операції українські філії змішаних товариств могли провадити лише дотримуючись союзного законодавства «Про монополію зовнішньої торгівлі»⁶. ВУЦВК у постановах від 11 травня 1923 р. «Про зовнішню торгівлю» і «Торговельні операції іноземних фірм в УРСР» пропонував усім громадянам, службовим особам і закордонним торговельним представництвам суворо виконувати узаконення «Про монополію зовнішньої торгівлі» і попереджав, що за порушення їх винні несуть відповідальність в кримінальному порядку⁷.

Безпосереднє керівництво організацією на території УРСР змішаних акціонерних товариств у зовнішній торгівлі, а також розробка питань акціонування окремих її галузей у межах, дозволених законами й положеннями СРСР, покладалося на Уповноваженого Наркомзовнішторгу СРСР при Раднаркомі УРСР та відділи при ньому⁸.

Українські філії змішаних акціонерних товариств були складовою частиною функціонуючих з 1922 р. в нашій країні Російсько-німецького торговельного акціонерного товариства (Роснімторг), Російсько-австрійського торговельного товариства (Росавсторг), Російсько-австрійського торговельного акціонерного товариства (Ратат) і договірної фірми — Західно-східне товарообмінне товариство⁹. Використовуючи надане Радянським урядом за договором право створення Головного правління в Москві та філій у великих містах, центральні правління союзних змішаних акціонерних товариств у 1923—1924 рр. відкрили в Харкові свої українські філії¹⁰. Самостійно розв'язуючи організаційні завдання (комплектування апарату, створення агентурної мережі, укладання угод з господарськими органами), українські філії підпорядковувалися Головному правлінню*.

У відповідності з договірними зобов'язаннями, українські філії за-

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 424, оп. 1, спр. 216, арк. 22.

⁵ «Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины», 1923, № 11, ст. 189, стор. 366.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 424, оп. 1, спр. 57, арк. 22; спр. 73, арк. 38.

⁷ «Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины», 1923, № 17, ст. 288, 289, стор. 534, 537.

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 424, оп. 1, спр. 218, арк. 212; спр. 491, арк. 402, 403; спр. 491, арк. 51—53.

⁹ Там же, ф. 337, оп. 1, спр. 1618, арк. 65, 78; ф. 424, оп. 1, спр. 486, арк. 33, 66. Перелічені товариства були засновані: Роснімторг — 19 жовтня 1922 р., Західно-східне товарообмінне товариство — 17 квітня 1923 р., Росавсторг — 3 липня 1923 р., Ратат — 23 серпня 1923 р.

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 337, оп. 1, спр. 1618, арк. 66, 79; ф. 424, оп. 1, спр. 486, арк. 33, 67; спр. 527, арк. 127. Українську філію Роснімторгу було відкрито 15 січня 1923 р., Західно-східного товарообмінного товариства — 1 жовтня 1923 р., Ратат — 4 жовтня 1924 р., Росавсторгу — 4 квітня 1924 р. Деякі філії мали свої представництва й контори: Західно-східного товарообмінного товариства — в Одесі, Роснімторгу — в Одесі й Києві.

* Без згоди Берлінського або Віденського правлінь та санкції Головного правління в Москві філіям заборонялося залучати іноземний капітал, фінансувати експортно-імпортні операції, провадити заготівлі, кредитуватися в банках.

готовляли сировину, сільськогосподарські продукти¹¹, концентрували на складах експортні товари, забезпечували в плановому порядку українську промисловість та сільське господарство закордонними машинами, устаткуванням і дефіцитними товарами **. Всіляко заохочувалося задоволення потреб в імпортних товарах трестів і господарських органів за їх замовленнями на основі комерційних доручень.

Регулюючі органи Зовнішторгу протягом усього періоду діяльності українських філій вимагали від їхніх правлінь проведення активного торговельного балансу й чіткої спеціалізації експортно-імпортних операцій. Щодо імпорту змішаним товариствам пропонувалося зосередити увагу на забезпеченні сировиною та устаткуванням промисловості й сільського господарства шляхом ввезення виробів промислових концернів, що входили до цих товариств, на умовах довгострокових кредитів¹².

Перевіркою 1924 р. було виявлено серйозні порушення філіями своїх експортно-імпортних планів, ліцензійної дисципліни, методів заготівель. Так, з 1 лютого 1923 р. до 1 червня 1924 р. імпорт української філії Роснімторгу становив 1039 тис. крб. золотом, а експорт — 822 тис. крб., що свідчило про пасивний баланс вивізної торгівлі цієї філії¹³. Діяльність філії Ратат у першому кварталі 1924 р. обмежилась експортом (кукурудза, яйця, квасоля, свині) на суму 615 тис. крб.¹⁴ Експортно-імпортні операції філії Західно-східного товарообмінного товариства в 1923/24 р. також призвели до пасивного балансу¹⁵.

Правління українських філій змішаних акціонерних товариств не завжди дотримувалися умов концесійного договору, часто дбали тільки про здобуття посередницького прибутку. Наприклад, філія Роснімторгу з 1 жовтня 1923 р. до 1 квітня 1924 р. вивезла товарів, що відповідали концесійним умовам (виробів залізної, сталеної та металургійної промисловості), на 90 тис. крб., а інших товарів — на 844 036 крб. Концерн Отто Вольфа за 14 місяців ввіз на Україну лише 25% своїх імпортних товарів, а машин та устаткування — близько 20% усього імпорту Роснімторгу на Україні¹⁶.

Проте частина вини за недоліки в роботі українських філій в 1923/24 році лягає і на регулюючі органи Уповноваженого Наркомзовнішторгу та Головного правління. Відсутність з боку останніх гнучкості й оперативності апарату в ліцензійній справі змушувала філії імпортувати товари переважно через Головне правління за ліцензіями Наркомзовнішторгу. Так, у 1923/24 році українська філія Роснімторгу ввезла товарів за ліцензіями Уповноваженого Наркомзовнішторгу на 104,4 тис. крб., а через Головне правління — на 921 тис., філія Росавторгу — відповідно на 96,8 тис. і на 165 тис. крб. Філія Західно-східного товарообмінного товариства ввозила товари тільки через Го-

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 337, оп. 1, спр. 1618, арк. 71. Заготівельні пункти деяких українських філій засновувалися на великій території. Так, районами заготівель української філії Роснімторгу були Київська, Чернігівська, Подільська, Харківська й Воронезька губернії, а також багато районів і міст.

** Номенклатура та кількість товарів, що ввозилися на Україну, визначав і регламентував Уповноважений Наркомзовнішторгу.

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 337, оп. 1, спр. 1614, арк. 132, 133; ф. 424, оп. 1, спр. 491, арк. 279.

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 337, Матеріали обстеження НК РСІ УРСР Роснімторгу, оп. 1, спр. 1618, арк. 71.

¹⁴ Там же, ф. 424, оп. 1, спр. 486, арк. 34.

¹⁵ Там же, арк. 69.

¹⁶ Там же, спр. 527, арк. 106, 123, 127, 128. 3 квітня 1924 р. іноземний капітал вийшов з Роснімторгу і надалі філія провадила свою діяльність на державні кошти.

ловне правління¹⁷. Такий порядок ввозу імпортованих товарів був схожим на звичайну внутрішню торгівлю, порушував плановість у роботі й не давав можливості враховувати масштаби й остаточні результати торговельної діяльності українських філій.

1923/24 рік був для українських філій змішаних акціонерних товариств часом організаційного оформлення, вивчення потреб державної промисловості, ринкової кон'юнктури й налагодження економічних зв'язків з діловими колами капіталістичних країн. Незважаючи на недоліки діяльності в цьому році, слід, однак, позитивно оцінити характер торговельно-комерційної роботи філій в цілому. Так, основною клієнтурою українських філій щодо забезпечення імпортованими товарами були державні виробничі й торговельні організації, кооперація, комунальні господарства. Філії уклали генеральні договори з багатьма українськими трестами на переважне право постачання їм імпортованих матеріалів¹⁸. Завозили для державної клієнтури машини, устаткування, технічні матеріали на умовах пільгового кредитування, а деякі філії добилися від закордонних фірм довгострокового кредиту на поставку необхідних товарів. Основна маса імпортованих товарів розміщувалась, як правило, серед державних промислових підприємств та організацій¹⁹. Заготівельні операції філій також провадилися переважно через держторги та кооперацію. Змішані товариства у 1923/24 році спрямовували свою діяльність на найбільш рентабельні види експорту, що не потребували тривалих витрат і залучення значних коштів²⁰. За матеріалами обстеження філій колегія НК РСІ у постанові від 23 липня 1924 р. підкреслювала, що завдяки гнучкості в роботі апарату філії поліпшили свою експортно-імпортову роботу²¹.

Незважаючи на короткочасне існування українських філій змішаних акціонерних товариств, їх експортно-імпортові операції відіграли позитивну роль у зовнішньоторговельному обороті України.

За умов пасивного балансу вивізної торгівлі, питома вага українських філій змішаних акціонерних товариств у республіканському імпорті була досить висока. Філії з участю іноземного капіталу серед 14 імпортуючих організацій посіли четверте місце (6,1% всього ввозу)²². Про підвищення ролі філій в імпортованих операціях свідчать такі дані: у 1922/23 році їх імпорт становив 0,7%²³, а в 1923/24 році — 6,1%. В 1923/24 році українські філії змішаних товариств вклали в зовнішню торгівлю УРСР 650 тис. крб. власних коштів, що дорівнювало 10% власних коштів (6,3 млн. крб.) українських центральних організацій²⁴. Якщо взяти до уваги, що філії змішаних товариств не фінансувалися державними банками²⁵, то участь їхніх капіталів у зовнішньоторговельному обороті республіки свідчила про економічну доцільність використання урядом УРСР цієї форми державного капіталізму.

Торговельно-комерційна діяльність українських філій у зв'язку з недовгочасним функціонуванням їх була менш значна, ніж загально-

¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 337, оп. 1, спр. 1614, арк. 57.

¹⁸ Там же, ф. 424, оп. 1, спр. 527, арк. 96—103; спр. 460, арк. 5, 6. У вересні-грудні 1923 р. українська філія Роснімторгу уклала генеральні договори з Півден-маштрестом (ПМТ), Електротехнічним трестом центрального району (ЕТЦР), об'єднанням Донецької державної промисловості (Донвугілля), Укрполіграфсиндикатом.

¹⁹ Там же, спр. 457, арк. 93, 94; спр. 486, арк. 70, 76; спр. 527, арк. 104, 106.

²⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 424, оп. 1, спр. 416, арк. 152.

²¹ Там же, ф. 337, оп. 1, спр. 1618, арк. 77, 85.

²² Там же, спр. 1614, арк. 55.

²³ Там же, спр. 802, арк. 59. В імпортованих операціях 1922/23 р. брала участь тільки філія Роснімторгу.

²⁴ Там же, спр. 1614, арк. 55, 61.

²⁵ Там же, ф. 424, оп. 1, спр. 491, арк. 540.

союзних товариств. В 1923/24 році оборот філій становив близько 3 млн. крб., а загальносоюзних товариств — 40,7 млн.²⁶ На діяльності українських філій у 1924/25 році деякою мірою позначилися недорід 1924 р., добрий урожай 1925 р. і наслідки грошової реформи. А тому, ставлячи завдання перед змішаними товариствами в новому операційному році, керівні органи Зовнішторгу виходили як з глибокого аналізу їх роботи в 1923/24 році, так і з урахування особливостей народно-господарського розвитку країни в 1924/25 році. В галузі експорту увага філій зверталась на якомога більше охоплення другорядних видів товарів (відходи тваринництва, птахівництва, сільського господарства) *.

Досвід 1923/24 року показав, що змішані товариства були більш пристосовані до імпортової ніж до експортної діяльності. Таку однобічну тенденцію їх треба було неодмінно подолати, бо від результатів експортної торгівлі багато в чому залежало розв'язання цілого ряду завдань і, насамперед, підвищення товарності сільського господарства. Нездорове прагнення філій до всеосяжного охоплення експортної номенклатури, що спостерігалось в 1923/24 році, нічого, крім шкоди, їм не дало. А тому усунення порочного універсалізму, що розпиляв сили й кошти та знижував ефективність експортно-заготівельної роботи, стало одним із найважливіших завдань у 1924/25 році. Методи проведення заготівлі товарів змішаними товариствами мали бути погоджені із загальною системою державного регулювання внутрішньої торгівлі.

В галузі імпорту змішані товариства повинні були неухильно виконувати директиви і вказівки Уповноваженого Наркомзовнішторгу щодо забезпечення промисловості й сільського господарства України закордонними матеріалами, машинами і устаткуванням, у тому числі виробами концернів, що входили до товариств. Найбільш бажаною формою імпортних операцій визнавалось виконання комерційних доручень на основі замовлень. Значно підвищувалась у 1924/25 році відповідальність змішаних товариств за виконання зобов'язань за довгостроковим кредитуванням державних і господарських організацій. Ця вимога ставилась у прямий зв'язок з доцільністю використання змішаних товариств взагалі, тим більше, що деякі державні організації на кінець 1923/24 року добились іноземних кредитів²⁷.

В основному завдання, поставлені перед змішаними акціонерними товариствами на 1924/25 р., не зазнали особливих змін у порівнянні з попереднім роком. Контроль за проведенням філіями активного торговельного балансу і здійсненням ними чіткої спеціалізації експортно-імпортової номенклатури товарів залишався у центрі уваги Уповноваженого Наркомзовнішторгу.

Підхід регулюючих органів Зовнішторгу до виконання цього завдання став більш конкретним і диференційованим. Все це плідно позначилося на результатах експортно-імпортової роботи. Так, філія Ратат стала в 1924/25 році основним експортером яєць з України, що особливо відзначив Наркомвнуторг СРСР²⁸. Вона добила такої високої якості заготовлюваних яєць, що потіснила на зовнішніх ринках продукцію ряду країн (Чехословаччини та ін.). Філія одержала багато замовлень від трестів на поставку їм верстатів, хімічних товарів та устаткування. Ратат надавав кредит строком від 3 до 12 місяців²⁹.

²⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 337, оп. 1, спр. 1614, арк. 58.

* В 1925 р. вільних лишків продуктів тваринництва після задоволення потреб сільського й міського населення було на Україні близько 5 млн. пудів, а експортували їх лише десятки тисяч пудів («Хозяйство Украины», 1925, № 9, стор. 6).

²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 337, оп. 1, спр. 1614, арк. 64.

²⁸ Там же, ф. 389, оп. 1, спр. 5, арк. 229; ф. 424, оп. 1, спр. 486, арк. 40.

²⁹ Там же, ф. 389, оп. 1, спр. 5, арк. 230.

Але найкращих результатів добила філія Росавсторгу. За 1923/24 і 1924/25 роки зовнішньоторговельний оборот її досяг 1 717 тис. крб. (експорт — 1 000 тис., імпорт — 717 тис. крб.). Враховуючи активність зовнішньоторговельного балансу цієї філії, колегія Уповноваженого Наркомзовнішторгу 25 вересня 1925 р. постановила видати Росавсторгу імпортні ліцензії в розмірі 80% від загальної суми експорту 1925/26 року³⁰, що свідчило про заохочувальні заходи філій, діяльність яких була економічно виправдана. Обсяг експортних операцій українських філій змішаних акціонерних товариств у 1924/25 році значно збільшився проти попереднього року. Участь їх в експорті зросла з 0,3% в 1923/24 році до 4% у 1924/25 році і 4,9% в першому півріччі 1925/1926 року³¹.

Діяльність українських філій по лінії імпорту в 1924/25 році була менш ефективна, ніж у галузі експорту і значно знизилася порівняно з 1923/24 р. Питома вага їх в імпорті з 6,1% у 1923/24 р. знизилася до 4% у 1924/25 р. і до 1,4% у першому півріччі 1925/26 р. Філії змішаних товариств не виправдали повністю надій регулюючих органів Уповноваженого Наркомзовнішторгу, бо їх імпорт був не спеціалізований, ціни на привізні товари залишались досить високі, а строки кредитування для покупців були навіть коротші від тих, що встановлювалися Держторгом³².

Торговельно-комерційна діяльність українських філій змішаних акціонерних товариств у 1923—1925 рр., безперечно, відіграла позитивну роль у відбудові народного господарства України. Будучи одним із контрагентів держави, вони сприяли відновленню зовнішньої торгівлі, збільшенню місткості внутрішнього ринку, зростанню зовнішньоторговельного обороту. Організація їх об'єктивно спричинилася до встановлення ділових зв'язків з концернами та окремими фірмами капіталістичних країн. Товари українського експорту через філії змішаних акціонерних товариств та їхні представництва у великих містах УРСР потрапляли на ринки капіталістичних країн. Допомогаючи зростанню товарних фондів, філії сприяли налагодженню економічних зв'язків між містом і селом. Практичність діяльності українських філій змішаних акціонерних товариств не тільки не підірвала, а, навпаки, зміцнила монополію зовнішньої торгівлі.

³⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 424, оп. 1, спр. 493, арк. 417.

³¹ Там же, ф. 337, оп. 1, спр. 2947, арк. 83.

³² Там же, арк. 83, 84, 156.

ПИТАННЯ ДУМСЬКОЇ ТАКТИКИ НА СТОРІНКАХ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ПРЕСИ УКРАЇНИ В 1907—1910 рр.

Л. Д. АЛЕКСЕЄВ

У роки реакції для здійснення курсу поєднання нелегальних і легальних форм партійної роботи в масах важливе місце відводилося більшовицькій пресі, через яку партія втілювала в життя тактику революційного парламентаризму.

Як показав досвід, преса західноєвропейських соціал-демократичних партій не спроможна була використати буржуазний парламент у революційних цілях. Перехід цих партій на шлях реформізму призвів до того, що їх органи, як і видання російських меншовиків, перетворилися в рупор опортунізму, в проповідників парламентаризму як головної форми класової боротьби.

Парламентська діяльність більшовиків у роки реакції розглядалася V з'їздом, III, IV і V конференціями РСДРП, на нараді розширеної редакції «Пролетарія», широко висвітлювалася у працях В. І. Леніна «Замітки публіциста», «Третя Дума», «Готування «огидної оргії» та ін. У працях Володимира Ілліча, в рішеннях партії проводилася думка про те, що контрреволюційна Дума повинна бути перетворена «в *знаряддя* соціал-демократичної агітації»¹, що її трибуну необхідно використати «для революційної соціал-демократичної пропаганди і агітації»². Ставилося завдання взяти участь у виборах до III Думи, використати її трибуну для пропаганди програми РСДРП, для викриття антинародної політики царизму і буржуазії, показати народу неспроможність Думи задовольнити вимоги трудящих мас.

У здійсненні думської тактики більшовики України спиралися на свої друковані органи. Зразу ж після третьочервневого державного перевороту з'явилися листівки Катеринославського, Харківського, Полтавського комітетів РСДРП, Петровської організації Юзівсько-Петровського комітету РСДРП (Донбас) та інших партійних організацій³. В них вказувалося на те, що самодержавний уряд не мав права розпускати II Думу і призначати нові вибори без згоди самої Думи. Проте «одним зневажливим царевим помахом пера Микола II вчинив *державний переворот*», — писали катеринославські більшовики. У передовій статті «Новий закон про вибори» більшовицька газета «Жизнь солдата»*, викриваючи антидемократичні дії уряду, писала: «То цар устанавлює, що без Думи *ніхто* не може змінювати закони, що тільки Дума може їх видавати, то сам віднімає їх і сам видає нові»⁴.

Більшовицька преса водночас викривала антинародний характер нового виборчого закону від 3 червня 1907 р., звертаючи увагу своїх читачів на те, що він не тільки зберіг усі антидемократичні риси від 11 грудня 1905 р., але ввів нові обмеження, що забезпечувало в Думі переважну більшість за буржуазією та поміщиками. Цей закон, роз'яснювали більшовики Катеринослава, «позбавляє цілі області і широкі кола населення виборчих прав»⁵. Листівка Феодосійського комітету РСДРП «Громадяни!» писала, що царський уряд, видавши цей закон, намагається «так заплутати вибори, щоб скоротити голоси селян і робітників та збільшити голоси поміщиків і чиновників»⁶.

Більшовики України на сторінках своїх видань прагнули на конкретних прикладах розкрити перед трудящими масами реакційно-класову суть нової виборчої системи. Так, у листівці Харківського комітету РСДРП, випущеної в липні 1907 р., говорилося: «Виборчий закон змінено на шкоду робітничому класу, на шкоду дрібному міському і сільському населенню. Досить сказати, що по Харківській губернії разом з містом Харковом землевласникам-поміщикам забезпечено 71 виборщика з 134, тобто понад половину, селянам же надано всього 30 місць, а робітникам — тільки 4; а втім, поміщики вряд чи становлять $\frac{3}{1000}$ частину всього населення губернії. Таким же чином кріпос-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 20.

² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 183.

³ Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России. Сборник документов и материалов, К., 1960, стор. 14, 20, 48 та ін.; ЦДІА УРСР, ф. 705, оп. 1, спр. 22-а, арк. 54, 61; ф. 318, спр. 1183, арк. 1.

* Орган військово-революційної організації при Катеринославському комітеті РСДРП.

⁴ Большевики Украины в период между..., стор. 33.

⁵ Там же, стор. 15.

⁶ Там же, стор. 50.

ники-реакціонери здобувають перевагу у 42 губерніях. Ясно, що нові вибори мало успіху обіцяють робітнику, селянину, та і взагалі дрібному обивателю, якому життя не під силу»⁷.

У друкованих матеріалах більшовики України підкреслювали, що виборчий закон уже наперед визначав класовий склад III Думи, чийм інтересам він буде служити. У листівці Юзівсько-Петровського комітету РСДРП «Товариші!» говорилося: «Дума не буде «крамольною», в ній засідатимуть здебільшого милі серцю царя і міністрів гладкі поміщики, від імені народу вони рабськи уславлятимуть народних гнобителів і старанно допомагатимуть їм у їх політиці грабежу і насилля. Справжні ж представники народу, депутати від селян і робітників, потраплять до Думи у дуже малій кількості. Такою буде III Дума...»⁸

Викриваючи потворний характер виборчого закону, вигідного самодержавству, більшовики водночас переконували маси в необхідності брати участь у виборах. Трудність цього полягала в тому, що проти думської тактики більшовиків, крім чорносотенців, октябристів, кадетів та інших прибічників самодержавства, виступали ліквідатори, бойкотисти. До того ж і в робітничому середовищі не були відразу подолані бойкотистські настрої.

Більшовики України на сторінках своїх друкованих органів у дохідливій, популярній формі давали чітку відповідь трудящим, чому саме необхідно їм брати участь у виборах до контрреволюційної Думи. Характерно щодо цього є листівка Катеринославського комітету РСДРП «Пролетаріат і III Дума». Крок за кроком, починаючи з жовтневих подій 1905 р., листівка відбивала хід революційного руху в країні, повертала увагу читача до часів діяльності I і II Дум, вела його до розуміння того, що і вибори і та боротьба, що точилася поза думами, дедалі більше пробуджували політичну свідомість мас, показували робітникам, селянам, міській бідноті, що, «не скинувши влади царського уряду, їм не влаштувати своєї долі, не полегшити своєї долі, не здобути землі». Закінчувалася листівка словами, що вибори «послужать для робітничого класу перекличкою, на якій він підрахує свої сили... Нехай вони введуть у саму Думу якомога більше соціал-демократів для продовження у Думі тієї ж справи, яку робитимемо під час виборів! Нехай вони наблизять час торжества народу і загибелі його ворогів!»⁹

Листівка Конотопського комітету РСДРП роз'яснювала, що, беручи участь у виборах, «ми збираємо під наші прапори... дедалі більше і більше кадрів ще не залучених до боротьби робітників і тим все більше наближуємо час загибелі нашого ворога»¹⁰.

Більшовицька преса водночас застерігала від переоцінки ролі Думи, розвінчувала парламентський реформізм ліквідаторів з їх плазуванням перед столипінським «конституційним» режимом. Одна з листівок Катеринославського комітету РСДРП прямо заявляла, що царський уряд, на словах називаючи себе «конституційним», відкрито здійснює антинародну, контрреволюційну політику, і «не за поступки від існуючого уряду треба боротись, а за перехід усієї влади до рук народу»¹¹. Народ повинен зрозуміти, писала в листівці Петровська організація РСДРП, що здобуде свободу не через державну Думу, а власними силами¹².

⁷ ЦДІА УРСР, ф. 705, оп. 1, спр. 22-а, арк. 36.

⁸ Большевики Украины в период между..., стор. 38.

⁹ Там же, стор. 69—70.

¹⁰ Там же, стор. 70.

¹¹ Там же, стор. 15.

¹² Там же, стор. 21.

Ліквідатори твердили, що, маючи в країні Думу — парламент майже такий, як у Європі, робігничі маси повинні відмовитись від інших форм боротьби. Орган миколаївських більшовиків газета «Борьба» доводила «повну непридатність Думи як знаряддя для здійснення вимог пролетаріату й дрібної буржуазії, неможливість завоювати політичну свободу парламентським шляхом, поки реальна влада залишається в руках царського уряду»¹³.

Виборчу кампанію більшовицькі організації України уміло використовували для пропаганди в масах програми і тактики РСДРП, одним з найголовніших лозунгів обравши заклик до виборців віддати свої голоси за соціал-демократів. Так, листівка Харківського комітету РСДРП «Громадяни» (липень 1907 р.) писала: «Російська соціал-демократична робітничка партія кличе вас зібратися у виборчій битві під її випробуваний червоний прапор. ...Партія робітничого класу пише на своєму прапорі як одну з найближчих цілей — *демократичну республіку*, на *основах*, що забезпечують самодержавство народу, ...ось чому партія робітничого класу має право чекати підтримки на виборах від усіх, хто хоче *рішучої боротьби за свободу*.

Підтримайте ж, громадяни, вимоги соціал-демократії!»¹⁴.

Народ повинен зрозуміти, роз'яснювала листівка Петровської організації РСДРП, що «хоч у Думі буде 10 чоловік соціал-демократів, ми їх використаємо з метою об'єднання народу воєдино для боротьби за Установчі збори»¹⁵. З такими ж закликами звертались до своїх виборців через пресу Литинська соціал-демократична група (Подільська губернія)¹⁶, Кримський союз РСДРП¹⁷, Феодосійська організація РСДРП¹⁸ та ін.

Характерно, що друкована агітація голосувати за соціал-демократів супроводжувалася викриттям самодержавства як захисника інтересів експлуататорських класів. Саме у такому плані написана листівка Феодосійської організації РСДРП — «Про холеру». На конкретному прикладі в ній переконливо показано, що ні самодержавство, ні ІІ Дума нічого не зробили для полегшення важкого економічного і правового становища трудящих, в тому числі для боротьби з хворобами, зокрема, з холерою. Листівка закінчувалася закликом голосувати за соціал-демократів і таким висновком: «Тільки ті Думи, ті самоврядування, які обиратимуться всім народом — рівною, прямою і таємною подачею голосів — будуть турбуватися про все населення, а не тільки про багатих і ситих! Цього і вимагаємо ми в нашій програмі, ми, соціал-демократи...»¹⁹.

У ході виборчої кампанії і після неї значну роль відігравали також видання-протести проти арешту соціал-демократичних депутатів ІІ Державної думи та суду над ними. В одній з перших листівок-відгуків на свавілля уряду Харківський комітет РСДРП писав: «Царський уряд мстить нашим депутатам»²⁰. Самодержавство розправилося з соціал-демократами — депутатами ІІ Думи за те, — писало Вузлове бюро РСДРП Південно-Західної залізниці (Київ), — що «гордо і сміливо за-

¹³ «Борьба», № 3, листопад 1908 р.

¹⁴ ЦДІА УРСР, ф. 705, оп. 1, спр. 22-а, арк. 55.

¹⁵ Большевики Украины в период между..., стор. 21.

¹⁶ О. Г. Михайлюк. Большевики Украины в борьбе за селянство (1905 — лютий 1917), Львів, 1947, стор. 56; ЦДІА УРСР, ф. 301, оп. 1, спр. 128, арк. 34; ф. 419, спр. 5265, арк. 2.

¹⁷ ЦДІА УРСР, ф. 419, оп. 1, спр. 5292, арк. 5.

¹⁸ ЦДІА СРСР, ДП, 00, ф. 102, оп. 237, 1907, спр. 475, ч. 2, арк. 122.

¹⁹ Там же, арк. 123.

²⁰ ЦДІА УРСР, ф. 705, оп. 1, спр. 22-а, арк. 78.

хищали вони інтереси робітничого класу, об'єднували його навколо прапора с.-д.-ії і тим самим примусили ворогів наших жити в страху і тривозі»²¹.

22 листопада 1907 р. в Петербурзі розпочався судовий процес над соціал-демократичною фракцією. Напередодні більшовики випустили спеціальну листівку, вмістивши її на сторінках газети «Пролетарий». Вона закликала в день суду припинити роботу, заявити рішучий протест проти урядової розправи над народними обранцями. «Цим,— говорилося в ній,— ви зміцните свої сили для дальшої боротьби і посилите бадьорість майбутніх наших депутатів в III Думі продовжувати справу, розпочату їх попередниками»²².

До політичного протесту закликав лист ЦК РСДРП²³. Палко відгукнулись на нього більшовицькі організації: обговорювали заклик, накреслювали заходи політичної роботи в масах у зв'язку з судовим процесом. Так, Харківський комітет РСДРП, як зазначалося в агентурних зведеннях, вирішив «випустити листівки до робітників з роз'ясненням, за що судять думську фракцію...», а також «зібрати найбільше підписів серед робітників і надіслати їх на засідання суду з протестом проти обвинувачення колишніх депутатів і з висловленням своєї солідарності з переконаннями підсудних»²⁴. Вже через кілька днів така листівка була випущена і закликала до активної солідарності з заарештованими. «Це не суд, а помста!»,— говорилося в ній з приводу наступної судової розправи над робітничими депутатами²⁵.

Такі листівки-протести випустили Одеський, Миколаївський, Полтавський, Юзівсько-Петровський, Київський, Керченський та інші комітети РСДРП²⁶.

У дні цієї політичної кампанії з новою силою проявилася організаторська роль більшовицької преси, що стала справжньою трибуною протесту трудящих проти арешту і суду над соціал-демократичною фракцією, виразом солідарності з мужніми робітничими депутатами. На заклик преси збиралися підписи, складались колективні листи робітників, що таврували царський уряд. «Нехай у тисячах посилять і листах пролетаріат, ведучи за собою народні маси, висловить солідарність і повне схвалення поведінки своїх депутатів та рішуче виступить проти насильного арешту виразників їх волі»²⁷,— говорили миколаївські більшовики у листівці, виданій 6-тисячним тиражем. Харківський комітет РСДРП з приводу цього писав: «Поряд із зборами, резолюціями на мітингах, тисячами підписів ми примусмо переконатися, що їх справа була нашою справою, що цей суд — суд над волею всього робітничого класу Росії»²⁸.

У руках більшовицьких організацій преса була організатором збору коштів на допомогу засудженим депутатам. З закликом відрахувати на користь останніх половину денного заробітку вийшла, наприклад, листівка Пересипського районного комітету РСДРП м. Одеси, присвячена третій річниці «Кривавої неділі»²⁹.

²¹ ЦДІА УРСР, ф. 275, оп. 1, спр. 1479, арк. 61.

²² «Пролетарий», № 20, 19 листопада 1907 р.; Бібліотека ІМЛ при ЦК КПРС. Фонд листівок, Ц. 16670.

²³ ЦДІА УРСР, ф. 705, оп. 1, спр. 36, арк. 109 зв.

²⁴ Там же, арк. 110 зв.

²⁵ Большевики Украины в период между..., стор. 57.

²⁶ Там же, стор. 44, 47, 55, 70, 79, 91.

²⁷ ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 2166, арк. 39.

²⁸ Большевики Украины в период между..., стор. 57.

²⁹ ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 2166, арк. 40.

Такі ж звернення були розміщені 9 січня 1908 р. в додатку до першого номера газети «Одесский рабочий» * та в інших більшовицьких виданнях.

У ході виборчої кампанії більшовицькі організації Росії, в тому числі і на Україні, значно зміцнили свій вплив у масах. Про це свідчили результати виборів. «За партію,— писав «Пролетарий»,— висловились широкі кола демократії»³⁰. До Думи було обрано 19 соціал-демократів³¹. Але, як і передбачали більшовики, III Дума за своїм складом виявилась чорносотенно-кадетською. Серед 442 депутатів налічувалось 202 поміщики. Від України було обрано 111 депутатів і серед них — 64 поміщики, а число депутатів-селян порівняно з II Думою — зменшилося з 42 до 20³².

Преса більшовиків України, докладно коментуючи попередні та остаточні наслідки виборів, політично виховувала маси. Ось що писала з приводу цього одна з листівок Катеринославського комітету РСДРП: «Що таке 3-я Дер. дума? Це підтасоване народне представництво, це штучно перекручена воля народу...»³³. «Дума зібралася така,— писав «Одесский рабочий»,— що значна більшість у ній складається з поміщиків, купців, фабрикантів та чиновників»³⁴. «На досвіді третьої Думи,— писав орган київських більшовиків «Железнодорожный пролетарий»,— весь народ дізнається, яким не повинно бути народне представництво, і зрозуміє, яким воно повинно бути, зрозуміє, як за нього боротися»³⁵.

Керуючись ленінською вказівкою про те, що сила партії — в нерозривному її зв'язку з народом, більшовики намагалися використати всі існуючі легальні форми роботи, зокрема трибуну III Державної думи. Розв'язувати це завдання доводилося в боротьбі з одзовістами і ліквідаторами. Перші вимагали відкликати соціал-демократичну фракцію з Думи і взагалі припинити всяку роботу в легальних організаціях. У відповідь на це В. І. Ленін говорив у статті «З приводу двох листів», розміщеній у «Пролетарии»: «Ми не для дипломатії посилаємо депутатів у буржуазні і буржуазно-чорносотенні представницькі установи, а для особливого виду підсобної партійної діяльності, для агітації і пропаганди з особливої трибуни»³⁶.

Ліквідатори виступали за незалежність соціал-демократичної фракції в Думі від керівних органів партії, заперечували необхідність поєднання думської і позадумської її діяльності, відстоювали опортуністичний принцип угод і блоків з непролетарськими, буржуазно-ліберальними партіями.

Більшовики-ленінці рішуче засудили як одзовістів, так і ліквідаторів.

У працях В. І. Леніна, в документах партії того періоду тактиці соціал-демократичної фракції в Думі приділялася особлива увага. Більшовики України широко висвітлювали на сторінках своєї преси ці питання. Заслужовують на увагу статті: «III Державна дума і соціал-демократія» («Железнодорожный пролетарий», № 2, травень 1908 р. **),

* Орган Одеського комітету РСДРП.

³⁰ «Пролетарий», № 21, 26 (13) лютого 1908 р.

³¹ История Украинской ССР, т. I, К., 1969, стор. 596.

³² Т. И. Жуков. Борьба большевиков Украины за крестьянство в думский период (1906 — февраль 1917 г.).— Сборник научных работ кафедр истории КПСС, политэкономии и организации здравоохранения, Львов, 1957, стор. 69.

³³ ЦДА УРСР, ф. 705, оп. 1, спр. 11, арк. 140.

³⁴ «Одесский рабочий», № 1, 9 лютого 1908 р.

³⁵ «Железнодорожный пролетарий», № 1, квітень 1908 р.

³⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 255.

** Наступний номер газети мав назву «Южный пролетарий».

«Соціал-демократична фракція в 3-ій Думі» («Южный пролетарий», № 3—4, червень—липень 1908 р.), «Про Державну думу» («Одесский рабочий», № 1, 9 лютого 1908 р.) та ін. Преса більшовиків України сповіщала своїх читачів про діяльність фракції у Думі, пропагувала соціалістичні ідеї, піддавала гострій критиці уряд, представників правлячих класів у Думі. Ось один з прикладів. 1908 р. урядові органи внесли в Думу проект страхового закону. Листівка Харківського комітету РСДРП роз'яснювала робітничому класу, що «кинуто подачку у вигляді закону про страхування»³⁷. Проект цього закону так і не був схвалений, його передали в «робочі комісії» Думи, де він пролежав до 1911 р. Однак сам цей факт преса вміло використала для того, щоб показати нездатність Думи вирішувати життєво важливі державні проблеми в інтересах народу.

Про злиденне життя людей праці преса більшовиків писала систематично, зокрема, під час обговорення у Думі проекту бюджету країни. Ці матеріали відповідали на найпекучіші питання трудящих: куди ж направляються кошти в державі, якщо уряд і Дума відмовляють народу задовольнити найелементарніші його потреби. Обговорення проекту бюджету Думи переносилося на фабрики, заводи, шахти, внаслідок чого широкі кола трудящих усвідомлювали, чого варті на ділі «друзі» народу — октябристи, кадети та інші апологети царизму. «Лише с.-д., — підкреслювала газета «Железнодорожный пролетарий», — висловились проти затвердження бюджету, і їх підтримали самі тільки трудовики — представники селянської бідноти, решта ж — кадети, октябристи та інші, щоб відвести очі, наговоривши цілий міх усяких ліберальних нісенітниць, передали 100 млн. крб., добутих потом і кров'ю народу, в розпорядження їх ворогів»³⁸.

Революціонізуючий вплив на маси мали і матеріали, що викривали внесену в Думу законодавчу пропозицію про нагороду з державних асигнувань жандармів, поліцейських і чиновників, які «постраждали від революційних партій».

Чільне місце на сторінках видань більшовиків України відводилось розвінчуванню прийнятого царським урядом у листопаді 1906 р. нового земельного закону — про виділення селян з общини на хутори або відрубів і закріплення наділів в особисту власність. Закон знищував общинне землекористування і зміцнював куркульські господарства, зберігаючи поміщицьке землеволодіння. Отже для самодержавства створювалася міцна соціальна опора на селі в особі куркульства.

З трибуни Думи і в своїх друкованих органах більшовики викривали цей маневр царського уряду. «Широкі, поки що мало свідомі маси селянства зрозуміють, що ні від царя, ні від його уряду, ні від панівних класів чекати нічого, — писало Вузлове бюро РСДРП в листівці «Ганебна річниця». — І завдання наших товаришів у Думі — щоразу у своїх виступах з трибуни роз'яснювати цю істину»³⁹. В одній з листівок Харківського комітету РСДРП з приводу земельного закону говорилося: «Під прикриттям 3-ої Державної думи, цієї фортеці поміщиків і фабрикантів, він (уряд. — Л. А.) вживає цілий ряд заходів, які повинні якщо не заспокоїти селянство, то, в усякому разі, розколоти його. До цього спрямований закон про вихід з общини і розширення селянського банку та ін.»⁴⁰.

Викриваючи класовий зміст земельного закону, газета «Одесский рабочий» 5 березня 1908 р. писала, що цар «землю селянам дає лише

³⁷ ЦДІА УРСР, ф. 705, оп. 1, спр. 198, арк. 12.

³⁸ «Железнодорожный пролетарий», № 2, травень, 1908 р.

³⁹ ЦДІА УРСР, ф. 275, оп. 1, спр. 1482, ч. I, арк. 43 зв.

⁴⁰ Там же, ф. 705, оп. 1, спр. 198, арк. 12.

ту, яку схочуть продати через селянський банк поміщики, та і то втридорога».

Друковані матеріали на цю тему глибоко і правдиво відбивали ставлення широких селянських мас до Думи, до земельного закону⁴¹⁻⁴³.

Більшовицьке друковане слово, звернене до селян, пробуджувало їх до політичного життя, формувало в них переконання, що тільки разом з робітничим класом, під керівництвом революційної соціал-демократії вони доб'ються землі і волі.

Керуючись рішеннями IV конференції РСДРП, соціал-демократична фракція III Думи часто використовувала право запитів. З 157 запитів, внесених у III Думу, близько 50 належали соціал-демократичним депутатам⁴⁴. У січні 1909 р. Харківський комітет РСДРП, заслухавши доповідь про діяльність думської соціал-демократичної фракції, ухвалив «підтримувати з фракцією організаційний зв'язок і збирати для фракції матеріали для запитів, визнаючи, що запити з трибуни Д. д. будуть ширше розвиватися в масах, ніж це можна зробити на місцях під час конфліктів як з буржуазією, так і з урядовими чиновниками»⁴⁵.

Хоч здебільшого запити і відхилялися Думою, проте більшовицькі організації вміло використовували їх в агітаційно-пропагандистських цілях.

У конференція РСДРП звертала увагу місцевих партійних організацій на необхідність надсилати фракції різноманітні відомості про становище робітників, дії експлуататорів, резолюції робітничих зборів і партійних груп, критичні зауваження щодо діяльності фракції та інші матеріали.

У здійсненні цих завдань пресі належало виняткове місце. В руках більшовиків України вона була організатором колективних робітничих листів, резолюцій зборів, мітингів та інших матеріалів. Загалом по країні надійшло в Думу на ім'я соціал-демократичної фракції 463 листи з 54 губерній і областей⁴⁶.

Матеріали, адресовані фракції, обговорювались на зборах, мітингах, і це було могутнім фактором підвищення політичної активності робітничих, селянських і солдатських мас, згуртування їх сил у боротьбі проти самодержавства.

В дальшому зміцненні зв'язків партії з масами важливу роль відігравала критика на сторінках преси недоліків діяльності соціал-демократичної фракції та заклики до трудящих допомогти їх усуненню. Ведучи щирю розмову з читачем, преса більшовиків України зазначала, що не ваді і промахи домінують у діяльності фракції, а та корисна робота, що її вона провадить у Думі, захищаючи інтереси пролетаріату і селянства.

Видавнича діяльність більшовиків України в тяжкі роки реакції є яскравим свідченням умілого використання ними преси як могутньої зброї в боротьбі за втілення в життя ленінської стратегії і тактики.

⁴¹⁻⁴³ ЦДІА УРСР, ф. 705, оп. 1, спр. 188, арк. 111—111 зв.; спр. 342, арк. 150; ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 57, оп. 1, од. зб. 93, арк. 41.

⁴⁴ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 2, К., 1957, стор. 298; Н. И. Станкевич. Борьба большевиков за рабочие массы в условиях реакции (1907—1910 гг.). В книге «Из истории становления и развития партии большевиков в дооктябрьский период», М., 1968, стор. 219.

⁴⁵ ЦДІА УРСР, ф. 705, оп. 1, спр. 351, арк. 84.

⁴⁶ Н. М. Добротвор. Рабочие депутаты в III Государственной думе, Горький, 1957, стор. 218.

СТАН ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В 60—90-Х РОКАХ ХІХ СТ.

М. С. ПОЛІЩУК

Про стан початкової освіти на Правобережжі у 60—90-х роках ХІХ ст. у дореволюційній історичній літературі написано кілька праць¹, що, однак, не охоплювали весь період і всю територію. Автори їх, за окремими винятками, замовчували дійсний стан справи.

Радянські історики, які вивчали дане питання, торкалися розвитку початкової освіти на Правобережній Україні, але повністю його не висвітлювали².

Розвиток початкової освіти на Правобережній Україні в другій половині ХІХ ст. проходив в умовах скасування кріпосного права, прискореного розвитку капіталізму в промисловості й сільському господарстві, піднесенні революційно-демократичного руху. 60-ті роки були періодом зародження й оформлення передової педагогічної думки в країні, коли початкова народна школа постала як проблема народно-демократична, з одного боку, і як соціально-педагогічна і методична, з іншого³.

Надзвичайно тяжким було становище українських трудящих мас в умовах, коли російське самодержавство здійснювало в найгрубіших формах політику національного гноблення. В. І. Ленін, тавруючи самодержавство, підкреслював, що «Росія є «тюрма народів»⁴. Адже «на Україні царизм ліквідував місцеве самоврядування, люто придушував національно-визвольний рух, присікаючи прагнення до створення української державності, проводив насильствену політику русифікації, перешкоджав розвитку української мови і культури»⁵. Російське самодержавство не визнавало навіть самого існування українського народу. Відомий реакціонер, редактор газети «Московские Ведомости» М. Н. Катков у своїй статті (1863 р.) доводив, ніби «Україна ніколи не мала окремої історії, ніколи не була окремою державою, український народ є чистий російський народ...», а малоросійської мови ніколи не існувало і «нема нічого згубнішого, як систематичними зусиллями підносити місцеві говірки на ступінь мови, засновувати для нього школи, створювати для нього літературу...»⁶.

Міністр внутрішніх справ Валуєв 18 липня 1863 р. видав циркуляр, яким заборонялось друкування українських книг, крім творів так званого красного письменства. 18 травня 1876 р. Олександр II підписав реакційний Емський акт, що суворо забороняв ввезення в Росію книг і брошур, виданих за кордоном українською мовою. Не дозволялося друкування її видання в імперії творів і перекладів українською мовою. 16 жовтня 1881 р. цар звелів «цілковито заборонити влаштування

¹ М. Константинович. Некоторые данные о народном образовании в Юго-Западном крае, К., 1874; Приходские фундушевые училища в Юго-Западном крае; их возникновение и средства содержания, К., 1900; Народные школы в Киевской губернии, К., 1882; А. Лотоцкий. Народное образование в Подольи в его прошлом и настоящем.— «Образование», Спб., 1899, № 4; О преобразовании дворянских и уездных училищ Юго-Западного края в 2-х классные городские, 1868; М. Грушевський. Про українську мову і українську школу, К., 1912.

² Н. А. Константинов, В. Я. Струминский. Очерки по истории начального образования в России, М., 1949; В. Т. Билан. Воскресные школы на Украине (1859—1862 гг.), К., 1967.

³ Н. А. Константинов, В. Я. Струминский. Назв. праця, стор. 101.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 196.

⁵ Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією, К., 1954, стор. 12.

⁶ «Московские ведомости», 22 червня 1863 р.

спеціально малоросійського театру і формування труп для виконання п'єс і сцен виключно на малоросійському говорі»⁷.

Школи на Правобережній Україні були знаряддям денаціоналізації українського населення. В «Інструкції учителям народних училищ», підписаній полечителем Київського учбового округу О. П. Ширінським-Шихматовим (1864—1867 рр.), вказувалося на необхідність «переконувати дітей, що вони росіяни, розвивати в них любов і повагу до православної віри, до своєї російської народності, до сільського побуту, до законів і до царя-визволителя»⁸.

В школах, що існували на Правобережній Україні, викладання велося виключно російською мовою. Штатний наглядач Овруцького дворянського училища А. Бурчак-Абрамович у своєму звіті за 1865 р. писав директору училищ Волинської губернії: «Хоч деякі учні і читають більш-менш порядно по-російськи, але повністю не розуміють смислу прочитаного і тому не в змозі передати його своїми словами...»⁹.

Незважаючи на жорстокі переслідування, на Правобережній Україні виникали українські школи. Так, наприклад, у с. Осламов Ушицького повіту Подільської губернії місцевий поміщик Григорій Ге відкрив у власному будинку в 1864/65 навчальному році школу, де за букварем українського письменника П. О. Куліша навчалось 10 хлопчиків¹⁰. Діти вивчали біографію Т. Г. Шевченка і його поетичні твори, знайомилися з українською народною творчістю. Власні занепокоєння існуванням такої школи і подільський губернатор звелів закрити її. У травні 1865 р. ушицький повітовий справник повідомляв губернатора про виконання його наказу¹¹.

На початку 60-х років XIX ст. відомий український прогресивний діяч Т. Рильський (батько поета М. Т. Рильського) відкрив у своєму будинку у с. Романівка на Київщині народну школу, де, крім інших предметів, діти вивчали історію України. А для дорослих селян він відкрив вечірню школу. Проте незабаром Т. Рильського було усунуто від цієї діяльності. Російське самодержавство забороняло українські школи*.

Прогресивні діячі України та Росії протестували проти утисків української культури, захищали право народу навчати дітей рідною мовою. Великим поборником народної освіти був Т. Г. Шевченко. Він склав і на початку 1861 р. видав українською мовою «Букварь Южно-русский» тиражем 10 тис. прим. Російський революціонер-демократ О. І. Герцен писав: «Визнаємо ще раз назавжди, за незмінну істину, що нікого не треба ні русифікувати, ні полонізувати, що нікому не треба заважати говорити і думати, вчитися і писати, як йому заманеться»¹². Відстоюючи право вчити дітей в школах українською мовою,

⁷ ЦДІА СРСР, ф. 733, оп. 120, спр. 52, арк. 1—2; ф. 776, оп. 11, спр. 61-6, арк. 7, 85—86.

⁸ ЦДІА СРСР, ф. 733, оп. 170, спр. 249, арк. 227.

⁹ Житомирський обласний державний архів (ЖОДА), ф. 71, оп. 1, спр. 1482, арк. 32.

¹⁰ Хмельницький обласний державний архів (ХОДА), ф. 315, оп. 1, спр. 4900, арк. 128.

¹¹ Там же, арк. 268.

* Спроби відкриття українських шкіл були і в інших частинах України, що входили до складу Російської імперії. На початку 60-х років XIX ст. відомий український філософ В. В. Лесевич відкрив українську школу в с. Денисівці, Лубенського повіту на Полтавщині, а Г. П. Закревський (син П. Закревського, знайомого Т. Шевченка) — у с. Березова Рудка Пирятинського повіту. Однак в обох школах невдовзі навчання українською мовою було припинено.

¹² А. І. Герцен. Собр. соч., т. XV, М., 1958, стор. 209—210.

вчений і громадський діяч М. П. Драгоманов у статті «Педагогічне значення малоросійської мови» підкреслював, що «навчання повинно бути в малоросійській школі по-малоросійськи» і тут же наголошував, що «освіта народу повинна йти за допомогою народної ж словесності, в якій відображається побут народу і його характер, з усіма достоїнствами і недоліками»¹³.

Зразу після скасування кріпосного права назріла необхідність реформи народної освіти. Для вироблення загального плану її здійснення 28 липня 1861 р. вийшло урядове розпорядження про створення спеціального комітету. Але «через особливі обставини західних губерній» цар дав вказівку міністерству народної освіти, не чекаючи складання проекту положення про народні училища, у згоді з міністерством внутрішніх справ заснувати народні училища у цих губерніях. Царський уряд поспішав з відкриттям шкіл у західних губерніях, у тому числі і на Правобережній Україні, щоб знешкодити вплив польських елементів на народну освіту і повністю взяти до своїх рук справу виховання молодого покоління.

Попечителям Віленського і Київського округів казна асигнувала по 10 тис. крб. для новостворюваних шкіл. 11 квітня 1862 р. попечитель Київського учбового округу запропонував інспектору народних училищ М. А. Тулову визначити місцевості, де можна відкрити перші народні училища. Через деякий час у Радомишльському повіті діяло 3, Васильківському — 6, Канівському — 5 та у Таращанському — 2 народні училища, а у наступному 1863 р. в губернії їх налічувалося 20¹⁴.

Про кількість училищ на Правобережній Україні наприкінці 1866 р. свідчать такі дані¹⁵:

Назва училищ	Кількість училищ по губерніях			Учні
	Київська	Волинська	Подільська	
Повітові	5	4	1	918
Приходські (відомств)				
а) міністерства народної освіти	18	28	5	10357
б) міністерства державних маєтностей	31	24	21	6893
в) духовного	1360	1270	1385	85353
Народні училища	20	10	23	2139

Отже, найбільше училищ зосереджувалося в руках духовенства. Світських народних училищ було надто мало.

5 березня 1866 р. міністр народної освіти вніс на розгляд комітету міністрів пропозицію про реорганізацію освіти на Правобережній Україні. При обговоренні його обер-прокурор синоду Д. А. Толстой запропонував приходські училища на Правобережній Україні підпорядкувати духовенству. Цар повністю погодився (15 квітня 1866 р.) з думкою Толстого.

26 травня 1869 р. вийшов царський указ про заснування шкіл, а також видано «Положення про народні училища в губерніях Київській, Подільській і Волинській». Ліквідовувалися дворянські училища в Овручі, Радомишлі, Черноострові, Теофіполі, Луцьку, а також Канівське по-

¹³ «Санкт-Петербургские ведомости», 8 (20) квітня 1866 р.

¹⁴ М. Константинович. Назв. праця, стор. 3, 5, 6.

¹⁵ ЦДІА СРСР, ф. 733, оп. 170, спр. 249, арк. 123—124.

вітове училище і зразковий жіночий пансіон у Києві. Замість них засновувалось по 32 чоловічих і жіночих двокласних міських училища з підготовчими класами.

Васильківське, Сквирське, Таращанське, Звенигородське і Черкаське міські приходські училища стали підготовчими класами при двокласних. Водночас відкривалися однокласні народні училища в селах, де сільські громади відводили приміщення і брали зобов'язання за свій рахунок ремонтувати, опалювати й освітлювати училища. Казна виділяла на кожне однокласне училище щорічно 226 крб.¹⁶

Для нагляду й керівництва народною освітою Правобережної України було призначено шість інспекторів народних училищ при Київському учбовому окрузі, до якого входили Київська, Волинська, Подільська, Чернігівська та Полтавська губернії.

У п'ятій статті «Положення» зазначалося, що «всі предмети в народних училищах Південно-Західного краю викладаються російською мовою...»¹⁷. Серед предметів в однокласних училищах були закон божий, російська мова, перші чотири арифметичні дії та церковні співи.

Двокласні училища відкривались у всіх містах (за винятком Рівного, Острога і Чигирина). Тут учні вивчали закон божий, російську мову, арифметику і практичну геометрію, необхідні відомості з історії та географії, чистописання, церковні співи, малювання і рукоділля.

На 1 січня 1878 р. у двокласних міських училищах навчалось 3489 хлопчиків і 1666 дівчаток. Того року вибув 1231, закінчив навчання 501 учень¹⁸. Отже, відсів був великим. Три губернії Правобережної України були, по суті, єдині в Російській імперії, де до міських двокласних училищ приймали дівчат. На 1 липня 1874 р. налічувалось 313 однокласних училищ¹⁹. 1885 р. у 580 училищах навчалось 42 411 учнів²⁰.

Незважаючи на те, що кількість народних училищ хоча і повільно, але все ж зростала, проте їх було надто мало і вони не задовольняли потреб населення. Так, 1873 р. 65% хлопчиків і 96% дівчаток шкільного віку залишались поза школою²¹.

1870 р. на Правобережній Україні почали засновуватись двокласні сільські училища, в яких перший клас за курсом навчання відповідав однокласному училищу з терміном навчання три роки, а в другому класі протягом двох років учні вивчали арифметику, історію та географію Росії. 1885 р. налічувалось 62 таких училища з 9576 учнями²².

Наприкінці XIX ст. загальна кількість початкових шкіл, підпорядкованих міністерству народної освіти, зросла. На 1 січня 1901 р. в містах Правобережної України існувало училищ: двокласних чоловічих 39 і жіночих 38, приходських — 6 двокласних і 105 однокласних, сільських — 76 двокласних та 664 однокласних. У них навчалось 82 089 учнів, у тому числі 17 324 дівчинки. Проте в 120 волостях (з 560 на Правобережній Україні) не було жодної школи. Переважна більшість існуючих не відповідала санітарно-гігієнічним вимогам. У кожній з 250 шкіл навчалось понад 100 дітей, а шкіл, де налічувалось менше 25 учнів було лише 9. Відсів набирав дедалі більших розмірів. Якщо 1900 р. до

¹⁶ Полное Собрание Законов Российской Империи (далі — ПСЗ), т. XLIV, Спб., 1869, стор. 514.

¹⁷ ПСЗ, стор. 515.

¹⁸ ЦДІА СРСР, ф. 733, оп. 203, спр. 2075, арк. 2—3.

¹⁹ М. Константинович. Назв. праця, стор. 9.

²⁰ ЦДІА СРСР, ф. 733, оп. 203, спр. 2089, арк. 21.

²¹ М. Константинович. Назв. праця, стор. 15.

²² ЦДІА СРСР, ф. 733, оп. 203, спр. 2089, арк. 21.

народних шкіл вступило 31 037 учнів, то вибуло до закінчення курсу навчання — 17 285²³. Це більше половини!

Серед народних училищ були так звані приходські фундушеві*. Наприкінці XIX ст. таких училищ у Волинській губернії існувало 26, Київській — 2, Подільській — 1²⁴.

До системи народної початкової освіти входили також приватні училища. На 1 січня 1891 р. на Правобережній Україні їх налічувалось 40, де навчалось 749 хлопчиків і 1042 дівчинки²⁵.

Наприкінці 50-х років XIX ст. виникли недільні школи, в яких опановувало початкову грамоту доросле населення. 1862 р. цар розпорядився закрити ці школи, бо в деяких з них поширювались шкідливі для самодержавства вчення та ідеї.

На Правобережній Україні, крім корінного українського населення, проживали й інші народності (євреї, німці, чехи, поляки). Для них створювались окремі школи.

Поряд з школами, підпорядкованими міністерству народної освіти, поширення набули церковно-приходські, якими керувало духовенство. У лютому 1881 р. обер-прокурор синоду К. П. Победоносцев заявив у комітеті міністрів, що «церковно-приходські школи за самими умовами існуючого в них навчання і нагляду являють собою набагато більше гарантії для правильної й благодійної в церковному і народному дусі освіти, ніж інші види народних шкіл, і через це заслуговують особливих з боку уряду підтримки і винагородження»²⁶.

Після реформи народної освіти в 60-х роках XIX ст. церковно-приходські школи перейшли у відання училищної ради, створеної на основі «Положення про початкові народні училища» від 14 червня 1864 р. Кількість цих шкіл значно зменшилася. 1865 р. в імперії їх налічувалось 21 420, а 1880 р. — 4348.

13 червня 1884 р. були затверджені особливі «Правила про церковно-приходські училища», що надавали ширше поле діяльності духовенству. Воно одержувало асигнування, що рік у рік зростали²⁷. З 60-х років XIX ст. кількість церковно-приходських шкіл зростала. Якщо на Поділлі 1859 р. їх налічувалось 122 з 1450 хлопчиками і 246 дівчатками, то 1860 р. — 1263, з 19 661 хлопчиком і 4 432 дівчатками²⁸. На Київщині на 1 січня 1861 р. налічувалось 1036²⁹, а на Волині у квітні 1869 р. — 1182³⁰ церковно-приходських шкіл.

Хоч церковно-приходські школи на Правобережній Україні і зростали кількісно, проте для їх утримання бракувало відповідних коштів, приміщень і більшість з них розміщувалась в хатах священиків і палмарів³¹, а також і селян. Так, у с. Томахів Острозького повіту на Волині школа працювала у старій хатині, де жила вдова з малими

²³ Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1900 год, К., 1901, стор. 15—16, 32, 79, 80, 88.

* Училища, що утримувались за рахунок «фундуша», тобто від пожертвувань приватними особами.

²⁴ Приходские фундушевые училища в Юго-Западном крае; их возникновение и средства содержания, стор. 74—158.

²⁵ Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1890 год, К., 1891, стор. 4.

²⁶ Цит. за кн.: Н. А. Константинов, В. Я. Струминский. Назв. праця, стор. 136.

²⁷ Там же, стор. 137.

²⁸ ХОДА, ф. 315, оп. 1, спр. 4683, арк. 671.

²⁹ Киевские епархиальные ведомости 1861, стор. 280.

³⁰ ЖОДА, ф. 1, оп. 19, спр. 1, арк. 31.

³¹ ХОДА, ф. 315, оп. 1, спр. 4900, арк. 84—85.

дітьми і тут же взимку тримала кілька кур. У цьому повіті непридатні приміщення мали 52 школи³².

У с. Хомутець Радомишльського повіту на Київщині у церковно-приходському училищі (1875 р.) налічувалось за відомостями 29 учнів, а на заняття приходило тільки 16. Священик і учитель заявили інспекторові народних училищ, що «школа була б переповнена учнями, але бідність батьків є причиною того, що діти їх сидять вдома без взуття й теплого одягу». Це було характерним явищем.

Багато учителів церковно-приходських шкіл не мали педагогічної підготовки. Навчання було незадовільним. У с. Соловіївка Радомишльського повіту на Київщині в церковно-приходській школі, як відмічав інспектор: «Крім механічного, можна сказати приторного для дітей читання, нема ніяких занять»^{33–34}.

З кінця 60-х років кількість церковно-приходських шкіл поступово зменшувалася за браком відповідних умов для існування. На Поділлі, наприклад, число шкіл знизилось у 1882/83 навчальному році до 756³⁵. У Київській губернії 1882 р. офіційно налічувалося 1063, а функціонувала 261 школа³⁶.

Після 1884 р. настало помітне збільшення числа церковно-приходських шкіл. На 1 січня 1898 р. їх налічувалось 3010 з 150 144 учнями. Крім того, було 1713 шкіл грамоти, з 41 792 учнями³⁷.

Отже, народна освіта на Правобережній Україні перебувала в тяжкому становищі. Шкіл було дуже мало, багато дітей залишалось поза навчанням. Політика російського самодержавства в галузі освіти не відповідала народним інтересам.

³² ЖОДА, ф. 147, оп. 1, спр. 141, арк. 169.

^{33–34} ЦДІА УРСР, ф. 127, оп. 962, спр. 15, арк. 17–19.

³⁵ А. Лотоцкий. Назв. праця, стор. 90.

³⁶ Народные школы в Киевской губернии, К., 1882, стор. 3.

³⁷ Церковно-приходские школы и школы грамоты Российской империи в 1896 и 1897 годах (Извлечение из всеподданнейшего отчета обер-Прокурора Святейшего Синода), Санкт-Петербург, 1899, стор. 47, 50.

Записки

Т. С. СЕГЕДА
ДІЯЛЬНІСТЬ СПІЛКИ МОЛОДІ
ЗАКАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ
ПО ВИХОВАННЮ
ПІДРОСТАЮЧОГО ПОКОЛІННЯ
НА РЕВОЛЮЦІЙНИХ І БОЙОВИХ
ТРАДИЦІЯХ ВЛКСМ
(1944—1945 рр.)

Визволення Закарпатської України Радянською Армією у жовтні 1944 р. відкрило нову сторінку в житті і праці молоді. З перших днів ліквідації наслідків війни й фашистського режиму СМЗУ стає надійним помічником партійних організацій і Народних комітетів у відбудові народного господарства, боротьбі за перетворення в життя Маніфесту І

з'їзду Народних комітетів, який проголосив возз'єднання Закарпатської України з Українською РСР. Програмою діяльності закарпатського комсомолу були рішення партійних органів, а також І з'їзду Народних комітетів (26 листопада 1944 р.) та І з'їзду СМЗУ (17 грудня 1944 р.).

Виходячи з вказівок В. І. Леніна про те, що комсомол — організація виховна, покликана постійно піклуватися про формування комуністичного світогляду молоді, комуністи краю приділяли велику увагу вихованню юнаків і дівчат у дусі революційних і бойових традицій Комуністичної партії, радянського народу, ленінського комсомолу, керуючись при цьому ленінськими словами про те, що революційні традиції повинні служити «маяком в справі виховання нових поколінь борців»¹.

Масово-політична робота серед молоді на Закарпатті становила певні труднощі. Буржуазні ідеологи, використовуючи національні особливості, релігійні забобони, намагались прищепити юнацтву аполітичність, байдужість до революційних подій. Враховуючи це, партійні організації відразу після визволення краю розгорнули діяльність по залученню найширших кіл молоді до участі в громадсько-політичному житті.

Вони передавали молодіжній Спілці свій досвід виховання мас, набутий під час боротьби за соціальне і національне визволення. СМЗУ знайомила юнаків і дівчат з життям радянської молоді, її участю в революційній боротьбі, соціалістичному будівництві, Великій Вітчизняній війні та відбудові народного господарства. У політичній роботі з молоддю значне місце відводилося політосвіті. У квітні 1945 р. на тримісячних курсах при ЦК КПЗУ навчалось 120 чол. з активу СМЗУ та 30 членів Спілки². В Ужгородській партійній школі 40 молодих активістів, в окружних школах комсомольського активу — понад 130. При первинних організаціях СМЗУ створювались гуртки політграмоти. За неповними даними, таких гуртків на 29 вересня 1945 р. налічувалось 97³. Керівні кадри один раз на місяць відвідували постійно діючий семінар при ЦК

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 46.

² Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 62, оп. 1, од. зб. 5, арк. 9.

³ Там же, од. зб. 6, арк. 9.

СМЗУ, знайомилися з історією ВЛКСМ, формами й методами її роботи, рішеннями ЦК КПЗУ та Народної Ради⁴. При окружних комітетах СМЗУ діяли також семінари для секретарів первинних організацій. Тут вивчався Статут ВЛКСМ, проводились бесіди про міжнародне становище, висвітлювались організаційні питання діяльності Спілки⁵.

Велика увага приділялась лекціям і бесідам. При ЦК СМЗУ було створено лекторську групу з 17 чол., а в більшості окружкомів СМЗУ — групу доповідачів. На допомогу їм ЦК розсилав тексти лекцій: «Героїчний шлях та бойові традиції комсомолу», «Комсомол — бойовий помічник партії», «Трудова слава комсомолу», «Комсомол у Великій Вітчизняній війні» та ін.⁶ В Ужгороді був створений молодіжний лекторій⁷. На Закарпаття приїжджали також лектори ЦК ЛКСМУ.

Неабияку роль у вихованні молоді на славних традиціях Ленінського комсомолу відіграли газети «Закарпатська правда» (орган ЦК КПЗУ) й «Закарпатська Україна» (орган НРЗУ), які систематично висвітлювали діяльність організацій СМЗУ, писали про бойовий і трудовий шлях ВЛКСМ, героїчні подвиги воїнів-комсомольців, в тому числі воїнів-закарпатців у роки Великої Вітчизняної війни. Так, «Закарпатська Україна» від 18 січня 1945 р. розповіла про тих, хто визволяв Закарпаття. Один з них — сержант Гур'янов у бою підбив 4 танки, за що йому було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. 4 січня 1945 р. газета написала про молодих патріотів з с. Теремля Тячівської округи, що вступили добровільно до лав Радянської Армії. 21 тис. добровольців-закарпатців боролися на фронтах Великої Вітчизняної війни.

Значною подією в житті Закарпатської України був вихід 1 січня 1945 р. газети «Молодь Закарпаття» — органу ЦК СМЗУ. Першим редактором її став В. В. Хайнас. Газета виправдала свою роль колективного пропагандиста й агітатора, організатора широких мас молоді на трудові і бойові подвиги в ім'я високої мети — возз'єднання Закарпатської України з УРСР. Вона вміщувала матеріали про діяльність ВЛКСМ, життя Закарпатської молоді та її Спілки. Такі статті, як «Ленінський комсомол», «Що дала Жовтнева революція молоді національних республік», «Бойова слава», «Комсомольський квиток», «Яким повинен бути комсомолець» та ін., подавали значну допомогу активу СМЗУ у вихованні юнаків і дівчат на революційних і бойових традиціях Комуністичної партії та Ленінського комсомолу.

Знайомство з життям і революційною діяльністю В. І. Леніна, відзначення радянських свят сприяли формуванню у підростаючого покоління почуттів безмежної любові і відданості Батьківщині. Постановою ЦК СМЗУ від 3 вересня 1945 р. «Про проведення вечорів молоді, присвячених 25-річчю промови В. І. Леніна на III з'їзді РКСМ» всі організації Спілки зобов'язувалися організовувати молодіжні збори, пов'язувати вивчення історичної промови вождя з практичною роботою юнаків і дівчат по відбудові народного господарства, підвищенню їхнього політичного та загальноосвітнього рівня⁸. 30 вересня 1945 р. в Ужгороді відбулись урочисті збори молоді міста, присвячені 25-річчю промови В. І. Леніна, які закликали всіх членів СМЗУ вчитися, працювати і боротися так, як учив Ілліч⁹.

Широко відзначалися такі дати, як 27 річниця ВЛКСМ та 28 річни-

⁴ Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 62, оп. 1, од. зб. 5, арк. 7.

⁵ Там же, арк. 8.

⁶ Там же, од. зб. 8, арк. 260.

⁷ Там же, од. зб. 6, арк. 128.

⁸ Там же, од. зб. 2, арк. 13.

⁹ «Закарпатська Україна», 2 жовтня 1945 р.

ця Жовтня. Проводилися зустрічі молодих закарпатців з учасниками Великої Вітчизняної війни¹⁰.

Комсомольці-активісти військових частин, виступаючи перед місцевою молоддю з лекціями і доповідями, розповідали їй про бойовий шлях комсомолу, трудові подвиги радянських юнаків та дівчат¹¹. Так, у день річниці визволення Закарпатської України від німецько-угорських загарбників 29 жовтня 1945 р. у Тячівській школі відбулася зустріч з бійцями-прикордонниками, учасниками цих подій¹². 14 січня 1945 р. ужгородці зустрілися з учасниками визволення Закарпаття. Герой Радянського Союзу О. Тканко розповів про боротьбу партизанів Закарпаття проти окупантів. Спогадами про ті буремні дні поділилися сержант Хрещов та майор Найдьон¹³.

Комсомольські збори в первинних організаціях СМЗУ на теми: «Комсомольський квиток», «Зоя», «Олександр Матросов» та ін.¹⁴ — надихали молодь краю на славні трудові звершення. Мітинги, присвячені відкриттю пам'ятників, покладенню вінків на могили тих, що загинули в боях за рідну землю, пробуджували у юнацтва почуття гордості за народ-визволитель, сини якого віддали життя в ім'я світлого майбутнього.

Активну участь брала Спілка молоді в конкурсі на проект пам'ятника героям-борцям за визволення Закарпатської України¹⁵. Протягом червня—липня 1945 р. пам'ятники були відкриті в Сваляві¹⁶, Мукачевому¹⁷, Береговому¹⁸, Перечині й Чопі¹⁹. Так, у Мукачевому в цій урочистій події взяло участь близько 15 тис. чол. «Пам'ятник,— сказав у своєму виступі голова НРЗУ І. І. Туряниця,— який ми відкриваємо сьогодні, промовляє до нас: ваша свобода завойована кров'ю червоних героїв. Шануйте, навіки збережіть у своїх серцях пам'ять про тих, хто віддав життя за вас, за визволення Закарпатської України, за її возз'єднання з Радянською Україною»²⁰. Трудящим Ужгорода про це нагадував стенд «Герої Карпат», на якому були портрети старшого сержанта М. Цакуряна, Героя Радянського Союзу сержанта Г. Гур'янова, солдатів І. Кордоша та Я. Армина²¹.

У благородній справі впорядкування могил та спорудження пам'ятників загиблим воїнам брали активну участь сільська молодь²², військові підрозділи, розташовані на території Закарпаття. Це сприяло зміцненню дружби між бійцями Радянської Армії і трудящими краю.

Одразу після визволення Закарпатської України за ініціативою трудящих Народні комітети, виконуючи постанову НРЗУ від 24 березня 1945 р., давали вулицям багатьох міст і сіл «імена народних мучеників і героїв, які загинули в боротьбі за народну справу»²³. З'явилися вулиці імені Леніна, Радянської Армії, З. Космодем'янської, О. Матросова, «Молодої гвардії», О. Борканюка, П. Терека, І. Локоти та ін.

Значну роботу по вихованню молоді на бойових і революційних

¹⁰ Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 62, оп. 1, од. зб. 2, стор. 99.

¹¹ Там же, од. зб. 8, арк. 133.

¹² Там же, арк. 231.

¹³ «Молодь Закарпаття», 14, 21 січня 1945 р.

¹⁴ Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 62, оп. 1, од. зб. 8, арк. 76.

¹⁵ «Закарпатська правда», 12 січня 1945 р.

¹⁶ «Закарпатська правда», 1 червня 1945 р.

¹⁷ «Закарпатська правда», 6 червня 1945 р.

¹⁸ «Закарпатська Україна», 19 червня 1945 р.

¹⁹ «Закарпатська правда», 4 липня 1945 р.

²⁰ «Закарпатська правда», 4 липня 1945 р.

²¹ «Закарпатська правда», 20 січня 1945 р.

²² Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 62, оп. 1, од. зб. 7, арк. 167.

²³ «Закарпатська правда», 24 березня 1945 р.

традиціях здійснювали агітатори. Вони проводили бесіди, голосні читки газет, журналів.

У с. Нижній Уклін Свалявської округи агітатор В. Гергель вечорами в клубі розповідав молоді про славний шлях радянського комсомолу, про його боротьбу з німецькими загарбниками. В с. Чинадієвому цієї ж округи серед молодих робітників деревообробного заводу проводились бесіди про героїчну працю й боротьбу комсомольців²⁴. Широку популярність здобули газетні вітрини, в яких вивішувалися «Комсомольська правда», «Закарпатська правда», «Молодь Закарпаття». Молодь краю з інтересом дивилась радянські кінофільми: «Зоя», «Як гартувалася сталь», «Чапаєв», «Ленін у Жовтні» та ін., завдяки яким відкривались перед нею незабутні сторінки з подвигу юнаків і дівчат Країни Рад, які боролися за світле майбутнє.

Знайомство з життям радянської молоді, її працею, вивчення досвіду комсомольської роботи відбувалось і під час поїздок трудящих краю на Радянську Україну. В січні 1945 р. молодіжна делегація в складі 27 чол. відвідала Київ. Вона побувала на підприємствах, в установах, школах, музеях, театрах, ознайомила з роботою комсомольських організацій. «Досвід, набутий у Києві, став нам потім у великій пригоді, допомагав організаційно будувати і зміцнювати Союз, розгортати його роботу»²⁵,— писав керівник делегації секретар ЦК СМЗУ М. Бабидо-рич.

Повернувшись додому, учасники поїздки ділилися з молоддю враженнями про українську столицю, чуйність і увагу киян. Така зустріч відбулася, зокрема, 10 лютого 1945 р. в Ужгороді²⁶.

«Радянська молодь справила на нас незабутнє враження. Полум'яний патріотизм, глибока віра у своє майбутнє, щира дружба, широкий політичний кругозір, взаємодопомога, працьовитість,— ось її характерні риси. Ми повернулися з наміром у всьому наслідувати приклад чудової радянської молоді, вчитися у неї»,— розповідав член делегації В. Хайнас²⁷.

«Радянський комсомол скрізь веде перед, у всіх галузях життя іде в перших лавах... Отак і ми повинні виховати нашу молодь, добитись того, щоб члени Спілки були передовими»,— заявив учасник поїздки вчитель Ю. Лакатош²⁸.

ЦК КПЗУ подавав постійну допомогу СМЗУ в ідейно-політичному вихованні молоді. II Пленум ЦК КПЗУ (25 березня 1945 р.), обговоривши питання «Про керівництво партійних організацій Спілкою молоді», у своєму рішенні підкреслив, що «виховання молоді, гідної своєї Батьківщини, є почесний обов'язок кожного комуніста, кожної партійної організації»²⁹. Про це йшла мова і на засіданні Секретаріату ЦК КПЗУ 17 жовтня 1945 р., який відзначив, що одне з основних завдань СМЗУ — «Дальше поліпшення масової політико-виховної роботи серед молоді, виховання її в комуністичному дусі, в дусі патріотизму, підвищення ідейно-політичного рівня, збагачення знаннями марксистсько-ленінської теорії, виховання в дусі непримиренності до ворогів народу, порушників державної і трудової дисципліни»³⁰.

Ці настанови здійснювались в умовах гострої класової боротьби, що створювало значні труднощі і вимагало від партійних і комсомоль-

²⁴ «Молодь Закарпаття», 14 січня 1945 р.

²⁵ «Молодь Закарпаття», 23 липня 1967 р.

²⁶ «Молодь Закарпаття», 11 лютого 1945 р.

²⁷ «Закарпатська правда», 7 лютого 1945 р.

²⁸ «Закарпатська Україна», 6 лютого 1945 р.,

²⁹ Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 4, оп. 4—1, од. зб. 9, арк. 49

³⁰ Там же, од. зб. 13, арк. 270.

ських організацій революційної пильності, високої політичної активності й свідомості. Необхідно було визволити молодь, зокрема сільську, з-під впливу католицької та уніатської церкви, старих традицій і поглядів, підвищити її загальноосвітній та культурний рівень.

Але, незважаючи на труднощі й недоліки, партійні й комсомольські організації провели в 1944—1945 рр. значну виховну роботу по формуванню ідейного світогляду, патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму. Це сприяло успішному розв'язанню завдань соціалістичного будівництва в краї, підготувало умови для здійснення віковичної мрії трудящих Закарпаття — возз'єднання з Радянською Україною.

ЦК ВЛКСМ, оцінюючи діяльність Спілки, підкреслив, що вона неухильно йшла за прикладом Ленінського комсомолу і гідна бути в складі ВЛКСМ³¹.

³¹ Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 93, оп. 41, од. зб. 9, арк. 2.

М. С. ЧУПРИНА

Ю. М. КОЦЮБИНСЬКИЙ —
НА ЧОЛІ ВІДДІЛУ
ПОЛТАВСЬКОГО ГУБКОМУ ПАРТІЇ
ПО РОБОТІ НА СЕЛІ (1920 р.)

Наприкінці 1919 р. територія України звільнялася від денікінських військ, відновлювали діяльність центральні та місцеві органи Радянської влади. Створений 11 грудня Всеукрревком тимчасово зосередив у своїх руках всю повноту влади.

У листопаді ЦК КП(б)У відкликав Ю. М. Коцюбинського з Чернігівщини в своє розпорядження і направив його на Полтавщину. 8 грудня реввійськрада Південного фронту створила Полтавський губернський військово-революційний комітет, а 18 грудня до його складу був введений Ю. М. Коцюбинський¹. Одночасно він був членом президії Полтавського губкому партії, де з січня по травень 1920 р. очолював відділ по роботі на селі. Цей період діяльності визначного діяча Комуністичної партії і Української Радянської держави малодосліджений.

Відділ, що його очолював Юрій Михайлович, у своїй діяльності керувався резолюцією ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні», написану В. І. Леніним і затверджену 3 грудня 1919 р. VIII конференцією РКП(б), в якій було сказано: «Завдання Радянської влади на Україні є завоювання до себе довір'я з боку не тільки селянської бідноти, але й широких верств середнього селянства»². Ю. М. Коцюбинський почав роботу з укомплектування відділу здібними і відданими партії працівниками, добору повітових і волосних організаторів по роботі на селі, організації друкованого органу — газети «Селянин» і видання брошур, плакатів, листів, відозов до селян, роз'яснення політики партії в селянському питанні.

Успішному розгортанню роботи серед селян перешкоджали великі труднощі: нестача кадрів, відсутність зв'язку між повітами, бандитизм, ворожа діяльність в тимчасових органах Радянської влади куркульських елементів та членів дрібнобуржуазних націоналістичних партій. Слабими були щойно створені партійні організації. Юрій Михайлович приді-

¹ Полтавський обласний державний архів (далі — ПОДА), ф. 1865, оп. 1, спр. 14, арк. 224.

² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, пленумів і конференцій, ч. I, К., 1954, стор. 431.

ляв значну увагу їх зміцненню. Він бував в усіх 15 повітах губернії і на місці подавав допомогу партосередкам. Так, в парторганізації м. Кобеляки всю роботу здійснювали боротьбисти. Губком партії направив туди Ю. М. Коцюбинського «провести роботу по організації парткому з усіма його відділами»³. Він побував також у парткоммах в Зінькові, Лохвиці та Переяслові⁴.

Про труднощі цієї роботи Ю. Коцюбинський писав до ЦК КП(б)У у січні 1920 р. У листі завідуючому оргвідділом ЦК КП(б)У він просив направити двох повітових організаторів у Золотоношу і Переяслав та в кожний повіт по два волосних організатори у зв'язку з тим, що невиспало місцевих кадрів, а також надіслати матеріали для організації профспілок сільськогосподарських робітників, програму для партійної школи, по 2—3 примірники літератури та інструкцій для передруку, щоб забезпечити ними 15 повітових та 276 волосних організаторів⁵.

Наприкінці січня відбулася перша партійна губерньська конференція, на якій Ю. М. Коцюбинський виступив з доповіддю «Про роботу на селі». На цей час, як він відзначив, у повітах були підібрані і розгорнули діяльність організатори по роботі на селі. Губерньський відділ розробив і надіслав на допомогу парткомам і організаторам листи та інструкції, налагодив видання газети «Селянин».

Конференція ухвалила рішення, в основу якого були покладені тези губкому партії, розроблені відділом по роботі на селі і особисто Ю. М. Коцюбинським⁶. В них відмічалися недоліки роботи на селі, а також були накреслені заходи по їх усуненню (направити на село кращі партійні сили, створити в кожному селі партосередки, а в апараті місцевих органів влади комуністичні фракції, організувати профспілку сільськогосподарських робітників). З метою залучення до роботи в радянському будівництві середняка ставились завдання передати поміщицькі землі селянам, організувати агрономічну допомогу селу з боку радгоспів, здійснювати контроль за правильним впровадженням в життя декретів і постанов Радянської влади, боротися з канцелярщиною, волокотою та випадками зловживання окремих осіб владою. На конференції Ю. М. Коцюбинського переобрали членом губпарткому, членом президії та завідуючим селянським відділом губпарткому⁷.

Питання роботи на селі обговорювалося на пленумі Полтавського губпарткому 1—3 березня 1920 р. На ньому було відзначено позитивну роботу відповідного відділу, а також недоліки, зокрема, слабку діяльність окремих волосних та повітових організаторів, які часто відривалися від основної роботи для виконання різних доручень. Пленум розробив заходи по усуненню недоліків і ухвалив провести нараду завідуючих відділами по роботі на селі разом з секретарями партійних комітетів⁸.

Ю. М. Коцюбинський брав участь у роботі всіх засідань президії губкому партії, квітневого пленуму Полтавського губпарткому, виступав з питань щодо поліпшення партійної роботи на селі, в гарнізоні⁹.

³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 226, арк. 6.

⁴ «Власть Советов» (орган Полтавського губревкому та губпарткому КП(б)У), 24 січня 1920 р.

⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 236, арк. 2.

⁶ «Власть Советов», 24 січня 1920 р.

⁷ «Власть Советов», 27 січня 1920 р.

⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 226, арк. 2; «Радянська влада» (орган Полтавського військово-революційного комітету і губпарткому), 7 березня 1920 р.

⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 226, арк. 17.

Важливою формою залучення селянства до участі у вирішенні загальнодержавних питань радянського будівництва на селі було проведення безпартійних конференцій, які пройшли у лютому в одинадцяти повітах Полтавщини¹⁰. В. І. Ленін писав про роль цих конференцій: «Практика створила, у нас в ході революції, і ми стараємось цілковито підтримати, розвинути, розширити таку установу, як *безпартійні робітничі і селянські конференції*, щоб стежити за настроєм мас, зближати-ся з ними, відповідати на їх запити, висувати з них кращих працівників на державні посади...»¹¹.

Ю. М. Коцюбинський брав участь в організації і проведенні цих конференцій. Він бував у повітах, проводив інструктивні наради з повітовими організаторами, виступав на партконференціях, зборах, подавав допомогу місцевим працівникам, виступав на сторінках газети зі статтями, в яких розповідав про мету і завдання цих конференцій та роль в них бідняків та середняків. Так, у статті «Повітова безпартійна конференція» Ю. М. Коцюбинський писав: «Працююче селянство повинно готуватись до конференції, повинно обговорити свої потреби і вибирати делегатів на конференцію. Делегати повинні бути з біднішого селянства, з тих, які уміють захищати інтереси бідноти»¹², повідомляв про повістку денну. Він брав участь у підготовці конференції в Зінківському, Гадяцькому, Полтавському та інших повітах, робітничої та червоноармійської конференції в Полтаві¹³. Безпартійним конференціям передували збори та мітинги, в роботі яких брав участь і Юрій Михайлович¹⁴.

Безпартійні селянські конференції відіграли значну роль в політичному вихованні трудящого селянства, в справі класового розшарування на селі та згуртуванні сільської бідноти і середняків у боротьбі проти куркульства і бандитизму на Полтавщині. Вони були першим кроком до створення постійних виборних органів — Рад.

Втіленню в життя політики Комуністичної партії по здійсненню соціалістичних перетворень заважали дрібнобуржуазні націоналістичні партії українських соціал-демократів, есерів, боротьбистів, незалежників, бундівців, укапістів, єврейських націоналістичних партій, які в той час заповнили повіти, волості і села Полтавщини.

В. І. Ленін і ЦК РКП(б) вели щодо дрібнобуржуазних українських партій гнучку тактику, розраховану на зміцнення керівної ролі Комуністичної партії, залучення на бік Радянської влади дійсно революційних елементів у цих партіях і частини трудящих, що були ще під їх впливом. Ю. М. Коцюбинський брав участь у боротьбі з цими партіями. У доповідях і виступах на конференціях, нарадах, засіданнях і зборах він проводив лінію партії, спрямовану на викриття контрреволюційності дрібнобуржуазних партій і, зокрема, боротьбистів. У доповіді на селянській безпартійній конференції у лютому 1920 р. «Про Червону Армію» Коцюбинський охарактеризував стару армію, дав глибокий аналіз особливостей і завдань Червоної Армії, створеної і вихованої Комуністичною партією, яка змогла з простого селянина-червоноармійця виховати революціонера-бійця, який знав, для чого і проти кого він воював. «З приходом Радянської влади на Україну,— говорив він,— почали роздаватися голоси, що тут на Україні потрібна своя армія, яка б захищала тіль-

¹⁰ ПА ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 35, арк. 292.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 29.

¹² «Селянин» (орган губернського селянського відділу Полтавського губкому КП(б)У), 9 лютого 1920 р.

¹³ ПОДА, ф. Р-1865, оп. 1, спр. 145, арк. 222.

¹⁴ «Селянин», 18 лютого 1920 р.

ки Україну. Думка ця не зустріла підтримки ні серед робітників, ні серед селян, тому що і ті, і другі зрозуміли, яке значення має те, що у нас єдина Червона Армія і російська, і українська, і білоруська, і литовська. З цих армій створена армія, яка знаходиться під єдиним командуванням, об'єднана єдиною волею. Солдати такої Червоної Армії захищають не тільки свою хату, свою територію. Вони захищають інтереси робітників і селян всього світу»¹⁵.

Конференція відкинула боротьбистські домагання поділу військових сил та їх підтримку партизанщини і ухвалила більшовицьку резолюцію, в якій підкреслювалась необхідність збереження єдності Української та Російської радянських республік в організації Червоної Армії і комплектування її на класовій основі.

Вірний лєнінець викривав на сторінках газети «Селянин» політику боротьбистів. У статті «Ще раз про боротьбистів» газета розповідала, що на словах вони стоять на платформі комуністів, а на ділі дійшли до єднання з українськими «незалежниками» (петлюрівцями), єврейською соціальною партією, з партіями, «котрі за панів та куркулів... Досі боротьбисти казали,— писала газета,— що вони за комуністів, що вони «дуже бажають об'єднатися з комуністами-більшовиками, що вони вже так тверденько стали на ґрунт комунізму, що вони мусять з нами захищати соціальну революцію, а от коли до діла, то вони швиденько правим боком до панів та куркулів, до меншовиків-зрадників революції»¹⁶.

У Гадячі Ю. М. Коцюбинський зібрав дані про кожного боротьбиста і виступив з доповіддю, в якій викрив їх контрреволюційну діяльність. Для губпарткому він підготував матеріали «Про боротьбистів в Гадячі з документами»¹⁷.

Проведена Комуністичною партією робота по розвінчанню контрреволюційної суті партії боротьбистів привела до розгортання в ній внутріпартійної боротьби, внаслідок якої краща її частина відмежувалася від контрреволюційно-петлюрівських елементів, скликала у березні 1920 р. свою конференцію, що ухвалила рішення про саморозпуск партії боротьбистів. Представники цієї частини боротьбистів брали участь у роботі IV конференції КП(б)У. Понад 4 тис. боротьбистів в індивідуальному порядку прийняли до лав Комуністичної партії. Для прийому кращих елементів боротьбистів в КП(б)У були створені спеціальні комісії. У Полтавській губернії таку комісію очолював Ю. М. Коцюбинський¹⁸.

Важливу роль в агітаційно-пропагандистській і організаційній роботі на селі відіграла газета «Селянин», в організації і діяльності якої чимало зусиль доклав і Юрій Михайлович. Газета виходила три рази на тиждень, спочатку тиражем 3 тис. примірників, а згодом — 7 тис.¹⁹ Для популяризації і роз'яснення селянству земельного закону від 5 лютого 1920 р. і закону про хлібну розверстку ЦК КП(б)У, РНК УРСР, ВУЦВК ухвалили з 7 по 14 березня провести Республіканський селянський тиждень. Селянський відділ губкому партії приділив цій політичній кампанії значну увагу, присвятивши їй кілька номерів газети²⁰.

Газета розмовляла зі своїми читачами дохідливою мовою і не раз зверталася до них з проханням: «Пишіть в свою газету. Не стісняйтесь неграмотністю та почерком. Ми виправимо. Прочитайте газету і пишіть».

¹⁵ «Радянська влада», 2 березня 1920 р.

¹⁶ «Селянин», 13 лютого 1920 р.

¹⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 236, арк. 19.

¹⁸ Там же, од. зб. 226, арк. 1.

¹⁹ Там же, оп. 4, од. зб. 148, арк. 28.

²⁰ «Селянин», 27 лютого 1920 р.

нам, що ви думаєте, чи правильно ми пишемо, що не так, що треба зробити, як ви живете...»²¹.

Згадуючи про цей період роботи Ю. Коцюбинського, член КПРС з 1917 р. партійний і профспілковий працівник Полтавщини того періоду Г. У. Хуторок писала: «Для Юрія Михайловича в той час не було малої і великої партійної роботи. Все, що він робив, робив з великою любов'ю і однаково добре. В моїх очах в той час Юрко здався безстрашним рицарем революції... Як зараз бачу Юрка в козушку, валянках, шапці-ушанці з планшетом і невеликою торбою, в якій лежав кушочок хліба. В такому вигляді він направлявся в село. Всі ближні села навколо Полтави були ним пройдені пішки. Він завжди знав, чим жили села і завжди мав свіжий і живий матеріал для газети»²².

В зв'язку з наближенням «тижня фронту» Ю. Коцюбинський виступив у газеті зі статтею, в якій розповів селянам, що потрібно їм робити в ці дні. У статті говорилося, що фронту необхідно дати хліб, м'ясо, фураж для Червоної Армії, щоб вона громила ворогів. Юрій Михайлович закликав кращих синів робітників і біднішого селянства вступати до лав Червоної Армії. «Всі, хто може носити зброю, всі, хто ненавидить золоті погони і нагайку, хто не хоче, щоб повернувся Денікін, йдіть в Червону Армію. Ви заповните ряди воюючих товаришів, ви допоможете добити ворога»²³.

У березні на Полтавщині розгорнулась підготовка до створення постійних виборних органів державної влади на селі — Рад селянських депутатів, вибори, які за пропозицією Ю. М. Коцюбинського призначалися на 10 березня²⁴. Ю. М. Коцюбинський спрямував роботу газети на висвітлення передвиборної кампанії в розрізі настанов В. І. Леніна про «якнайширше залучення бідного і середнього селянства до справи управління»²⁵.

Орган селянського відділу Полтавського губкому КП(б)У виступив зі статтями «Про організацію виборів місцевих Рад», «Сільські Ради», «Хай селянин навчається управляти» та ін. Стаття «Сільські Ради» давала селянам досить вичерпну консультацію про їх права та обов'язки, розкривала зміст роботи органів освіти, охорони здоров'я і санітарії, у військовому, продовольчому та господарському питаннях²⁶.

Після виборів газета широко висвітлювала перші кроки новообраних органів влади.

Діяльність Полтавського губкому партії і, зокрема, його відділу по роботі на селі, очолюваного Ю. М. Коцюбинським, по відновленню партійних організацій і керівництву їх діяльністю, втіленню в життя рішень Комуністичної партії в питаннях земельної і продовольчої політики була високо оцінена Центральним Комітетом КП(б)У. На IV конференції КП(б)У, в роботі якої брав участь, як делегат від Полтавської партійної організації, Ю. М. Коцюбинський, секретар ЦК КП(б)У С. В. Косіор відмітив, що самою важливою умовою успіху радянської політики на Україні є робота на селі і що «найголовнішу роботу, безперечно, провела Полтавська губернія, в якій з самого початку добре поставили цю справу. Робота потрапила до рук товаришів, які мають досвід»²⁷.

²¹ «Селянин», 23 квітня 1920 р.

²² Фонди Чернігівського літературно-меморіального музею М. Коцюбинського.

²³ «Селянин», 17 січня 1920 р.

²⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 226, арк. 9.

²⁵ В. І. Ленін про Україну, К., 1957, стор. 592.

²⁶ «Селянин», 14 березня 1920 р.

²⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 35, арк. 11; од. зб. 33, арк. 43.

В. П. ВЕСНІН

РОЛЬ МАРІУПОЛЬСЬКОГО ПОРТУ В ЗОВНІШНІЙ ТОРГІВЛІ РОСІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Ждановський (колишній Маріупольський) морський торговий порт є одним з найбільших портів Радянського Союзу. Види його вантажів дуже різноманітні. Він спеціалізується головним чином на ввезенні чіатурської марганцевої й керченської за-

лізної руди для металургійних заводів та вивезенні донецького кам'яного вугілля у порти Чорного та Азовського морів і за кордон. Судна Азовського морського пароплавства, що базуються у порту, відвідують найрізноманітніші кутки земної кулі.

Порт і до революції відіграв важливу роль у торгівлі країни. З розвитком вугільної промисловості та зернового господарства Півдня Росії набули великого значення зовнішньоторговельні перевезення. В радянській історіографії є дослідження про ряд портів, але узагальнюючих праць про роль Маріупольського порту у зовнішній торгівлі немає. У зв'язку з цим автор зробив спробу стисло висвітлити роль цього порту, його місце серед чорноморсько-азовських портів, а також про засилля іноземного капіталу у зовнішньоторгових операціях.

У 1800 р. в Маріуполі створюється митна застава, а у 1809 р. — Портове управління. З того часу зовнішня торгівля тут набуває широкого розвитку. Головним предметом її експорту стала пшениця.

Розвиток капіталізму висував потребу вийти на зовнішній ринок. З цією метою у 1882 р. від Оленівки до Маріуполя була побудована залізниця, а у 1886—1889 роках — новий маріупольський морський торговий порт дав поштовх до розвитку парового каботажу й швидкого зростання зовнішньоторгового обороту.

Після реформи 1861 р. різко зріс вивіз хліба за кордон з усіх південних портів. У 1896—1897 роках у порівнянні з 1861—1865 роками він збільшився у 6 разів, а експорт хліба через чорноморсько-азовські порти за цей період збільшився у 6,5 раза¹. Експорт пшениці з Маріупольського порту становив: 1880—1884 рр. — 10 648 тис., 1885—1889 рр. — 17 747 тис., 1890—1894 рр. — 24 871 тис., 1895—1899 рр. — 27 488 тис. пуд.

Таким чином, за три п'ятиріччя кінця ХІХ ст. експорт пшениці збільшився у 2,6 раза².

Наприкінці ХІХ ст. особливо зростало вивезення ячменю через південні порти (Одеса, Миколаїв, Маріуполь). Якщо у 1886—1890 роках у середньому щорічно вивозилося 5,1 млн., то у 1891—1895 роках — 83,6 млн., а у 1896—1897 роках — 76,5 млн. пуд.³ Експорт ячменю з Маріупольського порту за 1875—1879 роки дорівнював 2882 тис., а в 1895—1899 роках — 35 626 тис. пуд. За чотири п'ятиріччя кінця ХІХ ст. він зріс у Маріуполі в 12,4 раза, Ростові-на-Дону — 8,2, Таганрозі — 10,2, Бердянську — 2,1 і в Єйську — у 6,5 раза. Підсумки показують, що середньорічна питома вага хлібного експорту з Маріупольського порту рік у рік зростала. Хліб надходив у порт залізницею і гужовим транспортом головним чином з Катеринославської та Харківської губерній, а також Області Війська Донського. 87% хлібних вантажів доставлялись з відстані близько 500 км⁴.

Особливо високими були обсяг і темпи зростання загального ван-

¹ І. О. Гуржій. Україна в системі всеросійського ринку 60—90-х років ХІХ ст., К., 1968, стор. 143.

² В. А. Золотов. Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей в 60—90-е годы ХІХ века, Ростов-на-Дону, 1966, стор. 196, 199, 202, 203.

³ І. О. Гуржій. Назв. праця, стор. 149.

⁴ В. А. Золотов. Назв. праця, стор. 86, 194, 196, 199, 202, 203.

тажообороту порту. За каботажними перевозками наприкінці XIX ст. він мав перевагу в 1,5 раза проти портів Ростова-на-Дону, Таганрога і Бердянська разом узятими⁵. Загальний вантажооборот його зростав і на початку XX ст. У 1905 р. він досягав 5,2% до вантажообороту всіх портів Білого, Балтійського, Чорного і Азовського морів. Із загального експорту в 25 450 тис. пуд. хлібні вантажі становили 24 665 тис. пуд. (96,9%).

Значне місце у вантажообороті порту на початку XX ст. займало кам'яне вугілля. Експорт його у порівнянні з експортом хліба тривалий час залишався невисоким. Але в 1910 р. через порт було вивезено 1 113 тис. пуд. вугілля⁶.

До 1907 р. за кордон вивозились у незначній кількості металічні вироби, залізо, сталь, чавун. З 1907 року порт почав у великій кількості вивозити рейки в Китай, Мексику, Аргентину, Турцію, Італію, Румунію. Крім рейок вивозились залізні балки, сталь у болванках, сортове залізо, ливарний чавун у чушках, ферро-маргон та ін.⁷

Зовнішньоторговельні перевозки порту зростали і в наступні роки. Якщо в 1900 р. експорт дорівнював 10 849 тис., то у 1910 р. він становив 32 580 тис. пуд., тобто збільшився у 3 рази⁸. Імпорт був значно меншим за експорт. У 1910 р. з-за кордону було завезено 1 833 тис., а у 1911 р. — 3 224 тис. пуд. товарів.

У зовнішній торгівлі Маріуполя, як і в багатьох інших морських портах Росії кінця XIX — на початку XX ст., командні позиції належали іноземному капіталу. Навіть власники вітчизняних товарів часто виступали в ролі агентів західноєвропейських фірм. У Маріуполі мали свої резиденції віце-консули Великобританії, Австро-Угорщини, Німеччини, Греції, Іспанії, Франції, а також був консульський агент Італії⁹.

За експортом зернового хліба на початку XX ст. з п'яти існуючих у Маріуполі фірм іноземцям належали: «Товариство Луї Дрейфуса та К^о», Н. Л. Трипковича (австрійський підданий) та І. Н. Видовича (підданий Великобританії)¹⁰. У 1911 р. експортували хліб також фірми італійського підданого Е. А. Сангвінеті, Торгового будинку «Брати Сіфнео», австрійського підданого Е. М. Штемпеля та ін. У вивозі вугілля і заліза значні операції провадили Е. С. Ді-Поллоне, В. Ф. Вальтон та інші.

Майже увесь експортний хліб перевозився на іноземних суднах, причому іноземні фірми відправляли у першу чергу¹¹. Іноземні капіталісти, які мали свої судна і контролювали зовнішньоторгову діяльність порту, викачували нечувані прибутки.

«...Останнім часом,— писав В. І. Ленін у 1896 р.,— іноземні капіталісти особливо охоче переносять свої капітали в Росію... Вони пожадливо накидаються на молоду країну, в якій уряд такий прихильний і догідливий до капіталу, як ніде, ...отже іноземні капіталісти можуть одержувати величезні, нечувані у себе на батьківщині, бариші»¹².

⁵ А. В. Ивановский. Азовское море. Техничко-экономический обзор, Спб., 1904, стор. 61; ЦДІА СРСР, ф. 95, оп. 4, спр. 830, арк. 171.

⁶ Отчет о состоянии и деятельности Мариупольского торгового порта за 1910 и 1911 годы, Мариуполь, 1912. Приложение 31.

⁷ «Мариупольская жизнь», 19 травня 1907 р.; Приморские торговые порты Европейской России, Спб., 1908, стор. 63.

⁸ Приморские торговые порты Европейской России, стор. 61.

⁹ М. Я. Муринов, Б. А. Суворов. Путеводитель по русским торговым портам 1905 года, Спб., 1905, стор. 137.

¹⁰ ЦДІА СРСР, ф. 95, оп. 4, спр. 428, арк. 133; Отчет о состоянии и деятельности Мариупольского торгового порта за 1910 и 1911 годы, стор. 9.

¹¹ Приморские торговые порты Европейской России, стор. 6, ЦДІА СРСР, ф. 95, оп. 4, спр. 428, стор. 133.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 90.

Вантажооборот Маріупольського порту розвивався досить швидко. Не минуло й 15 років, як перші розрахунки на вивезення через порт не більше 10 млн. пуд. вугілля і 10 млн. пуд. зерна було перевершено¹³. У 1901 р., у зв'язку з побудовою вугільної гавані і деякою перебудовою причалів, морський вантажооборот було розраховано на 60 млн. пуд.¹⁴, тобто у 3 рази вище початкового. Але й ця «межа» у 1911 р. була перевищена у 2 з лишком рази (122 456 тис. пуд.)¹⁵. Напередодні першої світової війни порт за вантажооборотом серед портів Чорного й Азовського морів поступався лише Одеському і в незначній мірі Миколаївському¹⁶.

Отже, посідаючи одне з провідних місць в Росії наприкінці XIX—на початку XX ст., Маріупольський порт відіграв велику роль у її зовнішній торгівлі.

¹³ А. В. Ивановский. Назв. праця, стор. 74.

¹⁴ Описание Мариупольского торгового порта. Отчет о его деятельности за 1923 год, Мариуполь, 1924, стор. 7.

¹⁵ Отчет о деятельности Мариупольского торгового порта за 1923—1924 операционный год, Мариуполь, 1925, стор. 81.

¹⁶ Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР, М., 1954, стор. 241.

В. Т. ПАШУТО, І. В. ШТАЛЬ

ЗАБУТЕ ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО РАБСТВО У ЧЕРВОНОРУСІВ (XI—XII ст.)

Недавно О. О. Зімін знову звернув увагу дослідників на холопів Древньої Русі, підкреслив, зокрема, розвиток в XI ст. поряд з князівським боярського і монастирського холоповолодіння, а також дедалі зростаючу участь холопів у закордонній торгівлі своїх панів, зближення їх з феодалнозалежним селянством. Все це супроводжувалось поступовим зниженням ролі полону — «ополчення челяддю» як джерелом холопства¹.

Ці спостереження можна підтвердити рядом джерел, зокрема, русько-польським договором 1230 р., в якому був пункт про взаємну відмову від вбивства та уgonу до полону челяді в разі збройних конфліктів. Ось як звучить стаття цього договору, що підтверджує справедливості спостереження за зростаючою вартістю робочих рук у феодалному господарстві і свідчить про першу спробу внести подібний сюжет у міжнародне право: «Створиша же межи собою клятву Русь и Ляхове аще по семь коли будешь межи ими усобица, (то) не воевати Ляхом руское челяди, ни Руси Лядьской»². Можна думати, що стаття

¹ А. А. Зимин. Холопы древней Руси.— «История СССР», 1965, № 6, стор. 52, 68, 74; С. Аннинский. Письмо в редакцию.— «Историк-марксист», 1940, № 8, стор. 156—157. Цікаве тлумачення загадкового тексту про «біглих хлопів» і «швидких датчан», помічених в Києві на початку XI ст. Титмаром Мерзбургським, дав О. В. Рязановський. Дослідник пов'язав їх появу з походом Ярослава Мудрого та його новгородсько-варязьких союзників на Київ; (O. V. R i a s a n o v s k y. «Runaway Slaves» and «swift Danes» in Eleventh Centurt Kiev, «Speculum», vol. 39, 1964, № 2, стор. 288—297); B. Widera. Zur Frage des Sklavenhandels im russisch-deutschen Wirtschaftsverkehr vom 10. Jh. bis zum Mongoleneinfall.— «Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder Europas», Bd. 10, Berlin, 1967, стор. 341—347.

² ПСРЛ, т. II, Спб., 1908, ствл. 757.

(одна з випадково уцілілих) запропонована польською стороною, бо в іншому місці літопису відмічено, що у поляків був закон: «Челяди не имати, не бити, но лупяхуть»³, тобто, дозволялось лише грабувати челядь, а не вбивати і не виганяти.

Гідне уваги і повідомлення, що міститься у творі Гервасія із Тільбері «Імператорські розваги» (*Otia Imperialia*). Але спершу декілька слів про нього самого. Родом з Англії (Тільбері на Темзі, графство Ессекс), Гервасій немало мандрував по Європі, викладав право в Болоньї і бував у Венеції, служив у Гедені при дворі англійського Генріха II (1154—1183), після смерті якого опинився при дворі сіцилійського короля Вільгельма II (1153—1189). Потім поїхав у Бургундію, де одружився на родичці арльського архієпископа Гумберта (1190—1202). У ролі канцлера імператора Оттона IV (1209—1218) магістр Гервасій став маршалом королівства Арль (Нижня Бургундія). Імператору Гервасій і присвятив у 1214 р. свою працю, яка складалася з історичних і географічних повідомлень, а також саг, казок, повір'їв. В «Імператорських розвагах» до подробиць зазначається географічне розташування Русі (переклад тексту Гервасія зроблений І. В. Шталь): «За Данією — Норвегія, за Норвегією Русь до півночі, до моря, яка змикається з Британським морем і Льодовитим морем лантюжком існуючих між ними островів, від чого морем з однієї (країни) до іншої діставатися легко, але довго. Далі, у напрямку вперед між Альпами Угорщини (*Hunnit*) і Океаном — Польща (*Polonia*)... Володіння Польщі в одній своїй частині змикаються з Руссю (*Russiam*), вона ж і Рутенія (*Ruthenia*)».

Нижче про місце розташування Русі читаємо: «Далі простирається на Схід до Греції Русь (*Ruthenia*), що простягається, як кажуть, в довжину на сто денних переходів (*diebus*), яке ближче до Норвезького моря місто Київ (*Chyo*). А в частині, яка приєднується до Угорщини (*Huniam*), — місто Галич (*Galicia*). Між Польщею і Руссю дві річки, назви яких у перекладі з простонародної мови — Вепр (*Aper*) і Буг (*Armilla*). До Польщі ж з заходу приєднується місто Русі — Володимир (*Lo-dimiria*).

Між Грецією і Руссю розташовані гети — половці (*Gethae Plautci*) і коралли * (*Coralli*), народ серед язичників найбільш дикий, харчувався диким м'ясом. Але і між Польщею і Лівонією (*Livoniam*) є язичники, які іменуються ярменсами (*Iarmenses*, тобто, мабуть, ятвягами), — звідси на північ — Лівонія, — (ятвяги) народ серед язичників найчесніший».

Не обмежуючись географічною характеристикою Русі, Гервасій дає декілька відомостей про побут на звичай її жителів, які, начебто, віддаються «пристрасті до полювання» і вина: «Народ (*gens*) руських (*Ruthenorum*), «коли душа побажає чого-небудь іноземного, посилає за цим своїх рабів (*servos*), яких у них безліч, наближаючи їм за труд пройде-ного шляху час визволення. Звідси виходить, що ті, злидарюючи, ідуть такі голі і нещасні, до них з презирством ставляться всі християни і народи, не знаходять на себе ні ворога, ні грабіжника; начебто про них написано: «Буде співати подорожній з пустою торбою, (і) зустрівшись з розбійником»⁴.

³ ПСРЛ, т. II, Спб., 1908, ствп. 883.

* Коралли — народ, що згідно античної традиції населяв Нижню Месію в гірлі Дунаю.

⁴ Праця Гервасія надрукована давно, (*Scriptores Rerum Brunsvicensium*, ed. G. Leibniti, t. I—II, Hannoverae, 1710). Уривки публікувалися і раніше: Des Gervasius von Tilbury *Otia Imperialia in einer Auswahl neu herausgegeben* F. Liebricht, Hannover, 1856; *Ex Gervasii Tilleberiensis Otii Imperialibus*, ed. G. Waitz — R. Pauli. — *Monumenta Germania Historica*, t. 27, 1885, стор. 359—394 (частина тексту, що нас цікавить, на стор. 371); *Excerpta ex Otii Imperialibus Gervasii Tilleburiensis*, ed. Y. Ste-

В повідомленні Гервасія варте уваги ще й те, що цих руських він іменує *flavi rutheni*, тобто називає їх «жовтозолотими», «золотистими». Наскільки відомо, це перше означення кольору тієї Русі, яка пізніше буде відома як «Червона Русь» (*Russia Rubea*)⁵.

Історіографія про Гервасія невелика⁶. Більш докладно джерелами його інформації про Русь займався С. Кентржинський, який висловив слабо обгрунтовану думку про отримання Гервасієм відомостей про Русь від польського хроніста Вінцента Кадлубка⁷, досить нам відомої людини⁸ і інформатора про Русь, безумовно, небезстороннього. Проте, упередженість міжнародної інформації для середньовіччя — явище типове⁹ і чекати від праці, призначеної Оттону IV, похвал для Русі не доводиться. Взагалі вже наступник Оттона IV — імператор Фрідріх II — писав про Київ як про «саме значиме місто» «преславного королівства» (*nobile regnum*) Русі¹⁰.

Однак повідомлення Гервасія досить цікаве. Це оцінка тенденційна, але, безумовно, не Русі та її народу, а правлячого класу. Саме феодалі — бояри, дворяни — скрізь в тодішній Європі не відзначалися працьовитістю, а любили і попиячити й пополювати. Зрозуміло, що не селяни виписували і заморські їства. Не в цьому цінність повідомлення Гервасія і назіть не в суперечній характеристиці руських рабів, які виїжджали за кордон для закупок іноземних товарів. Навряд чи вони їхали голі і не представляли інтересу навіть для грабіжників: адже були вони з грошима (або з хутрами), які високо цінувалися при всіх дворах Європи; навряд були вони такі нещасні: адже перед ними відкривалася перспектива бути на волі.

Цінні повідомлення про те, що руська знать відправляла за кордон своїх рабів для закупок іноземних товарів. Немає підстав відкидати і повідомлення, що рабів у руських (феодалів і, можливо, купців) було багато. Заслугує на увагу і зауваження Гервасія про ті шляхи до волі, які відкривала рабам участь в цій торгівлі: вони могли розраховувати на скорочення строку холопства, можливо, не тільки при успішному виконанні торгових доручень своїх панів («за труд пройденного шляху»), але й дістаючи під час операцій досить коштів для свого викупу. Все повністю збігається з даними цілого ряду правових пам'яток. Природно, виникає питання — чому холоп, що торгував, і, можливо, знав мову країни свого перебування, не тікав від пана, коли був за кордоном.

Видно, становище цього холопа було відносно привілейоване, до

vensson.— *Scriptores Rerum Britannicarum*, London, 1875, стр. 417—449; докладніше, A. Potthast. *Wegweiser durch die Geschichtswerke des europäischen Mittelalters*, Bd. I, Berlin, 1896, стр. 507—508.

⁵ A. V. Soloviev. *Weiss-Schwarze- und Rotreussen*.— *«Jahrbücher für Geschichte Osteuropas»*, Bd. 7, 1959, Heft 1, стр. 11.

⁶ R. Pauli. *Gervasius von Tilbury*, in: *Nachrichten von der Kgl. Gesellschaft der Wissenschaften und der Georg-August-Universität zu Göttingen*, Jahrgang 1882, Nr. 10, 24. Mai. стр. 312—332, *Gervase of Canterbury*, ed. W. Stubbs.— *Scriptores Rerum Britannicarum*, London, 1879, vol. I, Introduction.

⁷ S. Ketrzyński. *Ze studiów nad Gerwasym z Tilbury*.— *«Rozprawy Akademii Umiejętności»*, wyd. hist.-filozof., ser. II, t. XXI, Kraków, 1903, стр. 152—189; O. Balzer. *Królestw Polskie*, t. I, Lwów, 1919, стр. 81.

⁸ R. Grodecki. *Mistrz Wincenty biskup krakowski (zarys biograficzny)*.— *«Rocznik Krakowski»*, t. XIX, 1923, стр. 30—61; O. Balzer. *Studium o Kadłubru*. *Pisma pósmiartne*, t. I—II, Lwów, 1934—1935.

⁹ A. F. Grabski. *Polska w opiniach obcych X—XIII w.*, Warszawa, 1964, (Про Гервасія див. стр. 85—86, 111, 119).

¹⁰ *Historia diplomatica Friderici secundi*, ed. A. Huillard-Bréholles, t. V, part 2, Paris, 1859, стр. 1149.

того ж його сім'я залишалась у феодала¹¹. Відомості Гервасія про велику протяжність Русі, про міста — Київ, Галич та Володимир — цілком вкладаються в коло інтересів його можливого інформатора і свідчать про давні та широкі русько-німецькі торгові зв'язки¹².

¹¹ В цьому зв'язку гідне уваги послання нікейського патріарха Германа II Митрополиту Кирилу I про заборону ставити рабів у священники (1228 р.).— Макарий. История русской церкви, т. III, Спб., 1868. Приложение 7, стор. 320—322 (пор. також повідомлення про холопів Абу-Гаміда (1136—1150); I. Herbek. Abu Hamid al-Andalusi und sein Werk «Murib».— Archiv orientální, XXIII, 1—2, Praha, 1955, стор. 125—127.

¹² А. П. Новосельцев, В. Т. Пашуто. Внешняя торговля Древней Руси.— «История СССР», 1967, № 3, стор. 89—90, 92—93.

О. Л. ВАЙНШТЕЙН
УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК
Я. А. РУБАН

В. П. Бузескул у відомій праці «Всеобщая история и ее представители в России» (ч. I, Л., 1929) пише, що в Росії вивченню історії Західної Європи і стародавнього світу до

30-х років XIX ст. приділялося надзвичайно мало уваги. Вважали, що крім викладача кафедри загальної історії Московського університету Т. Н. Грановського, цими проблемами ніхто не займався. Але це помилка.

У 1782—1783 рр. із Київської духовної академії було виписано 10—12 кращих студентів для проходження курсу «світських наук» у Московському університеті. Серед них був і Я. А. Рубан¹, який незабаром здобув звання професора. Під час скаженої реакції «освіченого абсолютизму» Катерини II він став однією з перших жертв, тому що розробляв для магістерської дисертації тему про падіння Римської імперії і виникнення в Західній Європі феодалізму. Його книгу «Рассуждение историческое...», видрукувану з дозволу цензора А. Барсова 1789 р. О. Светушкіним в університетській друкарні, було забуто.

Професор красномовства А. Барсов — учень Ломоносова — всіляко сприяв молодим російським ученим. Він запропонував Рубану тему і наприкінці 80-х років застосував для оцінки його праці застаріле пояснення Сенату (1773 р.), згідно з яким «книги християнському закону, добронравності та уряду не ганебні, можна друкувати»². У праці автор виявив самостійність в опрацюванні античних і середньовічних історичних джерел в дусі ідей французького просвітництва. Книга Я. А. Рубана була першою і довгий час єдиною в Росії, де висвітлювалася історія Західної Європи. 20 лютого 1790 р. на спеціальному засіданні вченої ради Барсов, оголосивши бакалавра Якова Рубана «магістром філософії і вільних наук, урочисто вручив йому диплом»³.

Яків Андрійович розраховував, що після захисту магістерської дисертації його залишать в університеті для продовження наукової роботи за обраною спеціальністю. Сподівання на «продовження далі своїх вправ» він висловив у посвяті Завадовському, вміщеній на перших сторінках «Рассуждения исторического...» Однак надії Я. А. Рубана не виправ-

¹ «Русский архив», 1885, кн. I.

² М. М. Штранге. Демократическая интеллигенция в России в XVIII в., М., 1965, стор. 139.

³ ЦДАВМФ СРСР, ф. 212, оп. 1, спр. 900, арк. 407—408.

далися: його призначили вчителем математики в університетській гімназії; на початку 90-х років перевели на ту ж посаду в Петербурзький військово-морський шляхетський корпус, а в 1798 р.— в Миколаїв професором математичної географії в школу корабельної архітектури. І хоча за короткий час служби у Морському відомстві він досяг звання професора, наукова його діяльність в умовах Миколаєва виявилася лише у виданні підручника «Математическая география, почерпнутая из достоверных писателей на пользу юношества» (1802) і перекладеного з німецької мови «Кантова основания для метафизики нравов» (1803).

Але невдачі Я. А. Рубана ще не скінчилися. 1803 р. за наказом Олександра І школу корабельної архітектури було скасовано і професор математичної географії Рубан залишився «за штатом». У проханні на «височайше ім'я» Яків Андрійович, посилаючись на свої наукові заслуги, просив призначити його професором кафедри загальної історії Харківського університету, що мав незабаром відкритися. Але царським указом звання професора, одержане в Морському відомстві, оголошувалося недійсним. Для його підтвердження треба було витримати екзамен у спеціальному комітеті при Міністерстві освіти. Автором указу був міністр освіти граф П. В. Завадовський, який ніби насміхаючись, дозволив Рубану в порядку виключення, беручи до уваги його заслуги й чин, замість екзамену протягом короткого часу представити в Московський університет нову дисертацію. Але хіба можна було написати її в невеликому населеному пункті, де, крім двох шкіл морського відомства, не було ніяких культурних закладів? Прохання Я. А. Рубана про призначення його професором Харківського університету також було залишене без уваги. Завадовський порадив йому звернутися до «попечителя цього університету», який віддав посаду ординарного професора кафедри загальної історії французькому емігранту Дюгуру (Дегурову) — шкільному вчителю історії. Від нього не вимагали ні звання професора, ні наукового ступеня, ні навіть елементарного знання російської мови.

Якову Андрійовичу, як видно з рапорту контори головного командира Чорноморського флоту в Адміралтей-колегію, було дозволено тимчасово виплачувати повний оклад і «надати право просити про призначення на відповідну його званню посаду»⁴. Але коли з'ясувалося, що всі його спроби одержати інше призначення безнадійні, 1805 р. під час затвердження штату штурманського училища Я. А. Рубана було звільнено у відставку без пенсії. Яків Андрійович залишився без роботи у країні, яка мала гостру потребу в учених. Того ж чи на початку наступного року він помер.

Без сумніву, доля історика склалася б інакше, якби він співав дифірамби тим, що мали владу. Але головною причиною невдач Рубана, мабуть, була його книга, де виявилися «пагубні плевела», тобто ідеї енциклопедистів. Це зробило Якова Рубана в очах великого начальства неблагонадійним і недостойним захоплення до занять у галузі загальної історії.

«Рассуждение историческое...» багате посиланнями на джерела і цитатами латинською і грецькою мовами, критичними зауваженнями на адресу деяких зарубіжних спеціалістів, великою кількістю імен, дат, географічних назв. Взагалі перенасиченість фактичним матеріалом перешкоджала зразу виявити у ній «пагубні плевела» і «зловредний дух». Зрозуміло, що молодий автор прагнув насамперед виявити свою еруди-

⁴ ЦДАВМФ СРСР, ф. 1091, оп. 1, спр. 8, арк. 31—32; ф. 202, оп. 1, спр. 900, арк. 408—409.

цію. Він цитує давніх і середньовічних істориків і хроністів: Цезаря, Лівія, Тацита, Страбона, Віктора Аврелія, Амміана Марцелліна, Сальвіана, Орозія, Кассіодора, Іордана, Прокопія Кесарійського, Ідація, а також візантійських літописців — Феофана, Свіду, Лаоніка Халконділа та ін. Цікаво, що останніх він називає «легковажними», особливо тоді, коли йдеться про походження різних варварських народів, протиставляючи їм «достовірнішого письменника» Нестора Літописця. Але Рубан рідко вдається до зіставлення джерел, щоб з'ясувати в них суперечності і встановити історичну правду. Частіше він обмежується посиланнями на думку певного «достовірного письменника». Але «найновіших письменників», наприклад, німецьких ерудитів кінця XVII—XVIII ст. піддано досить таки дошкульній критиці за націоналістичні вигадки: «Німецькі голови,— зазначає Рубан,— для згадування предків себе інколи навіть до приємного засинання втішають» (стор. 20).

Мова «Рассуждения исторического...» близька до літературної, оскільки автор уникає вживати застарілі слова і вирази. До того ж, прагнучи пожвавити виклад і зробити свою працю цікавішою для широкого кола читачів, він вводить в текст анекдотичні подробиці. Так, повідомивши про намір готських найманців організувати змову проти імператора Феодосія, Яків Андрійович наводить першоджерело про те, як було викрито змовників. Феодосій запросив готських вождів на бенкет і, коли вони «надмірно обтяжили свої голови вином», один з них проговорився (як зазначає Рубан, «відомо з поговірки, що у вині завжди перебуває Діонісієва істина»). Інший прийом автора — зіставлення подій періоду Римської імперії IV—V ст. з окремими подіями російського минулого. Так, розповідаючи про смерть Стілікона — «зрадника імперії і небезпечного ворога благоденства римлян», — який водночас зробив для Риму великі послуги, автор називає його «римським Меншиковим», справжні наміри якого «є в історії певним завданням», що вимагає розв'язання (стор. 107).

Кожному з 33 параграфів праці передують короткий зміст. У перших двох вміщено «визначення загальне» і «визначення часткового історичного» для різних видів переселення, відомих історії. Їх Я. А. Рубан налічує 4. По-перше, розселення біблійних потомків Сіма, Хама і Яфета. Але знання про це розселення, зазначає автор, більше ґрунтується на здогадках. По-друге, «військові переселення», зокрема ізраїльтян з Єгипту і завоювання ними Палестини. По-третє, виселення колоній давніми фінікійцями та греками. По-четверте, велике переселення народів, що відбувалося двома потоками: перший — у II—III ст. і другий — у IV—V ст. н. е. Колонізаторська політика європейців на інших континентах автором не врахована, оскільки вона виходила за хронологічні рамки його теми. А можливо Рубан виділяв її в окремий етап.

Уже з перших сторінок своєї праці Я. А. Рубан висловлює своє ставлення до сучасної йому зовнішньої політики, різко засуджуючи завойовницькі війни, які «порушили тишу і спокій народів». «Нова війна,— вказує він,— завжди є причиною, що має надалі вийти». Тому історик, як і датський просвітитель Я. Голберг, книга якого вийшла в російському перекладі А. П. Козельського, закликав правителів уникати війн, що є причиною поневолення народів і несуть їм повне розорення. У зв'язку з цим, нібито для історичного обґрунтування своєї антивоєнної тези, автор дає побіжний огляд створення «великих імперій у давні часи» — Ассіро-Вавілонської, Персидської, Греко-Македонської і Римської. Далі він вказує, що в середні віки на Сході своєю «любов'ю до влади» прославилися арабські завойовники Омар, Моавія, Валід, а на Заході — нормани і римські папи, «насамперед Гільденбрэнд» (але чому не згадано про війни, які вели німецькі королі та Карл Великий).

Найбільше перепадає папі Григорію VII, який, піклуючись про об'єднання церкви, «породив у серцях європейців дурістю тодішнього віку і безмежними забобонами наповнених» прагнення до визволення християн від мусульманського гніту. Хрестові походи, говорить історик за Вольтером, заподіяли шкоду державам Азії, «позбавили Європу майже тридцяти мільйонів жителів і принесли солодку жертву Молоху, що сидів на Римському престолі».

Даючи визначення так званого «великого переселення народів», Я. А. Рубан вказував, що історики цим терміном характеризують рух на Захід саме германських народів. В останньому параграфі їм він протиставляє слов'ян як постійних жителів однієї території, рішуче відкидаючи думку німецьких учених, які доводили, що слов'яни походять з Азії. «Історична істина,— вказує вчений,— базується більше на сучасних і достовірних письменниках, ніж на безглуздій логіці» (стор. 194). Він посилається на Птолемея, який у своїй «Географії» називає слов'ян язигами, а Йордан — антами, венетами і склавінами. Візантійські письменники вживали термін «спори», тобто розсіяні по країні.

Рух германських народів на Захід Рубан пояснює прагненням «залишити неплодородну й грубу вітчизняну землю», щоб завоювати «плодородні римські провінції». До того ж, вони зазнавали тиску з боку азійських народів. Головною ж причиною переселення історик вважав вітер, що «дме від самого Тихого моря». Цю кліматичну теорію він запозичив, очевидно, у Монтеस्क'є. Але останній протиставляє вторгненню в Європу гуннів і татаро-монголів, що встановлювали рабство і деспотизм, вторгненню германців, які всюди створювали «монархічні держави і свободу». Історик же не вбачає між ними ніякої принципової різниці і, спираючись на свідчення сучасників тих подій, змальовує картину нескінчених війн, що вели германці, та їх наслідки: невинуваті руйнування, падіння громадянського правопорядку, панування грубої сили в стосунках між людьми навіть одного народу і однієї віри, знищення культурних цінностей тощо. На відміну від Монтеस्क'є російський вчений порівняно детально зупиняється на подіях, що розгорталися в північно-східній Азії на початку нашої ери, на відносинах гуннів з уйгурами, сієнпи та іншими кочовими народами, на невдалих спробах вторгнення в Китай, що було однією з причин руху гуннів на Захід. Висвітлюючи ці події, Я. А. Рубан спирався, очевидно, на «Скіфську історію» Лизлова, оскільки відома праця Гіббона, який розкрив це питання, вийшла в світ лише 1788 р.

Більша частина «Рассуждения исторического...» присвячена історії зіткнення Риму з германськими племенами протягом I ст. до н. е.— VI ст. н. е. Значний фактичний матеріал з нарративних джерел дає правильне уявлення про боротьбу Риму з варварами аж до того часу, поки «дрябле і схильне до різних захворювань» раніше «здорове тіло» Римської імперії, «позбавлене голови (тобто останнього імператора Ромула-Августа — О. В.) рукою зухвалого Одоакра, дух свій спустило».

Загальні причини «загибелі міста Рима» також розглядаються автором, який насамперед згадує про перенесення престолу («Імперії у Візантію»), що зробило Італію беззахисною. Однак це усталене положення серед істориків Заходу з часу італійських гуманістів XV ст. вчений послабляє вказівкою на те, що «за тих обставин» імперію спіткало б ще більше лихо, якби її центром залишалися Італія і Рим. «Даремно,— додає він,— звинувачують нашого благочестивого Константина, якого багато істориків і православна церква шанують». Іншою причиною Я. А. Рубан вважає богословські суперечки, якими захоплювалися намісники Константина, нехтуючи «добробутом імперії». Далі йде вказівка на варваризацію римської армії, яка перетворилася в організацію най-

маних солдатів, зацікавлених лише в грошах і далеких від інтересів народу та країни. Внаслідок цього «прославлених вірністю і любов'ю до Вітчизни Сціпіонів» замінили «віроломні Стиліхони». Важливими причинами падіння імперії автор вважає також «родючі землі та приємний клімат римських провінцій», що нестримно притягували варварів, і «розбещення нравів» римлян. Але найголовнішою причиною, навіть передумовою всіх інших, Рубан вважав загибель свободи: «Народна вільність, яка за республіканських часів була сильним мотивом до доброчесності, при імператорах змінилася на рабство, суворість військова і хоробрість — в розкіш і трусість, прихильність і любов до спільного добра зникли зовсім» (стор. 135).

Все це перегукується з словами Леонардо Бруні (XV ст.): «Велич Риму було створено вільним народом, падіння Риму стало наслідком втрати політичної свободи, разом з якою зникла й римська доблесть». Можливо, Яків Андрійович і не був знайомий з «Історією Флоренції» італійського гуманіста, але думка про вирішальне значення народної волі для розквіту держави стала надбанням просвітителів XVIII ст., зокрема російських — Радіщева і Новікова, вплив яких на історика, як і на всю передову студентську молодь того часу, безперечний.

Розвиваючи далі ідеї істориків епохи Просвітництва, Я. А. Рубан у своїй праці проводить думку не тільки про численність причин падіння Римської імперії, але й чітко формулює положення про закономірності цього процесу. «Римляни неминуче занурилися б у безодню варварства»; варвари «лише прискорили те, що повинно було статися з ними пізніше».

Однак з деяких питань вчений розходиться з висновками західних просвітителів. Так, останні серед причин загибелі Риму на одне з перших місць висували перемогу християнства. «Християнство відкрило небо, але воно згубило імперію», — писав Вольтер. Рубан же відзначає негативну роль не християнства взагалі, а лише його поширення в формі аріанської ереси.

Другий вияв самостійності історика — виразніша вказівка на економічні причини загибелі імперії. Щоправда, він, як і всі історики того часу, обмежується головним чином торгівлею, яку вважає «єдиним джерелом благоденства народів». За його переконанням, лише завдяки торговим зв'язкам «і великі і малі держави досягли уже в давні часи величчя, могутності, важливості і багатства». Спираючись переважно на Страбона і частково на Лівія, Я. А. Рубан показує, якого багатства досягли римляни завдяки торгівлі — спочатку через посередництво Єгипту, а згодом безпосередньо — з Індією, персами, аравітянами. Адже саме торгові інтереси Імперії, підкреслює історик, спонукали Августа завоювати Єгипет. За його правління кількість кораблів, що відправлялася щороку з Єгипту в Індію, зросла з 20 до 120. Після падіння Імперії вся римська торгівля перемістилася до Константинополя, а Рим змушений був «відправляти останні свої скарби на Схід», щоб одержати необхідні товари (стор. 176).

У пояснення тих явищ, що прискорили падіння Пізньоримської імперії під час варварських вторгнень, вчений вносить ще один елемент — прогресуючий занепад культури, оскільки потяг до науки зник зовсім: «Окремі будинки, що раніше займалися важливими справами в книгах, стали тепер пристановищем забав... Предки з великою честю приймали вчених, потомки тримали в любові й милості блазнів, акторів і балярин». Лише в церкві, завдяки турботам Августина, красномовство й поезія «знайшли своє пристановище».

Найбільше місця в праці відведено фактичному викладу історії створення варварських держав у різних провінціях Імперії та в самій

Італії. Особливо цікаві міркування автора про зміни в суспільному устрої. «Суспільний зв'язок у варварів у римських провінціях,— відзначає Рубан,— несхожий на той, що на їхній Батьківщині», де існував «демократичний спосіб правління». Там кожний був «у своєму маєтку... правителем і повним володарем». Коли ж германці оселилися на землях Імперії, у них виник новий лад — «феодальний або вотчинний». Хоча терміни феодал, бенефіцій, васал пояснені правильно, але особливості цього ладу, як його розуміла історико-юридична наука XVIII ст., викладено побіжно й неточно. Цікаве й нове положення про прогресивність феодального ладу, що народжувався, порівняно з тим, що існував: «Але якщо цю нову форму правління порівняти з римським деспотизмом, то без сумніву, цей набагато згубнішим був для роду людського, ніж та. Римський деспотизм так стиснув дух народний, що від смутку і відчаю не міг нічого думати великого й хорошого; а новий спосіб правління орудував розумом людей, нібито робив у ньому певне заквашування і в такий спосіб зробив їх заповзятливими в починанні і настільки ж бережливими й діяльними у виконанні. Римський деспотизм хотів усі народи в світі скорити і накласти на них нестерпний тягар рабства; спосіб правління феодальний дотримувався завжди рівноваги між володарями й васалами так, щоб не ті зважились через міру підноситися, не ці не могли забути своїх вольностей». На відміну від римлян, що воювали з метою захопити багатства і владу, варвари вели переважно зовнішні війни, захищаючи від ворога свої кордони, а внутрішні — проти тиранії сеньйорів.

Таким чином, вчений ідеалізує період феодальної анархії, доводячи, що міжусобні війни відіграли позитивну роль: «Феодальним війнам у Європі,— вказує він,— здається, треба приписати щастя наступних віків у Європі. Оскільки якби народ не перебував у настільки мінливих і тривожних обставинах, то свобода Півночі пропала б навіки, всі народи перебували б під владою одного, і стрункий зв'язок нинішньої політики Європейської, що виник із цього хаосу анархії, поглинула б бездна вічної ночі» (стор. 183).

Можна думати, що вчений, припускаючи у своїх узагальненнях певну непослідовність, прагнув показати, що змальована ним картина життя в Пізньоримській імперії не має нічого спільного з сучасністю і не припускає ніяких аналогій. Однак прославляння народної вольності, демократичного правління, засудження деспотизму, завойовницьких війн, випад проти придворних блазнів (це могло бути зрозуміле як натяк на придворних кар'єристів) — усе це в роки посилення реакції викликало підозру в благонаміреності. Автор дисертації не могли врятувати навіть заключні слова, що Російська й Польська держави «після довготривалих турбот, що їм чинили народи скіфського походження, і після внутрішніх повстань вітаються тепер щастям...» (стор. 198). Але в ті роки й ці слова не можна було сприйняти інакше як іронію на політику Катерини щодо Польщі.

Так чи інакше правлячі кола визнали Я. А. Рубана нездатним до наукової роботи в галузі історії. Тому його свідомо позбавили можливості займатися розробкою питань з історії, надавши роботу в провінційній школі, де історія взагалі не викладалася. Там для науки він загинув задовго до своєї смерті.

М. В. КІРСЕНКО

ПРО ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ
ГРЕЦІЇ НАПЕРЕДОДНІ
БАЛКАНСЬКИХ ВІЙН

У другій половині XIX та на початку XX ст. Греція була третьорядною державою і не відігравала істотної ролі в економічному та політичному житті континенту. Незалежне Королівство еллінів займа-

ло трохи більше половини грецької етнічної території, а саме 63 211 км², на якій жило монолітне у національному відношенні населення чисельністю 2,6 млн. чол.¹ Решта етнічної території — насамперед о. Крит і багато дрібних островів Егейського моря, а також континентальні грецькі райони — залишалася під владою султанської Туреччини.

Подоланню господарської відсталості та розвитку капіталістичних суспільних відносин заважала незавершеність національного визволення та географічна віддаленість Греції (і відокремленість турецькою територією) від розвинутих європейських країн. А перешкодою успішному розв'язанню проблеми національного об'єднання був рутинний стан економіки. Радикальними спробами розриву зачарованого кола цих взаємозв'язаних обставин стали греко-турецька війна 1897 р. і Балканські війни.

46% самодіяльного населення країни було безпосередньо зайнято в сільському господарстві, лише 11% — у промисловості, враховуючи дрібних ремісників. Через вигідне географічне становище — адже Греція є центром Східного Середземномор'я — дуже високим був відсоток самодіяльного населення, зайнятого в торгівлі, — 27% (за відомостями 1907 р.)².

Отже, сільське господарство відігравало провідну роль у національній економіці. Але навіть воно перебувало в незадовільному стані. Щоправда, різноманітність ґрунтів і кліматичних умов давала змогу культивувати багато видів злаків, овочів і фруктів. Проте водночас не вистачало родючої землі, придатної для рільництва. Під посівами зернових, наприклад, було зайнято лише 450 тис. га, стільки ж при двопільній системі залишалося під паром³.

Надзвичайно строкатим було районування господарства. Вирощуванням зернових славилася Фесалія — житниця країни. Плодючі фесалійські лани давали зерно, бавовну і тютюн, тут випасалися череди великої рогатої худоби, розвивалося сироваріння, виноробство, садівництво. Вином і оливковим маслом, високоякісним медом, вишнями, яблуками, грушами й персиками постачали ринок також Аттика і Беотія. Але водночас у Південній Греції вироблялося лише вино, коринка⁴ та продукти дрібного тваринництва, Іонійські та Егейські острови спеціалізувалися на вирощуванні фіг, шовковиць, лимонів, апельсинів та інших субтропічних фруктів, а також виноробстві та розведенні олив.

Після зернових найбільшу площу було відведено під плантації коринки (269 тис. га), виноградники (121 тис. га), оливкові гаї (101 тис. га) та фруктові сади (50 тис. га), а також плантації тютюну (16 тис. га) і бавовни (8 тис. га). Великі території займали ліси (820 тис. га) та пасовиська (2 020 тис. га). Але скотарство розвивалося також однобічно. У країні налічувалося 100 тис. коней, 300 тис. голів великої рогатої худоби та близько 3 млн. овець⁵. Надмірне розповсюдження вівчарства здавна призводило до зруйнування орнопридатних ґрунтів у Греції, бо позбавлена трав'яного покриву земля вивітрювалася зі схилів гір.

¹ Балканската война, София, 1961, стор. 72.

² Там же, стор. 11.

³ D. J. Cassavetti. Hellas and the Balkan wars, London—Leipzig, 1914, стор. 276.

⁴ Особливий сорт дрібного винограду; вивозиться в сушеному вигляді.

⁵ D. J. Cassavetti. Назв. праця, стор. 276.

Понад третина грецького суходолу взагалі не використовувалася. Це пояснювалося наявністю малоприсаєдбаних для освоєння гірських пасм Пелопоннесу та Акарнанії і месенських боліт, повністю ще не подоланою спадщиною османського рабства, неспроможністю буржуазної держави вести великі меліоративні роботи тощо.

На початку XX ст. потреби населення Греції не забезпечувалися достатньою мірою продуктами сільського господарства. Зернових (пшениця, овес, ячмінь, кукурудза) вироблялося щорічно лише близько 485 тис. т, а урожай основних технічних культур (тютюн, бавовна) становив 14 тис. т. Винятком була тільки коринка, якої щорічно збирали від 170 до 180 тис. т⁶. Вона являла собою основний предмет експорту, і виробництво її цілком залежало від закордонного попиту. Коли Франція збільшила закупівлю коринки після знищення філоксерою власних виноградників, греки вирішили, що таке становище буде тривалим. Проте вони прорахувалися: після винайдення ефективного засобу боротьби зі шкідником кон'юнктура змінилася. Постала проблема перевиробництва. Створення тресту з урядовою концесією на закупівлю коринки та інші півзаходи мало допомагали, і «виноградна криза» болісно позначилася на стані господарства.

Система аграрних відносин була досить архаїчною. На Пелопоннесі та в інших південних районах країни, включаючи острови, панувала дрібна та середня власність на землю. Але в найважливіших хлібних районах Півночі, зокрема в Фесалії, селяни орендували землю у власників великих маєтків. Панські управителі нещадно висисували селян, забираючи інколи до половини врожаю у вигляді орендної плати. Зубожіння сільського населення поглиблювалося лихварством і борговою кабалою. Оскільки навіть халупи селян останнім не належали, часто виникали процеси про виселення неплатників⁷. Техніка землеробства була примітивною; тільки на початку XX ст. стався перехід до залізного плуга.

Чимало земель належало монастирям і оброблялося руками ченців або залишалося зовсім необробленими. Державі належали здебільшого ліси та малоприсаєдбані для обробки ділянки.

Урядова політика до приходу до влади Венізелоса відверто і послідовно підпорядковувалася класовим інтересам земельної олігархії. За визнанням членів уряду, великі землевласники одержували до 35% прибутку на капітал через надзвичайно високе мито на ввезення сільськогосподарських продуктів⁸. Селяни бідували, сплачуючи державі у вигляді прибуткового податку до 15% своїх мізерних прибутків⁹.

Маси збіднілого селянства шукали засобів до існування у містах, кількість населення яких у 1907 р. наближалася до півмільйона чоловік¹⁰. Найбільшим промисловим центром і головним портом країни був Пірей. Швидко розвивалися Афіни, Сирос, Патрас, Волос. В 1909 р. у Піреї працювали: 14 млинів, 2 механічні лісопильні, 7 ткацьких, шовкоткацька, 6 макаронних і мебльова фабрики, 5 шкіряних, пивоварний, 7 миловарних і 14 машинобудівних заводів, 5 заводів по виробництву цвяхів і голок, 2 суднобудівельні верфі, плавучий док, підприємство газового освітлення, 25 гуралень, 5 підприємств по виготовленню мозаїчних пластин, 5 — по виробництву халви, 3 — по виготовленню сейфів, 2 екіпажні майстерні¹¹.

⁶ D. J. Cassavetti. Назв. праця, стор. 281.

⁷ Архів зовнішньої політики Росії МЗС СРСР (далі — АЗПР), ф. Поліархія, оп. 482, спр. 326, арк. 35.

⁸ Там же, спр. 328, арк. 31.

⁹ Балканська війна, стор. 11.

¹⁰ Г. Корбатюв. *Ιστορία της Ελλάδας*, т. 13; *ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδας*, т. 5 Αθήναι, 1958, стор. 12.

¹¹ Там же, стор. 15—16.

У країні розвивалася переважно гірничодобувна та легка промисловість. Видобувалися у невеликій кількості залізо, срібло, цинк, свинець, олово, марганець. Незважаючи на деякий прогрес металургійної та металообробної промисловості — за двадцятиріччя (1891—1910) вартість її продукції зросла в 2,5 рази¹², — питома вага її залишалася настільки незначною, що давала певну підставу дослідникам твердити, нібито про грецьку індустрію на той час «нема ні слова, та й не може бути»¹³.

Багато важливих галузей господарства не розвивалося, зокрема суднобудування, значення якого для Греції важко переоцінити, адже значна частина населення займалася рибною ловлею та добуванням морських губок.

Більшість з підприємств по виробництву масла, цукру, спирту тощо були дрібними. З 2 тис. промислових підприємств половина — дрібні (з кількістю робітників до 6 чоловік), третина — середні і лише восьма частина — великі підприємства (від 25 робітників і більше)¹⁴. Механізація практично була відсутня: з 5 тис. пресів для оливкового масла тільки 1,5% — парові, решта — ручні¹⁵.

Проте, незважаючи на незадовільний стан економіки в цілому, на початку ХХ ст. спостерігається її помітний прогрес. Особливо прискорилися темпи розвитку грецької індустрії після виходу з тяжкої кризи, викликаной поразкою в греко-турецькій війні 1897 р. Про це свідчать розміри капіталовкладень у провідні галузі національної економіки, зокрема у будівництво залізниць, електростанцій, промисловість. В 1904 р. сукупний капітал акціонерних товариств у названих галузях становив 112 966 тис., а у 1912 р. — вже 217 млн. драхм¹⁶.

Про ширше залучення коштів у безпосереднє виробництво свідчить і помітне скорочення в цей же період банківських капіталів: від 231 903 тис. до 138 216,4 тис. драхм¹⁷. Нарешті, підприємцям сприяла також урядова політика. Трудящі верстви населення платили у вигляді податків від 10 до 40% чистого прибутку, а компанії — не більше 5%¹⁸.

Отже, поряд з розширенням — і досить значним — виробництва та збільшенням питомої ваги акціонерних товариств у національній економіці дедалі активніше перекачувався банківський капітал в промисловість. Це означає, що грецький капіталізм, хоча й був слабшим від західноєвропейського, проте зазнав на початку ХХ ст. не лише кількісних, але й якісних змін і виявляв тенденцію до поступового переростання у вищу, монополістичну стадію.

Цьому процесові значною мірою сприяв ріст західноєвропейських інвестицій в економіку Греції, що посилювався наприкінці ХІХ ст. Адже Греція належала саме до тих, фактично напівзалежних, країн, які, за словами В. І. Леніна, після завершення поділу світу імперіалістичними державами стали об'єктом особливої уваги та гострої боротьби за них з боку останніх¹⁹. Чимало копалень, шахт і промислових підприємств належало — повністю або частково — іноземному капіталові. Лише французькі концесіонери контролювали товариства шахт Ларіума (з капіталом 12 млн. франків), копалень Серіфо (3 млн.), електрики (24 млн.),

¹² Балканська війна, стор. 11—12.

¹³ Г. Кордатов. Назв. праця, стор. 15.

¹⁴ Там же, стор. 16.

¹⁵ Балканська війна, стор. 70.

¹⁶ International commission of inquiry into the causes and conduct of the Balkan wars, Washington, 1914, стор. 393.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Г. Кордатов. Назв. праця, стор. 12.

¹⁹ Див. В. І. Ленін. ІСС, т. 27, стор. 364.

виноробства та виробництва спирту (4,5 млн.), деяких залізниць (14,8 млн. франків) тощо²⁰.

Поряд з Англією, Францією та Росією, які здавна впливали на права «покровительок» на розвиток грецької економіки, на початку ХХ ст. починається приплив у країну бельгійського та голландського капіталу, поживаюється діяльність австро-німецьких підприємців. Проте державам Антанті вдалося зберегти пальму першості в експлуатації природних багатств Еллади; доля німецького капіталу у загальній сумі іноземних промислових інвестицій не перевищувала 2%²¹. Якщо враховувати весь обсяг капіталовкладень (разом з державними позиками), то становище великих держав виглядало так: Франція — 600 млн. франків, Великобританія — 250 млн., Росія — 70 млн., Німеччина — 20 млн. франків²². Залізничні, трамвайні, електричні компанії, виробництво ізоуму тощо перебували значною мірою під контролем іноземців, і ця залежність посилювалася.

Завдяки зручному географічному становищу Греція завжди грала роль проміжної та з'єднувальної ланки між Європою і левантійськими країнами. На початку ХХ ст. довжина грецьких залізниць дорівнювала 1 439 км, шосейних шляхів — 5 262 км²³. Таким чином, за густотою залізничної мережі Греція займала одне з провідних місць серед інших балканських держав (22,84 км на 1 тис. км² території, або 554 км на 1 млн. чол. населення). (Болгарія на той час мала, відповідно, 18,92 та 430 км, Румунія — 24,71 та 489, Сербія — 12 та 215, Європейська Туреччина — 14,3 км залізниць на 1 тис. км² території та 361 км на 1 млн. чол. населення)^{24–26}.

На жаль, не було залізничного зв'язку із Заходом: колія сягала тільки турецького кордону. Лише незадовго до війни, в 1910 р., підписано угоду з Портою про з'єднання залізниць.

Шляхи сполучення в країні перебували в поганому стані; незадовільною була й організація транспорту. За свідченням сучасників, навіть європейська пошта доставлялася в Афіни нерегулярно²⁷. Сухоходом здійснювалася порівняно незначна частина перевезень.

Тому не дивно, що своєю вагою в світовому торговельному обігу Греція завдячувала, в основному, досить численному флотові. Регулярними лініями пароплавного сполучення були зв'язані Пірей з Константинополем, Патрас з Бриндізі тощо. Торговельний флот країни швидко зростав і удосконалювався. З 1886 по 1911 рр. кількість суден збільшилася з 78 до 347, тобто в чотири з половиною рази. Вони стали більшими та місткішими: загальний тоннаж, відповідно, зріс з 32 127 до 384 446 т, або майже вдванадцятіро²⁸. Зменшувалося число вітрильників, які, проте, ще продовжували грати істотну роль: в 1903 р. їх було 1035 (загальний тоннаж 145 361), а в 1911 р. — 760 (тоннаж 101 459)²⁹.

²⁰ Ю. О. Боєв. Політика Франції на Балканах напередодні першої світової війни (1912—1913), К., 1958, стор. 38.

²¹ Б. М. Туполев. Експансія германського імперіалізму в Юго-Всхідній Європі в кінці ХІХ — на початку ХХ в., М., 1970, стор. 313.

²² Г. Корбэтов. Назв. праця, стор. 16; Ю. О. Боєв. Назв. праця, стор. 37—38; Б. М. Туполев. Назв. праця, стор. 315.

²³ Балканська війна, стор. 70.

^{24–26} В. А. Жебокріцький. Болгарія на кануні Балканських війн 1912—1913 гг., К., 1960, стор. 55.

²⁷ Ю. Я. Солов'єв. Воспоминання дипломата, 1893—1922, М., 1959, стор. 111.

²⁸ International commission..., стор. 393.

²⁹ Там же. За відомостями «Военной енциклопедії», (т. 8, Спб., 1911, стор. 490), 261 пароплав вантажопідйомністю 292 081 та 882 вітрильники тоннажем 55 393 т. Але наведені нами цифри є більш вірогідними, бо базуються на тогочасних грецьких джерелах, тоді як дані енциклопедії застаріли на час її випуску.

Транспортні засоби були необхідні для торгівлі Греції. З країни вивозилися олов'яна та марганцева руди, коринка, спиртні напої, оливкове масло, віск і мед, субтропічні фрукти, морські губки, шовк-сирець, кокони тощо. Основними статтями імпорту були насамперед хліб і рис, будівельна сировина, вугілля, а також найрізноманітніші промислові товари, устаткування та предмети широкого вжитку.

Серед торгових партнерів Греції чільне місце належало Великобританії і Франції. На долю держав австро-німецького угруповання припадало не більше $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{5}$ обсягу грецької зовнішньої торгівлі³⁰. Високорозвинуті капіталістичні країни широко використовували диспропорцію цін між промисловою та сільськогосподарською продукцією. Так, ціна експортованої у Францію продукції грецької харчової промисловості перевищувала ціну імпортованої з неї у 8,5 раза; промислової сировини було вивезено з Греції до Франції на суму, що в 2,5 раза перевищувала ціну ввезеної. Зате загальна ціна експортованих готових виробів промисловості, навпаки, в 15,6 раза нижча від загальної ціни імпортованих³¹. Це співвідношення наочно демонструє нееквівалентний характер торгівлі, який тісно пов'язаний з відсталістю грецької економіки.

Загальний баланс зовнішньої торгівлі Греції, для якого характерний хронічний дефіцит, все ж за перше десятиріччя XX ст. дещо поліпшився завдяки сприятливому міжнародному становищу, енергійним заходам уряду Венізелоса та деяким іншим факторам. Але ця позитивна тенденція повністю не розвинулася: в 1902 р. експорт становив 80 млн. драхм, а імпорт — 137 млн., у 1911 р. відповідно 158 і 173 млн. драхм³². Отже, якщо в першому випадку імпорт перевищував експорт в 1,7 раза, то напередодні війни — не більше, ніж в 1,1 раза, але все ж таки вони навіть не зрівнялися.

Подібне явище спостерігається і при аналізі змін у державних фінансах напередодні Балканських війн. Протягом XIX ст., починаючи від часів виснажливої національно-визвольної війни та здобуття незалежності, Греція переживала періодичні фінансові кризи, просячи допомогу у великих держав. Особливо часто бралися позики у 80-х роках, але внаслідок потреби сплачувати проценти по старих боргах, невідгідних умов кредитів і нераціонального використання коштів урядом це лише поглиблювало залежність країни від іноземного капіталу.

Минуло лише кілька років після державного банкрутства 1893 р., як країна зазнала катастрофічної поразки у війні з Туреччиною. Наслідки цієї війни спонукали уряд взяти в 1898 р. нову 2,5% позику в 6 млн. фунтів стерлінгів, щоб сплатити контрибуцію та підтримати занедбане господарство. Конференція шести великих держав ухвалила рішення про врегулювання старих боргів Греції та емісію цієї позики.

Грецький уряд мусив погодитися на запровадження контролю міжнародної комісії над своїми фінансами. Комісія, що відбивала інтереси іноземних власників облігацій, фактично мала право розпоряджатися багатьма головними видами державних прибутків — мито, монополії тощо — на власний розсуд³³. Залежність Греції від європейської фінансової олігархії збільшувалась і за рахунок нових боргів. Так, у 1910 р. було підписано угоду про надання англо-французькою групою

³⁰ Б. М. Туполев. Назв. праця, стор. 316.

³¹ Ю. О. Боєв. Назв. праця, стор. 43.

³² D. J. Cassavetti. Назв. праця, стор. 219.

³³ Касаветіс (Назв. праця, стор. 205—207) вважає, що функції комісії обмежувалися лише пасивним наглядом, посилаючись на те, що грецький уряд самостійно здійснював поштові, тютюнові та інші збори. Але зібрані кошти уряд вносив — хоч і самостійно — на рахунок комісії.

банкiрів короткотермiнoвoї пoзички в 40 млн. фpанкiв гpецькoмy уpядoвi та визначeнi умoви пoзики в 150 млн. фpанкiв з poзpaхyнкy 4% pічних i тepмiнoм пoгашeння 50 poкiв³⁴. Гoлoвним знapяддям пoстiйнoгo впливy aнглo-фpанцyзьких фiнансистiв на фiнансoвий стан Еллади став Афiнський банк (з кaпiтaлoм 20 млн. дpaxм), який кoнкypував з кoнтpoльoвaними нiмeцьким кaпiтaлoм Схiдним банком та Нiмeцьким схiдним банком³⁵.

Нoрмaлiзaцiя фiнансoвoгo стaнoвищa кpаїни здiйснювaлaся зa paхyнок нaстyпу на життєвий рiвень нaселeння, який i ранiше був низьким. Зpoстaли цiни i пoдaтки. В 1911 p., нaпpиклaд, уpяд ввiв нoвi пoдaтки — пpибyткoвий та з ypoжaю, щo мaли збiльшити нaдхoджeння дo дepжaвнoї скарбницi на 5 млн. дpaxм щopoкy³⁶.

Спeцифiчнo гpецьким джерeлoм кoштiв був пoстiйний пpиплив iх з-зa oкeaнy, вiд числeннoї гpецькoї eмiгpацiї. Зa пeредвoєннe дeсятиpіччя (1902—1911) сyмa щopічних пpивaтних пoштoвих пepекaзiв з Aмepики в Гpецiю збiльшilась y 294 paзи (!), дoсягши в 1911 p. 19 579 887 дpaxм. (Зaувaжимо, щo сyмa гpoшoвих пepекaзiв з Гpецiї в Aмepикy бyлa в 338 paзiв мeншoю — 58 085 дpaxм³⁷). Щe iстoтнiше знaчeння для poзвиткy кpаїни мaли кoшти, щo нaдхoдили з Aмepики в oснoвнi банки Гpецiї (Нaцiональний, Iонiйський, Афiнський, Мiтилeнський, Нapoдний, Кoмepцiйний). Сyмa iх дoсягaлa в 1911 p. 47 323 059 дpaxм³⁸.

Oпoдaткyвaння, пoзики, iншi нaдхoджeння дaли змoгy дещo змiцнити стaнoвищe кpаїни. Кypс дpaxми стaбiлiзyвaвся i дopiвнювaв фpанкy; iнoземнi спoстepiгачi схвaльнo вiдгyкyвaлися пpo фiнансoвy пoлiтику ypядy³⁹. Aлe нoрмaлiзaцiя пpoхoдилa пoвiльнo i не мoглa дaти pадикальнoгo пoлiпшeння, звaжaючи на її мeтoди; дepжaвний бopг Гpецiї стaнoвив вeличeзнy сyмy — 994 372 075 дpaxм⁴⁰.

Oгляд eкoнoмiчнoгo стaнoвищa Гpецiї на пoчaткy ХХ ст. дoсить пepекoнливo свiдчить пpo тe, щo збiг iнтeрeсiв oснoвних yгpyпoвaнь пaнiвнoї вepхiвки в гaлyзi зoвнiшньoї пoлiтики, який пpизвiв дo встyпy в Бaлкaнськi вiйни, бyв дaлeкo нe випaдкoвим. Зeмeльнa oлiгapхiя жaдiбнo пoзирaлa на вeличeзнi пpocтopи тypецьких вiлaйeтiв Епipy i Мaкeдoнiї, ввaжaючи iх свoєю спaдщиною. Мoлoдa пpoмислoвa бyржyазiя нaмaгaлaся зaгapбaти нoвi джерeлa сpoвини та pинки збyтy для змiцнeння свoїх пoзицiй в кpаїні.

На тaкoмy плiднoмy гpyнтi пишнo poзквiтлa нaцiоналiстичнa мeгaлoмaнiя, якoю пpoсякнyтi iдeoлoгiя та дepжaвнa пoлiтикa гpецьких пaнiвних клaciв. Тpyдящих нaмaгaлися вiдвepнyти вiд coцiальнoї бopотьби шaлeним cпeкyлювaнням гaслaми нaцiональнo-визвoльнoгo pyхy, щo нaбyли cпoтвopєнoгo виглядy y тaк звaнiй «Вeликiй iдeї», тoбтo пpимycoвoмy пpиeднaннi дo гpецькoгo п'ємoнтy бaгaтьox eпipських, мaлoазiйських, мaкeдoнських та iнших oблacтeй.

Пpoтe для здiйснeння ширoких екcпaнciонiстських зaмiрiв ypяд Гpецiї мaв y свoємy poзпopяджeннi oбмeжeнi рeсypси i тoмy мiг poзpaхoвyвaти, гoлoвним чинoм, нe стiльки нa влacнi cили, скiльки нa cпpиятливий збiг зoвнiшнiх oбcтaвин. Зa тaких yмoв aктивнa пoлiтикa нeминyчe мeжyвaлa з aвaнтyризмoм, щo, нeзвaжaючи нa тимчacoвi бyчнi yспiхи, пpизвoдилo вce-тaки дo згyбних нacлiдкiв.

³⁴ АЗПР, ф. Пoлiтapхiв, oп. 482, cпp. 326, apк. 68, 70—75.

³⁵ Б. М. Тyпoлeв. Нaзв. пpaцi, cтop. 317—321.

³⁶ АЗПР, ф. Пoлiтapхiв, oп. 482, cпp. 328, apк. 30.

³⁷ International commission..., cтop. 392.

³⁸ Тa м ж e.

³⁹ АЗПР, ф. Пoлiтapхiв, oп. 482, cпp. 328, apк. 144.

⁴⁰ International commission..., cтop. 390.

Повертаючись до надрукованого

ПЕРЕЯСЛАВСЬКІ ЗМІЙОВІ ВАЛИ

Про Змійові вали у нас написано немало. Але залишається нез'ясованим, коли, як і ким побудовані такі грандіозні земляні споруди. В минулому році в № 6 УІЖу надруковано статтю А. Бугая про Змійові вали на Київщині, причому подано тільки їх топографічний огляд. Для хронологізації їх потрібно використовувати новий геофізичний метод.

Щодо Переяславських Змійових валів, то датування їх автор розвідки робить на підставі історико-археологічних даних.

Знаходячись на лівому березі р. Дніпра, біля південного краю лісостепової зони, Переяслав Руський (з 1954 р. Переяслав-Хмельницький) був відкритий для набігів кочових племен. Ріки Трубіж і Альта, при впадінні яких знаходилося м. Переяслав, а також ліси навколо нього в умовах рівної місцевості були недостатнім захистом від степовиків. Не могли врятувати місто також вали і рови, якими воно було оточене. Виникала потреба з півдня і сходу збудувати велику лінію укріплень у вигляді довгих земляних валів, що двома дугоподібними паралельними лініями на великому протязі йшли від Дніпра до Трубежу. Вони відомі в літературі під назвою «Змійові вали».

Перший вал, названий Л. В. Падалкою¹ Малим, а М. О. Максимовичем — Великим², знаходиться в 12 км від Переяслава. Він з'являється поблизу с. В'юнище, звідси йде через с. Мала Каратуль, доходить до с. Строкова, де повертає на захід і в цьому напрямку ще тягнеться 6—7 км, доходячи до с. Гайшина. Частина валу, що проходить у заболоченій місцевості між с. Мала Каратуль і с. Помоклі, у наш час використана як дорога. Довжина валу — 25 км. В районі с. Хоцьки вал має висоту 2,8 м, ширину — 12 м.

Другий вал «Великий», за Л. В. Падалкою³, і «Малий», за М. О. Максимовичем⁴, проходить на відстані 12—15 км від першого валу і в 15—20 км від Переяслава. Починаючись біля с. Городище, він йде через с. Вергуни, Чоботьки, Помоклі; біля останнього повертає на с. Строкову, де з'єднується з лінією першого валу і потім підходить до р. Трубіж.

Довжина цього валу від Дніпра до с. Строкова 23 км, довжина обох дугоподібних валів — близько 50 км.

Невідомо, який із двох валів насипано раніше, а який пізніше. Можна гадати, що другий — Дальший вал, який підсилює в стратегічному відношенні перший — Ближчий до Переяслава, насипано пізніше.

Біля обох валів, на протилежному Переяславу боці, знаходяться рови. Це свідчить, що їх споруджували для захисту від нападу з боку степу.

Вали і рови не скрізь однаково збереглися. У багатьох місцях вони розсунулися і зникли. На початку нашого сторіччя, за свідченнями очевидців, вали мали 2 сажені висоти⁵. В середині XIX ст., за М. О. Максимовичем, висота їх місцями досягала 3 саженів⁶. Подвійні вали, які раніше доходили до давнього русла Дніпра, тепер не підходять до нього, тому що за довгий час русло ріки відійшло на певну відстань від лівого берега. Таке явище пояснюється обертанням землі навколо своєї осі.

Крім валів і ровів, обороноздатність Переяслава підсилювалась ще подвійними дугоподібними валами на другому боці Трубежу. Це одна з особливостей фортифікації Переяслава. Другою особливістю її є те, що Змійові вали біля Переяслава йдуть не понад річками, а від однієї річки до другої (від Дніпра до Трубежу).

Знаходячись поблизу дніпровського водного шляху, м. Переяслав і його околиці були ареною постійних сутичок з кочівниками. Тому довгі подвійні земляні вали біля міста відігравали важливу оборонну роль. У 1019 р. печеніги були розбиті поблизу Переяслава на р. Альті. Дячі у 1096 і у 1136 рр. половці спаливали м. Устя. У 1106 р. на Переяслав нападав половецький хан Боняк, потім Кончак, Куря. З 1106 р. по 1210 р. у літопису відмічено 46 великих нападів кочівників на середнє Подніпров'я. З них на Київську землю припадає 4 напади, на «Переяслав'я» — 19.

¹ Л. В. Падалка. Прошлое Полтавской территории и ее значение, Полтава, 1914, стор. 12.

² М. А. Максимович. Собрание сочинений, т. II, К., 1877, стор. 340.

³ Л. В. Падалка. Назв. праця, стор. 12.

⁴ М. А. Максимович. Назв. праця, стор. 340.

⁵ В. Г. Лясковонский. Городища, курганы, майданы и длинные (змиевы) вали в области Днепровского лавобережья, М., 1911, стор. 74—76.

⁶ Труды I археологического съезда в Москве 1869 г., М., 1871, стор. СХХVІ.

Перша літописна згадка про переяславські міські вали дана під 1095 р., коли два половецькі хани Ітларь і Кітан підійшли до м. Переяслава Руського, бажаючи укласти мирний договір з князем Володимиром Мономахом. Причому Ітларь з своєю дружиною увійшов у місто, взявши заложником сина Мономаха Святослава, а Кітан з ордою «ста межі валом»⁷, під їх прикриття. Але замість укладення договору Володимир Мономах вирішив «избить ханоз и пришедшую с ними орду». І от уночі киянин Славят з частиною переяславської дружини і з торками прийшов «межі вала»⁸, викрав Святослава, а потім знищив Кітана і його рать.

Про ці ж вали повідомляється і у літопису під 1149 р., коли Юрій Долгорукий, воюючи з київським князем Ізяславом Мстиславичем, обложив м. Переяслав, але дізнавшись про наближення противника, відступив від міста і «ста межі валом»⁹. Сутічка закінчилась поразкою Ізяслава. Переяславом заволодів Юрій.

Безумовно, легкій кінноті кочівників не легко було брати укріплення з валами і ровами. Переяславські Змійові вали стоять не відособлено, не ізольовано. Вони знаходяться у відповідності з іншими довгими валами лівобережжя. Поблизу Дніпра вони підходять до давнього Наддніпрянського земляного валу, який проходить на лівому березі Дніпра на поймайній терасі. Починається він біля с. Койлова і доходить до Городища — літописного міста Воїнь (Авсія) на р. Сулі. Довжина його понад 150 км¹⁰. Наддніпрянський вал, очевидно, охороняв Дніпровський водний шлях з лівого низького берега.

Рештки Наддніпрянського піщаного валу збереглися у деяких місцях, зокрема поблизу Переяслава, на хуторі Чубука. Сучасна ширина валу тут 9,5 м, висота його близько 2 м. Біля гирла р. Сули величезний Наддніпрянський вал підходив до тих Змійових валів, що на далеку відстань тягнуться понад правим високим берегом р. Сули. Посульські довгі земляні вали були першою оборонною лінією, а по Трубежу проходила друга така лінія. Обидві ці бойові лінії з'єднувалися Наддніпрянським валом, утворюючи певну систему фортифікаційних споруд для захисту Лівобережжя від степовиків. Довгий вал понад Дніпром, входячи в систему його укріплень, підсилював бойову позицію Переяслава, підступи до якого з півдня були також укріплені системою городищ.

Питання про час побудови Змійових валів взагалі ще не вирішене. Насамперед необхідно з'ясувати, що виникло раніше — місто Переяслав з його укріпленнями чи довгі подвійні вали біля нього? Якщо припустити, що спочатку були насипані вали, то з якою метою їх насипали? Що вони повинні були захищати? Отже, спочатку повинен був виникнути Переяслав, а вже потім, при певних умовах з'явилася потреба захищати його подвійними валами.

Ранні археологічні пам'ятки, які знайдені в околицях Переяслава, не дають вказівок на те, щоб у районі, оточеному подвійними довгими валами, були б інші населені пункти.

Переяслав, який, за літописом, виник у X ст., зміцнюється після 993 р., після сутички Русі з печенігами на р. Трубіж. Літопис тоді не згадує про подвійні вали біля Переяслава. Пізніше, коли напади кочівників на Русь стали частішими, виникла потреба в підсиленні захисту. Тоді й почали будувати другий ряд валів. Під 998 р. у літописі є повідомлення, що київський князь Володимир «нача ставити городы» по Сулі, Трубежу тощо¹¹. В зв'язку з цим М. О. Максимович зробив припущення, що подвійні вали біля Переяслава побудовано в кінці X ст.¹² Слід пам'ятати, що будувати такі великі довгі вали та рови довжиною 50 км, справа дуже трудомістка. Важко викопати рови, а ще важче насипати вали. Переяславському князівству при тодішній низькій техніці для виконання такої грандіозної роботи потрібно було багато часу. Тому слід думати, що переяславські Змійові вали були насипані десь в XI ст. Таким чином, відповідає припущення, що їх «можна віднести до скіфських часів»¹³. Про те, що стольне місто Переяслав укріплялось валами в XI ст., свідчить археологічний матеріал, здобутий в 1961 р.

Переяславські вали часів Київської Русі, як і інші Змійові вали. — це творіння великої організованої праці, пам'ятники колосальної трудової діяльності. Це визначні історичні пам'ятники фортифікаційного призначення і зразки монументального військово-інженерного будівництва оборонного характеру.

І. М. САМОЙЛОВСЬКИЙ

⁷ Літопись по Ипатьевскому списку, Слб., 1871, стор. 158 («межі валом» — між двома валами).

⁸ Там же, стор. 159.

⁹ Там же, стор. 265.

¹⁰ Л. В. Падалка. Назв. праця, стор. 24—26. Далі вниз по Дніпру на лівому березі його є ще городища: Градіжськ та Переволочна — літописна Переволока.

¹¹ Літопись по Ипатьевскому списку, стор. 83.

¹² Труды I археологического съезда в Москве 1869 г., т. I, стор. СХХVI.

¹³ Б. Рибаків. Розкопки в Переяславі-Хмельницькому в 1945 р., т. I, К., 1949, стор. 22.

О. С. ШУЛЯК

Діяльність партійних організацій України по зміцненню керівних колгоспних кадрів у роки семирічки

Сучасне сільськогосподарське виробництво — складна галузь, керівництво якою вимагає глибоких знань у галузі агрономічної і зоотехнічної науки, техніки, економіки, передового досвіду. В колгоспах створено великі комплексні виробничі бригади, великі ферми. Від досвіду і знань кадрів середньої ланки — бригадирів виробничих бригад, завідуючих тваринницькими фермами як безпосередніх організаторів виробництва значною мірою залежить успіх колгоспного виробництва.

При висвітленні даного питання використано матеріали партархіву Інституту історії партії ЦК КП України (ф. 1, оп. 208, 214), архів Міністерства сільського господарства УРСР (ф. 1, оп. 12), відповідну літературу і періодичну пресу.

Зміцнення колгоспних кадрів середньої ланки було предметом особливого піклування партійних організацій республіки в роки семирічки. На 1 квітня 1959 р. в колгоспах Української РСР з 48,4 тис. бригадирів виробничих бригад лише 3,5 тис. мали вищу і середню освіту (7,2% до загальної кількості), а серед завідуючих фермами — 26,2 тис. — відповідно близько 1,3 тис. чол. (4,5%). У Ровенській, Тернопільській, Станіславській, Чернівецькій і Закарпатській областях на посадах бригадирів не було жодного спеціаліста з вищою освітою, в Черкаській, Чернігівській, Хмельницькій, Миколаївській, Волинській, Ровенській, Станіславській, Чернівецькій і Закарпатській областях серед завідуючих тваринницькими фермами не було спеціалістів з вищою освітою. Між тим, у колгоспах республіки працювало понад 26 тис. агрономів і зоотехніків з вищою і середньою освітою.

Більшість спеціалістів сільського господарства стояла осторонь виробничого життя, працювала консультантами, складала різні зведення.

Ічнянський райком КП України Чернігівської області одним з перших у республіці взяв курс на зміцнення кадрів бригадирів і завідуючих фермами спеціалістами сільського господарства. З ініціативи агрономів, зоотехніків колгоспів ім. Тельмана, ім. Калініна, ім. ХХІ з'їзду КПРС почався перехід спеціалістів безпосередньо на виробництво. На початку 1960 р. в районі 31 агроном і 23 зоотехніки з вищою і середньою освітою очолили бригади і ферми. Спеціалісту довірялися засоби виробництва, люди і право організувати виробництво на науковій основі.

Патріотичний почин ічнянців, підтриманий партійними організаціями, дав змогу укупнитися в районі 6 колгоспів, скоротити 40 рілєвничих бригад, 203 ланки, близько 300 чол. адміністративного апарату направити на виробництво, що дало економії близько 1 млн. крб. на рік.

Більшість спеціалістів очолили відстаючі ділянки виробництва. Так, агроном колгоспу ім. Калініна В. І. Баштовий, очоливши комплексну бригаду, створену на базі чотирьох рілєвничих бригад і двох тваринницьких ферм, щоденно слідкував за виконанням наміченого комплексу агротехнічних заходів, одразу потурбувався про правильне використання добрив, маловрожайні сорти насіння замінив високопродуктивними, розробив комплекс агротехнічних заходів і щоденно стежив за їх виконанням, організував безпосередньо в полі навчання трудівників соціалістичних ланів. Згодом бригада перейшла на госпрозрахунок. В 1962 р. на тих же землях одержали 46 ц зерна кукурудзи, 26,4 ц гороху, 17,9 ц гречки, 134 ц картоплі на кожному гектарі. Бригада серйозно взялась і за тваринництво. Збільшила виробництво різноманітних кормів. Надой молока збільшились, ліквідовано загнбель тварин і молодняка.

Авангардне місце займають в районі спеціалісти найбільшого колгоспу ім. Калініна. 1961 р. вони впровадили госпрозрахунок і грошову оплату праці колгоспників, навчилися правильно використовувати кошти, творчо підходити до економіки.

Зачинателі переходу спеціалістів на виробничі ділянки звернулися через обласну газету «Деснянська правда» із закликом до колег по професії вийти на передній край боротьби за комуністичний достаток, стати командирами вирішальних ділянок сільськогосподарського виробництва.

Значну роботу із спеціалістами провадили партійні комітети Чернігівського, Ніжинського, Прилуцького, Менського та інших виробничих управлінь області. Питання добору спеціалістів-бригадирів і завідуючих фермами обговорювалися на засіданнях

партійних комітетів, зборах первинних партійних організацій. Лише в Бахмацькому виробничому управлінні на початку 1963 р. 150 агрономів, зоотехніків, ветеринарних лікарів, механіків стали бригадами та завідуючими фермами.

Центральний Комітет КПРС схвалив діяльність партійних організацій Чернігівської області по зміцненню спеціалістами сільського господарства середньої ланки в колгоспах і радгоспах. Досвід чернігівців знайшов широку підтримку в РРФСР, Казахстані, Білорусії, Молдавії, Литві та інших республіках.

У лютому 1961 р. бюро Запорізького обкому КПУ обговорило звіт секретаря Полігівського райкому партії т. Волощука про роботу з кадрами в районі й ухвалило відповідне рішення, звернувши особливу увагу райкому партії на зміцнення кадрів середньої ланки колгоспного виробництва.

В Хмельницькій області понад 300 спеціалістів сільського господарства очолили бригади і ферми, на Вінницькій тільки у відстаючих колгоспах бригадами стали 100 агрономів, а роботу 119 ферм очолили зоотехніки, в Донецькій області восени 1964 р. майже кожен третій бригадир, а в тваринництві — кожен четвертий керівник мали вищу і середню спеціальну освіту. В колгоспах Харківщини на 1 квітня 1966 р. понад 300 агрономів і зоотехніків керували бригадами і фермами. Частина бригадирів-практиків заочно навчалась в сільськогосподарських вузах і технікумах. Партійні організації Богодухівського, Краснокутського, Красногвардійського та інших районів області чинило зусилля по зміцненню спеціалістами середньої ланки колгоспного виробництва. Так, кожне господарство Красногвардійського району розробило плани навчання й перепідготовки бригадирів та завідуючих фермами з таким розрахунком, щоб до 1970 р. всі бригади і ферми очолили люди із спеціальною освітою.

Значну роботу в цьому напрямі провели парторганізації Краснокутського району. Наприклад, у колгоспі ім. XX з'їзду КПРС спеціалісти очолили всі найважливіші ділянки, і це позитивно позначилось на результатах господарювання. Так, В. Я. Кириченко, який закінчив заочне відділення зооветеринарного технікуму, очолив третю бригаду, садову — агроном М. А. Назаренко, роботу по боротьбі з шкідниками — агроном Д. С. Загребельний. Всією агрономічною роботою в колгоспі керував заслужений агроном республіки М. Я. Цовпа. За короткий строк спеціалісти сільськогосподарського виробництва вивели артілі у число передових. Підвищилась продуктивність тваринництва, зросли прибутки артілі, вагомим став трудовень колгоспників.

На Полтавщині лише за останні три роки семирічці понад 1 тис. агрономів та зоотехніків очолила бригади і ферми. Тільки за два роки за почином ічнянців на роботу в виробництво перейшло близько 8 тис. агрономів і зоотехніків республіки.

Проте проблема кадрів і завідуючих фермами в республіці ще не була вирішеною. На 1 квітня 1967 р. лише 18,6% бригадирів виробничих бригад і 19,8% завідуючих фермами мали спеціальну освіту. Значна кількість практиків на цих посадах працювала у Луганській, Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській, Донецькій, Миколаївській, Херсонській областях. 1967 р. у Веселівському районі Запорізької області з 36 бригадирів рілнничих бригад лише 2 мали спеціальну освіту.

Виконання важливих завдань по дальшому розвитку сільськогосподарського виробництва вимагає від бригадирів виробничих бригад і завідуючих тваринницькими фермами спеціальної сільськогосподарської освіти. На нашу думку, варто створити учбові заклади, по підготовці спеціалістів для керівництва бригадами і фермами. Нині ці кадри готують сільськогосподарські технікуми. Студенти технікумів здобувають непогані знання з технології, але недостатньо — з економіки та організації виробництва.

1957 р. технікуми підготували понад 16 тис. спеціалістів, а 1964 р. — 22,2 тис. Однак, це ще мало дало для поліпшення якісного складу бригадирів і завідуючих фермами. За 7 років (1958—1964 рр.) сільськогосподарські технікуми випустили понад 30 тис. агрономів і зоотехніків, а кількість спеціалістів з середньою спеціальною освітою, які очолюють бригади, ферми, збільшилась лише на 6,4 тис. чоловік.

Більше уваги командам середньої ланки колгоспного виробництва повинна приділяти періодична преса, видавництва, радіо, телебачення.

В перспективі керівниками всіх виробничих бригад, завідуючими фермами колгоспів повинні стати спеціалісти сільського господарства, здатні вирішувати складні завдання розвитку цієї важливої галузі економіки. Враховуючи, що в колгоспах республіки уже на 15 листопада 1966 р. працювало близько 92 тис. спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою, партійні організації повинні і надалі зміцнювати керівними колгоспними кадрами середньої ланки — основної в сільськогосподарському виробництві.

П. А. РУДИК

**Діяльність парторганізацій України
по розвитку трудової активності
колгоспників і працівників радгоспів
(1952—1958 рр.)**

оп. 40, 50, 56, ф. 1000, оп. 1), Львівського (ф. 3, оп. 3), Одеського (ф. 11, оп. 57, 62; ф. 61, оп. 15; ф. 3758, оп. 1), Чернівецького (ф. 1, оп. 2, 9, 26) обкомів партії, ЦДАНГ СРСР (ф. 7803, оп. 1), ЦДІА УРСР (ф. р—4860, оп. 1), архіву Української республіканської Ради профспілок (ф. 25, оп. 1), державних архівів Вінницької (ф. р—4971, оп. 1), Житомирської (ф. р-2622, оп. 1), Одеської (ф. р—5548, оп. 1), Чернівецької (ф. р—4 сч, оп. 9) областей, статистичні збірники, літературу і пресу з даного питання.

Комуністична партія, керуючись ленінськими настановами щодо організації соцзмагання, на всіх етапах будівництва соціалізму піклувалася про розвиток творчої ініціативи трудівників села. XIX і XX з'їзди партії, вересневий Пленум ЦК КПРС (1953 р.), визначивши завдання в галузі сільського господарства, зобов'язали партійні, профспілкові й комсомольські організації широко розгорнути соцзмагання, неухильно поліпшувати керівництво ним.

Парторганізації республіки перебудовували свою роботу в світлі настанов партії. Зобов'язання взяті не на рік, як раніше, а на менш тривалі періоди, розроблялися у ланках, бригадах, відділках, на фермах, а потім ухвалювалися на загальних зборах колгоспників чи працівників радгоспів. Це дало змогу якнайточніше врахувати всі резерви і можливості колгоспно-радгоспного виробництва, активізувати ініціативу працівників сільського господарства.

В числі перших так перебудовували керівництво соцзмаганням партійні організації Вінницької, Черкаської, Чернівецької, Житомирської і Кіровоградської областей. Враховуючи специфіку різних галузей сільськогосподарського виробництва, парторганізації на основі річних зобов'язань розробляли плани на менш тривалі періоди, у різництві — відповідно до таких періодів сільськогосподарських робіт, як підготовка до весняної сівби, сівба, догляд за посівами, підготовка і збирання врожаю, завершення польових робіт, — а у тваринництві — на квартал, місяць, декаду і день. Така організація соцзобов'язань була важливою умовою втілення в життя вказівок В. І. Леніна про те, що треба «організувати змагання... селян одного з одним... боротися проти всякого шаблонізування і спроб установлення одноманітності згорн...»¹.

При визначенні соцзобов'язань враховувалися не лише кількісні, але й якісні показники, щоб змагання велося не тільки за валовий вихід продукції, але й за зниження її собівартості. У договорах і зобов'язаннях зазначалося, скільки буде витрачено трудоднів на виробництво одиниці продукції.

Новим було й те, що передові ланки, ферми, бригади, відділки, колгоспи, радгоспи і райони укладали договори на змагання не тільки з передовиками, як практикувалося раніше, а й з відстаючими ділянцями. Такий підхід до справи сприяв тому, що відстаючі підтягувалися до рівня передових.

Для забезпечення гласності соцзмагання парторганізації широко використовували партійно-радянську пресу, яка, як указував В. І. Ленін, «повинна служити знярядом соціалістичного будівництва...»², вдосконалювали форми і методи її роботи.

1956 р. парторганізації колгоспів України виступили ініціаторами створення колгоспних і радгоспних багатотиражок. Через два роки в республіці їх налічувалося понад 2 тис. (72% від загальної кількості по Союзу). Вони висвітлювали досвід передовиків колгоспно-радгоспного виробництва, хід змагання, виховували трудівників соціалістичних ланів у дусі комуністичного ставлення до праці й суспільної власності.

Важливу роль у забезпеченні гласності змагання відіграла стінна преса, особливо щоденні стінні газети, ініціаторами створення яких на початку 50-х років виступили парторганізації Київської, Полтавської і Харківської областей. На Харківщині у 1954 р. їх налічувалося близько 200, що відводили центральне місце висвітленню життя членів сільгоспартілей, досвіду їх роботи, соцзмагання.

Новими формами були також світлові, кіно- і радіогазети. У Вінницькій області лише за 6 місяців 1956 р. вийшло понад 20 тис. світлових газет, у Полтавській області 1958 р. виходило 209 радіогазет, що популяризували досягнення рілнничих і тракторних бригад, ланок, ферм, критикували ледарів і порушників трудової дисципліни, викривали недоліки, висвітлювали хід виконання взятих зобов'язань.

Велику роль у забезпеченні гласності змагання відігравала наочна агітація. Парторганізації республіки використовували дошки показників соцзмагання, фотовітрини передовиків виробництва, стенди соцзобов'язань, заклики і плакати, що відображали боротьбу трудівників села за зміцнення економіки колгоспів і радгоспів, пропагували

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 369.

² В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 226.

досвід передовиків сільськогосподарського виробництва. Якщо раніше підсумки соцзмагання підбивалися наприкінці року, коли складався річний звіт, то в досліджуваній період в залежності від специфіки сільськогосподарського виробництва — значно частіше. Зокрема, парторганізації Скалатського району Тернопільської області підсумки соцзмагання серед тваринників підбивали щоквартально, щомісячно, щодавно і щоденно; серед рілників: у ланках — один раз на десять днів, у бригадах — раз в місяць, у період польових робіт (проривки цукрових буряків, збирання зернових і технічних культур) — щоденно. Систематична перевірка виконання соцзобов'язань була одним з вирішальних факторів досягнення високих виробничих результатів, що дало району можливість протягом кількох років бути учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

У порівнянні результатів змагання важливу роль відігравали взаємоперевірки, безпосередньо між ланками, фермами, відділками, колгоспами і радгоспами, які змагалися між собою, внаслідок чого своєчасно виявлялися недоліки, вживалися дійові заходи до їх усунення.

Здійснюючи лєнінську вказівку про необхідність у змаганні забезпечити можливість практичного повторення досвіду, парторганізації республіки постійно дбали про створення умов для впровадження в сільськогосподарське виробництво кращих методів праці. Цьому підпорядковувалася робота агрозоотехнічних курсів, гуртків і семінарів з конкретної економіки, конференцій, агітколективів, виробничі екскурсії та екскурсії на сільськогосподарські виставки.

Після XX з'їзду КПРС парторганізації винайшли нові форми вивчення та впровадження у колгоспно-радгоспне виробництво передового досвіду, зокрема, виробничі семінари та школи передових методів праці, що виникли і знайшли поширення у Кіровоградській, Тернопільській та Сумській областях. Це сприяло збільшенню передовиків змагання. Так, у республіці 1955 р. по 30 і більше центнерів кукурудзи з гектара зібрали 1437 колгоспів, 3960 бригад і 14 242 ланки.

У ході соцзмагання росла і міцніла товариська взаємодопомога. На осінь 1959 р. перейшло на відстаючі ділянки сільськогосподарського виробництва 30 голів колгоспів, 725 спеціалістів сільського господарства, 45 директорів і керуючих відділками радгоспів тощо. Особливо товариська взаємодопомога і взаємовиручка проявилася у змаганні працівників сільського господарства братніх республік, що набрало широкого розмаху під час святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією та стало повсюдним після XX з'їзду партії.

Парторганізації республіки підсилювали соцзмагання матеріальними і моральними стимулами. Керуючись положенням В. І. Леніна, що перехід до комунізму необхідно будувати «не на ентузіазмі безпосередньо, а з допомогою ентузіазму, парадженого великою революцією, на особистому інтересі, на особистій заінтересованості...»³ парторганізації вдосконалювали форми основної і додаткової оплати праці трудівників села, що сприяло матеріальній заінтересованості працівників сільського господарства у наслідках своєї роботи. Відповідно до рішень ЦК КПРС (1953 р.) та постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 6 березня 1956 р. «Про щомісячне авансування колгоспників і додаткову оплату праці в колгоспах вони домоглися того, що 1956 р. 81% колгоспів республіки щомісячно видавали колгоспникам грошові аванси. Економічно міцні сільгоспартілі 1957 р. почали впроваджувати гарантовану грошову оплату по трудових і без нарахування трудових. На початку 1959 р. на цю нову форму оплати праці колгоспників перейшло понад 3 тис. артілей.

Широко практикувалось нагородження орденами і медалями СРСР, почесними грамотами, занесення імен на дошки та в книги Пошани, присвоєння звання Героя Соціалістичної Праці та інших почесних звань, нагородження перехідними Червоними прапорами ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР, обкомів партії і облвиконкомів, райкомів КП України та райвиконкомів, вимпелами райкомів партії і первинних парторганізацій колгоспів і радгоспів, вручення мандатів учасників змагання, портретів переможців змагання з відповідним підписом і подякою від партійних, профспілкових організацій, правлінь колгоспів та дирекцій радгоспів, нагородження цінними подарунками, путівками в будинки відпочинку і санаторії, значком «Відмінник соціалістичного змагання сільського господарства» тощо.

Досвід парторганізацій республіки по керівництву соціалістичним змаганням в 1952—1958 роках заслуговує широкого використання в сьогодиншій практиці виконання розгорнутої програми прискореного піднесення сільського господарства, накреленої липневими Пленумами ЦК КПРС і ЦК КП України (1970 р.), Директивами XXIV з'їзду КПРС.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 34.

І. О. МАНДРИК

**Становище і революційна боротьба
сільськогосподарського
пролетаріату Угорщини
в 1900—1914 рр.**

СРСР, а також публікації архівних та інших джерел. Внаслідок детального вивчення фондів Міністерства землеробства, Ради Міністрів, Голови Ради Міністрів, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства юстиції, що зберігаються у Всеугорському архіві в Будапешті, до наукового обігу введено нові важливі матеріали про революційну боротьбу сільськогосподарського пролетаріату Угорщини в 1900—1914 рр. Важливі відомості про діяльність соціал-демократичної та інших партій серед сільського пролетаріату почерпнуто в архіві Інституту історії партії при ЦК УСРП (ф. 658 та зібрання агітаційних листівок і відозв). Використано також матеріали Архіву зовнішньої політики Росії (Москва) (фонди Політархів, 11-й Департамент, Посольство у Відні не політичне, МЗС Канцелярія) і державного архіву Закарпатської області (м. Берегове) (фонди 4, 7, 10, 151, 172, 245, 772). Важливе значення для повнішого висвітлення теми мали «Вибрані документи з історії угорського робітничого руху» (т. 2, 3 і 4/А). Значний фактичний матеріал про страйкову боротьбу і політичні рухи на селі міститься в центральному друкованому органі соціал-демократичної партії «Непсава» та газеті сільськогосподарських робітників «Вілагсабадшаг». З цього питання заслуговують на увагу також праці угорських істориків П. Шімона і К. Мереї, хоча вони й мають ряд недоліків¹. В радянській історичній науці революційної боротьби угорського сільського пролетаріату торкається Т. М. Ісламов².

Для сільського господарства Угорщини початку ХХ ст. характерні такі риси: наймана праця, арендна система, проникнення фінансового капіталу, масове розорення селянства, а отже зростання рядів сільського пролетаріату. Незважаючи на прискорення темпу розвитку промисловості, Угорщина залишалася аграрною країною. Досить сказати, що 1900 р. 67,7% населення займалося землеробством. У багатьох областях країни, особливо в національних окраїнах, ця цифра була ще вищою. Приміром, на Закарпатті вона сягала 81%.

Переважаюча більшість землі, причому пайродючішої, концентрувалася в руках великих землевласників та церкви. За статистичними даними, на початку ХХ ст. в країні було 13 360 господарств, яким належало понад 16 млн. гольдів (1 гольд — 0,57 га), тобто 44% всієї землі. З них 3768 великих латифундій мали по 1 тис. і більше гольдів. Це про них писав В. І. Ленін, що 4 тис. угорських магнатів мають майже третину землі³. Значна її кількість перебувала у руках куркульства, позиції якого дедалі зміцнювалися.

Розшарування на селі почалося внаслідок проникнення туди капіталістичного товарного виробництва. В період імперіалізму цей процес прискорився. Так, протягом 1900—1913 рр. щороку розоралося в середньому понад 18 тис. селянських господарств, власники яких поновлювали ряди сільськогосподарського та промислового пролетаріату, а також масово емігрували в Америку.

На початку нинішнього століття в Угорщині налічувалося близько 4 млн. наймитів, поденників, малоземельних селян, котрі жили за рахунок продажу своєї праці. Характерно, що її у дедалі більших розмірах використовували в куркульських господарствах, де було зайнято до 228 тис. постійних і десятки тисяч сезонних робітників. Переважна кількість сільського пролетаріату концентрувалася в областях Угорської рівнини, Задупайщини і Воеводіни, де було велике поміщицьке землеволодіння.

Становище сільських робітників було надзвичайно тяжким, оскільки угорське законодавство не регламентувало тривалість їх робочого дня. За свідченнями буржуазних авторів, влітку робочий день наймита тривав 20, а поденника — 17—18 годин. Державна влада повністю стояла на боці поміщиків і протидіяла будь-яким виступам робітників за скорочення робочого дня. У циркулярі міністра внутрішніх справ за 1904 р. наголошувалося, що «робочий час мав тривати від сходу до заходу сонця», а землевласники можуть повністю розраховувати на підтримку держави у додержанні «закоонних» прав.

Заробітна плата сільськогосподарських робітників складалася з двох частин — грошової та натуральної. До натуральної входили: продуктивний пайок або харчування, $\frac{1}{12}$ чи $\frac{1}{13}$ частина зібраного врожаю (для наймитів ще й невеликий клапчик землі), корм для худоби, паливо, житло тощо. Оплата праці наймита була ще гіршою. Коли

¹ Simon Péter. A századforduló földmunkás — és szegényparasztmozgalmai. 1891—1907, Budapest, 1953; Mérey Klára. A mezőgazdasági munkásság mozgalmai a Dunántúlon 1905—1907-ben, Budapest, 1956.

² Т. М. Исламов. Политическая борьба в Венгрии в начале ХХ в., М., 1959.

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 269.

весь річний його заробіток становив, скажімо, 380 корон, то отримував він тільки 120. Останнє виплачувалося натурою. Така велика частина натуральної оплати найманої праці є одним із свідчень залишків феодалізму. Доходи сільськогосподарських робітників безумовно не забезпечували прожиткового мінімуму.

Наймити й поденники, порівняно з рештою селянства, мешкали у гірших житлах, голодували, особливо в зимку, коли важко було знайти роботу, погано одягалися. Звичайно, найтяжчими для них ставали неврожайні роки.

Сільськогосподарський пролетаріат був політично безправним. Трудящі не мали права голосу під час виборів до сільського управління і парламенту. Їм також заборонялося проводити збори і мітинги, утворювати політичні, професіональні та культурно-освітні організації.

Отже, природно, що угорський сільськогосподарський пролетаріат був прихильником революційних змін на селі. Під безпосереднім впливом промислових робітників сільська біднота знайомилася з соціалістичними ідеями, вбачаючи в них ту силу, що приведе до знищення експлуатації, поліпшення економічного та політичного становища. Організаційними центрами стали культурно-освітні товариства, які здебільшого фактично перетворилися на класові союзи сільської бідноти.

Значну агітаційну роботу серед неї розгорнула соціал-демократична партія Угорщини Робітники з Будапешта та інших промислових міст привносили в ряди сільських робітників пролетарську свідомість. Її закріпленню сприяло те, що багато трудівників села, працюючи тимчасово у містах, брали участь у страйках і демонстраціях. Урядові представники з тривогою вказували на зростання серед сільських робітників кількості прихильників соціал-демократичної партії.

На період імперіалізму припадає якісно новий етап у класовій боротьбі трудящих Угорщини, оскільки в робітничому руху посилюлася революційна тенденція. Внаслідок цього початок XX ст. ознаменувався масовими виступами промислового пролетаріату. Слідом за ним на боротьбу піднімалися сільськогосподарські робітники. На жаль, соціал-демократична партія Угорщини не змогла очолити боротьбу трудящих країни навіть за демократичні перетворення, оскільки, не будучи революційною, ігнорувала значення союзу робітничого класу й селянства, не приділяла уваги політичній організації сільського пролетаріату.

У 1903—1904 рр. значного розмаху набрав рух сільської бідноти за поділ поміщицької та церковної землі. Особливого поширення він набув у південних районах країни, де проживали переважно румуни й серби. Це викликало особливу стурбованість угорських правлячих кіл, оскільки там аграрний рух поєднувався з національним. Влітку 1903 р. усі південні області Угорщини були охоплені страйками, які часто мали загальний характер. За донесенням поліції під час живих тільки в окрузі Бачтопольо відбулося 23 страйки. В околицях Бігардіюсег страйкувало 3 тис., Сабадка — 2 тис. жінок. Уряд жорстоко розправлявся з страйкарями, не зупиняючись навіть перед застосуванням зброї. Наприклад, в Елешді навесні 1904 р. жандарми вбили 33 чол. і понад 100 поранили.

Новим важливим етапом у класовій боротьбі промислового та сільськогосподарського пролетаріату стали 1905—1907 рр. За прикладом робітників і селян Росії трудящі Угорщини стали на шлях активної боротьби. Так, на XII з'їзді соціал-демократичної партії Угорщини делегати від сільськогосподарських робітників висунули ідею про загальний страйк (здійснений російськими робітниками) і закликали міський пролетаріат підтримати його. Хоча внаслідок опортуністичної тактики лідерів СДПУ загальний страйк не вдалося організувати, однак великі виступи сільського пролетаріату відбулися. Зокрема, 1905 р. ними було охоплено 15 областей країни. Особливо розмах класова боротьба набрала в районах Задунайщини. Туди для боротьби з страйкарями уряд направив близько 5 тис. солдатів. Страйки і політичні демонстрації сільськогосподарських робітників не припинялися також протягом усього 1906 р. (ними було охоплено 25 областей). Про розмах класової боротьби свідчить кількість заарештованих — понад 5 тис. чол., більшість з яких було засуджено до тюремного ув'язнення. Події тих буремних років показали, що селянство — велика революційна сила. Часто наймитами й поденниками вдавалося домогтися значних поступок з боку великих землевласників. Цьому сприяло загальне революційне піднесення трудящих, а також складне внутріполітичне становище в країні.

Класова боротьба сільського пролетаріату Угорщини не припинялася і в передвоєнні роки, хоча й не набрала такого розмаху як раніше. Причину цього слід шукати у тимчасовому спаді революційної енергії трудящих мас, а також у політиці соціал-демократичної партії, яка залишила сільський пролетаріат фактично без керівництва. Правда, під тиском лівих сил лідери партії приступили до вироблення аграрної програми, однак справи до кінця не довели. Нове піднесення руху сільськогосподарського пролетаріату припадає на 1912 р., коли страйкові виступи відбулися у багатьох районах країни. У той час сільська біднота на своїх зборах і мітингах поряд з економічними вимогами висувала й політичні, зокрема введення загального виборчого права. Виступи сільськогосподарського пролетаріату Угорщини в період довоєнного імперіалізму були важливою складовою частиною загальної класової боротьби трудящих країни.

На допомогу викладачу історії

З ДОСВІДУ ОПИТУВАННЯ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ В ШКОЛІ РОБІТНИЧОЇ МОЛОДІ

Останнім часом у школі дедалі більше уваги приділяється важливому педагогічному питанню про перетворення знань учнів у тверді й стійкі переконання.

Постійне спостереження за ходом думок і поведінкою окремих учнів шкіл, зокрема працюючої молоді, особливо яскраво виявляється під час опитування їх на уроці, коли встановлюються прямі контакти між вчителем і учнем. Дуже відповідальною справою є виставлення оцінок дорослим, які набули вже певного життєвого досвіду, але ще вчаться у школі, внаслідок чого мають дещо підвищене почуття власної гідності. Тому вчителю необхідно чітко мотивувати необхідність тієї чи іншої оцінки.

Десятирічний досвід роботи учителем історії у вечірній школі допоміг мені, як здається, знайти певні ефективні прийоми опитування учнів.

При опитуванні я часто викликаю двох учнів. Один відповідає, а другий його доповнює, виправляє помилки, тобто рецензує відповідь товариша. Так виникає дискусія, свого роду змагання щодо глибини та діапазону знань. Це викликає, крім усього іншого, підвищений інтерес класу. Про причини перемоги СРСР у Великій Вітчизняній війні, наприклад, я запитав двох кращих учнів. Один з них відповів за підручником і його розповідь, у цілому, була хоч і правильною, але занадто загальною і сухуватою. Це відчули всі учні, в тому числі «опонент» того, що відповідав. Цей другий учень, молодий робітник не тільки зумів назвати, але й образно розкрив переваги соціалізму перед капіталізмом, що привели до нашої великої перемоги. Його теза про морально-політичну єдність радянського народу підкріплювалась такими словами: «В умовах соціалістичної дійсності лозунг нашої партії «Все для фронту, все для перемоги!» виконувався повсюдно». Учень, зокрема, вдало навів місцевий матеріал, який характеризував вклад трудящих Сумщини в спільну перемогу і назвав число Героїв Радянського Союзу, які прославили Сумщину під час Вітчизняної війни, повідомив, що колишній робітник Сумського заводу ім. М. В. Фрунзе П. Мірошніченко повторив подвиг О. Матросова. Дане питання було добре засвоєно всіма учнями класу.

В умовах навчання дорослих, які не завжди можуть вивчити урок вдома, такий метод дискусії і доповнень під час опитування дає змогу їм надолужити пропущене з певної теми.

Так само дієвим є опитування учнів за допомогою розбору таблиць. Це дає можливість зосереджувати увагу учнів на вузлових питаннях програми. Так, під час опитування на уроках суспільствознавства, присвячених будівництву комунізму — світлому майбутньому людства — використовував таблицю «Що являє собою комунізм?», дані якої розкривають основні ознаки цього суспільного ладу за програмою КПРС (К., 1961, стор. 54).

Іноді під час опитування я акцентую увагу всіх учнів на якомусь одному питанні. Цей прийом дозволяє спрямувати увагу учнів на головне. Так, на уроці з новітньої історії при вивченні теми «Світовий революційний процес сучасності» я записав на дошці таке положення: «Мирне співіснування двох систем — особлива форма класової боротьби соціалізму з капіталізмом». Потім порадив учням знайти найбільш переконливі, найбільш суттєві докази цієї боротьби. Опитування починав з менш підготовлених учнів, які називали лише окремі її прояви. І коли весь клас зацікавився — викликав сильнішого учня. Він дав правильну і повну відповідь. Вчитель підбиває підсумок, ставить оцінки і переходить до нової теми. Цей прийом перевірки домашнього завдання викликає інтерес учнів до поставленого питання, сприяє його глибокому засвоєнню, та перевірці знань більшості учнів.

Нині дедалі ширше під час опитування використовуються на уроках історії та суспільствознавства технічні засоби, що активізують мислення учнів. Так, ми широко застосовуємо на уроках зображення з допомогою епідіаскопу, схеми, діаграми, графіки, навіть ті, що є в підручнику. В збільшеному, більш яскравому вигляді, ці засоби унаочнення справляють значно більше враження на клас.

В нашій роботі ефективним прийомом є письмова перевірка учнівських знань у ході якої перед учнями ставляться найскладніші питання з різних курсів історії, робляться спроби добитися того, щоб учні у відповідях пов'язували програмовий матеріал з особистими виробничими планами, досвідом, професією.

В кінці першої чверті у випускному класі проводжу письмову роботу, в якій учні мають відповісти на такі запитання: «Які Ваші плани на майбутнє? Чого Ви бажаєте школі, вчителям?» Ми одержуємо надзвичайно цікаві і повчальні відповіді. На доповнення у 10 класі я провів урок з суспільствознавства на тему «Головне економічне завдання партії та народу. Ваш особистий внесок у створення матеріально-технічної бази комунізму».

Учні — токарі, слюсарі, електрики, крановщиці — відповідали з таким розумінням державної важливості своєї щоденної праці, що я остаточно переконався в доцільності такого методу опитування.

Добре поставлене опитування — важливий елемент кожного уроку. Він дає змогу вчителю зблизитися з учнями, зрозуміти їх найпотаємніші думки, впливати на формування їх світогляду, характеру та на їх поведінку.

В. І. ТАЛДЕНКО

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

ДО ПИТАННЯ ПРО ІСТОРИЗМ У ТВОРАХ Г. НАРБУТА

Свідоме зацікавлення Г. І. Нарбута архітектурою почалось, очевидно, з 1911 р., коли він жив на квартирі свого товариша, відомого архітектора й мистецтвознавця Г. К. Лукомського¹. «У мене,— розповідав Лукомський,— він пройшов курс «архітектурної освіти», звісно, короткий і досить своєрідний. Він почав приглядатися до архітектурних пам'яток старовини, до проектування, й ось чому згодом, почавши композиції «візії», в якій визначну роль відігравали архітектурні мотиви, він так легко, так віртуозно з ними справлявся: перспектива його ніколи не бентежила, найскладніші ракурси, віддалення, тіні в перспективі, відбиття в застиглий, як люстро, воді ряду нагромаджених будов — його не бентежили, навпаки, він, здавалося, любив ці ускладнення, які поборює легко, як досвідчений математик вирішує найскладніші завдання. Він полюбив, живучи в мене, архітектуру садиби (я захоплювався тоді ба-туринським палацом гетьм. Розумовського), церковці, іконостаси»²⁻⁶. 1923 р. Ф. Л. Ернст, характеризуючи книгу Г. К. Лукомського, критикував автора за сміливе твердження, нібито архітектурі Нарбут вчився у нього. Але залишається фактом, що знання з архітектури Нарбут здобув завдяки контакту з спеціалістами, зокрема з Г. Лукомським та В. Щуко.

Свідчення Лукомського, який розглядає лише один бік справи, можуть внести деяку плутанину в розуміння архітектурних композицій Нарбута. Його нотатки про руїни мають суто мемуарний характер, а тому їх не можна вважати цілісною оцінкою композицій. Г. К. Лукомський подає точні відомості про походження їхніх сюжетів, але робити висновок про естетичну цінність композицій Нарбута, спираючись на свідчення мемуариста, очевидно, не можна. Ось що пише Лукомський: «Поповнення архітектурним знанням відбулося в період життя Г. І. Нарбута у мене, коли він переїхав (в 1911 р., в листопаді) в моє помешкання на Вас. [ильєвському] Острозі. Він з жагою накинувся на мої книги, зокрема по архітектурі Італії XVI та XVII в. Тут в ньому прокинулась величезна любов до архітектурних форм, він полюбив Палладіо, Серліо, вивчав перспективу по «*Due rigole delle prospettiva*» Виньоли. Він почав з тих пір малювати рустовані колони (як у Серліо, порослі травкою). З тих пір ми бачимо в його речах все більш помітну любов до розвалин (тут на його впливали мої увражі Піранезі). Коли ж в 1912 р. весною я запрохав Нарбута до участі в організації «історичної виставки архітектури», він одержав змогу копатись в рисунках та малюнках наших старих майстрів-зодчих. Перебування на протязі 4 місяців зо мною, участь в організації виставки — було для його доброю школою для вивчення

¹ Державний Російський музей у Ленінграді (далі — ДРМ), ВРФ, ф. 109, спр. 113, арк. 7—8.

²⁻⁶ Г. Лукомский. Венок на могилу пяти деятелей искусства. Памяти: Е. И. Нарбута, В. Л. Модзалевского, А. А. Мурашко, К. В. Шероцкого и П. Я. Дорошенко, Берлин, 1922, стор. 14.

зодчеських форм»⁷. Він також свідчить, що на стінах квартири Нарбута в Петербурзі висіли гравюри Піранезі. Тут же Лукомський розповідає про архітектурні мотиви у творах Нарбута: «Схильність до піранезівського стала в нього в 1915 році розвиватися все сильніше й сильніше. Згодом у київських композиціях 1918—1919 рр. я побачив у нього повне втілення цих сюжетів у великих картинах. Форми вірні, точні, виразні, й тут-таки романтизм, мрія, меланхолія й сум, навіюваний комिशовим шумом біля річки... Романтизм типу Швінда, Фрідріха й ін. В цьому відбився все ж таки Мюнхен»⁸. Але повністю довіряти нотаткам Г. Лукомського не можна. Обставини створення композицій з руїнами заслуговують особливої уваги. Справа в тому, що, як твердять сучасники, довершений технік Нарбут робив свої твори дуже легко, майже жартома. Тим часом близька знайома митця О. Карпеко свідчить, що «руїни він писав... без яких-будь штук»⁹. Саме через це, визнаючи вплив композицій Піранезі на формальний бік творів Нарбута, треба враховувати, що зміст для нього важливіший, особливо коли йдеться про ті твори, до яких філософськи ставився сам автор. Таке ідейне навантаження у творах Нарбута помітив уже Маневич: «Тут, головним чином, важить не форма, а дух, важить перейнятість стилем і характером українського народу»¹⁰. Тому, очевидно, має рацію С. А. Таранушенко, який твердить, що не можна твори Нарбута розглядати як захоплення «піранезівщиною».

Альбоми Піранезі допомогли Нарбутові синтезувати в образі руїн свої враження від Глухова — колишньої резиденції українських гетьманів, де залишилося багато старожитностей: соборів, зруйнованих фонтанів, старовинного фарфору тощо. З іншого боку, на митця мала вплив атмосфера Петербурга, де він певний час жив. Нарешті, не міг Нарбут не зазнати й літературних впливів.

Нотатки Лукомського можуть викликати небажане тлумачення окремих місць, але автору не можна відмовити у спостережливості щодо слідів минулого у творчості українського митця: «Останні роботи його, — писав Лукомський, — композиції фантастичного характеру: руїни, нагромадження старих стін, башт, арок, уламків, карнизів, капітелів, порослих травою, з засохлими гілками дерев, візії та сні, змішування вражень від Петербурга, Києва, Галичини, Рима. Часто біля підніжжя замкових стін ліпиться маленький будиночок 1840-х років з готичними віконними рамами, з різнокольоровими скельцями, за якими світиться вогник, в далечині тумани, місячне світло чітко падає спереду, й тіні лягають з дивовижною вірністю схопленого перспективного рисунку на плити; картини-привиди, картини, що зображують світ по той бік буття...»¹¹. Про залежність архітектурних фантазій Нарбута від навколишньої дійсності говорилося. В його композиціях спостерігається і протиставлення руїн новим будовам, наприклад, у відомому творі «Еней зі своїм військом».

Грунтовно узалежнює архітектурні образи Г. І. Нарбута від їх кон-

⁷ Г. К. Лукомський. Г. Нарбут (З приводу нового видання про життя й творчість славного графіка). — «Українські Вісті» (Париж), 1927, № 17, стор. 4.

⁸ Г. К. Лукомський. Егор Нарбут художник-график, Берлін, 1923, стор. 10, 15, 21; Вплив Мюнхена помітив, до речі, й Ф. Ернет: «Пегно, від Дюрера йде й любов до декоративних руїн, — пише він, — одкритих арок з гладко обтесаного каменія, напізруйнованих стовбів фантастичних будов» (Федір Ернет. Георгій Нарбут., стор. 31).

⁹ ІМФЕ, ВРФ, ф. 13—4, спр. 250, арк. 11.

¹⁰ Ісаак Маневич. Г. І. Нарбут. — «Службовень» (Харків), 18 жовтня 1926 р., № 38, стор. 9.

¹¹ Г. Лукомський. Венок на могилу., стор. 16.

кретних прототипів Таранушенко, який в уже цитованій статті пише: «Окрему невелику, але дуже важливу для розуміння світосприймання художника групу Нарбутових праць київського періоду складають його архітектурні пейзажі — композиції, де в реально трактований пейзаж автор вводить часом доволі фантастичні мотиви руїн мурованих будівель. Розглядати ці, писані лише для власного вжитку, значні розміром і чудово виконані з технічного боку твори, як вияв захоплення «піранезівщиною», не доводиться. Надто насичені вони складною й тонкою емоцією, надто яскраво проглядає крізь них лице того чи іншого міста, як воно те місто відбилосся й переломилося в призмі творчої уяви художника»¹². Наприклад, у композиціях митця часто зустрічаються зарисовки вітряків, дерев'яних церков і будиночків.

У своїх композиціях Нарбут створив енциклопедію української садиби кінця XVIII — початку XIX ст. Саме тут (як засіб) знадобилися митцеві допоміжні образи руїн, з якими часто стоять поруч вікові дерева з поламаними стовбурами й мертвими кінцями гілок. М. Й. Лернер писав про творчість Нарбута: «Особливо тонко відчував Нарбут історію. Він не лише любив працювати на історичні теми: він увесь історичний, історією виховано й пройнято самий пафос його. Суто графічні його праці — навіть і вони незмінно історичні за стилем, усе це — історико-синтетичні образи; кожна віньєтка говорить про школу, про стиль — як вірш Пушкіна. Талант Нарбута був вищий за стилізацію й завжди виявлявся у стилі, кожен порух його пера був серйозний за результатами, і в тій спадщині, що він залишив, немає ні «деталей», ні «дрібниць»¹³.

Крім кількох робіт, переважно ранніх, де митець вдавався до натуралістичного відображення дійсності, більшість його творів має серйозне філософське навантаження. Твори Нарбута яскраво відбивають певну добу, дають їй філософську характеристику. Разом з іншими ретроспективістами угруповання «Мир Искусства» Нарбут прийшов до мистецького узагальнення великого історичного періоду, створивши підсумкові пам'ятки доби. Спеціальне вивчення окремих творів митця допоможе з'ясувати їх зв'язок з реальною дійсністю. Але їх треба вивчати не за сюжетами, оскільки на вибір останніх певною мірою впливали вимоги замовників, а за формальними особливостями композицій. Це дасть змогу довести методичну правомірність вивчати історизм творчості Нарбута.

С. І. БІЛОКІНЬ

¹² ІМФЕ, ВРФ, ф. 13—4, спр. 247, арк. 33—35.

¹³ Н. Лернер. Памяти Г. И. Нарбута. — «Современное обозрение. Литература. — Театр. — Искусство. — Жизнь. Журнал нового типа», 1922, № 1, стор. 12.

Спогади

В. Й. ІЖЕВСЬКИЙ

ВІДКРИТТЯ ПАМ'ЯТНИКА НА МОГИЛІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА (1923 р.)

Хочу поділитися деякими маловідомими фактами про те, як український народ у перші роки Радянської влади споруджував пам'ятники великому Кобзареві.

1918 р. в містечку Вчорайше на Київщині було встановлено погруддя поета, вирізьблене з дерева місцевим селянином І. Ф. Матвіюком. У березні 1922 р., в день народження Т. Г. Шевченка, поблизу того ж містечка, поруч з колишнім поміщицьким будинком з'явилося ще одне виготовлене тим же майстром дерев'яне погруддя. На його відкриття прийшли учні й викладачі лікнепу, незаможні селяни.

Яка ж доля цих пам'ятників? Колишній учитель с. Спичинці (що по-сусідству з Вчорайше) А. О. Черниш розповів, що обидва погруддя були вирізані з м'якого дерева — липи, тому швидко зруйнувалися. На жаль, не залишилося навіть їх фотознімків.

1 Травня 1923 р. в Каневі зібрався волосний з'їзд незаможних селян, який порушив питання: доки стоятиме хрест на могилі поета, який навіть не вірив у бога? Було вирішено хреста зняти, а замість нього на Чернечій горі встановити бюст Т. Г. Шевченка.

У відповідь на це рішення Київський губком партії (секретарем тоді був Л. Й. Картвелішвілі) та губвиконком (головою був Я. Б. Гамарник) ухвалили — урочисто відкрити пам'ятник Т. Г. Шевченку на його могилі 3 липня 1923 р. Підготовку до цього було покладено на секретаря Київського губвиконкому т. Горлинського, члена губвиконкому, завідуючого губземвідділом т. Скарлигу та члена губвиконкому, голову Київського губкомнезаму В. Й. Іжевського.

Бюст великого Кобзаря вилили з бронзи робітники Городищенського цукрового заводу за проектом скульптора-самоучки тов. Терещенка. На тому ж заводі було виготовлено й постамент.

На відкриття пам'ятника з Києва до Канева виїхав спеціальний пароплав з представниками громадськості, робітниками. З навколишніх сіл люди їхали, йшли, припливали на завітчаних човнах.

Коли ми піднялися на Чернечу гору, то побачили, що сама могила й уся навколишня територія вкриті квітковим килимом. Його посадили члени комнезамів волості та Іван Ядловський — незмінний наглядач могили від дня захоронення тут поета. До місця торжеств безперервним потоком прибували делегації, клали квіти й вінки на могилу.

Урочистий мітинг розпочався о 2 годині дня. Тісними рядами прибулі оточили пам'ятник. Всюди майоріли прапори, підносилися транспаранти: «Доки живе влада Рад, не умре Тарас!», «Наша воля не умре, не загине!» За дорученням Київського губвиконкому мітинг відкрив тов. Горлинський. Він говорив, що від часу встановлення Радянської влади день пам'яті Т. Г. Шевченка — борця за свободу трудящих, гені-

ального поета — перетворився на всенародне свято нашої республіки. Відкриваючи цей бюст, український народ приносить данину великої поваги і вдячності великому Кобзареві. Потім тов. Горлинський зняв з пам'ятника покривало. Прогримів трикратний салют. Капела «Думка» проспівала «Інтернаціонал», «Заповіт», «Вічний революціонер».

Від імені українських письменників С. В. Пилипенко говорив про велику честь брати участь у цьому незабутньому святі. Багато років після смерті Т. Г. Шевченка царський уряд не дозволяв ставити пам'ятник на його могилі, заявляючи зневажливо, що колишньому кріпакові, поетові-бунтарю — досить і хреста. Тільки тепер вільний народ має можливість урочисто відзначати пам'ять свого великого поета.

Від Київського губкому КП(б)У присутніх привітав із святом відкриття пам'ятника тов. Верхотурський. Тов. Говоров, виступаючи за дорученням воїнів Червоної Армії, сказав, що наша армія на ділі виконала заповіді Кобзаря, захистивши завоювання революції.

Про ту шану, яку складає розкутий нині народ своєму улюбленому поету, говорили: представник Наркомату освіти тов. Салько та член Київської губернської Ради профспілок тов. С. П. Ковган. Я привітав присутніх за дорученням голови ВУЦВК Г. І. Петровського. Зокрема сказав, що національна українська культура — нині в надійних руках Комуністичної партії та Радянської влади. Тому заповіді великого Кобзаря здійснюватимуться завжди й беззастережно.

З палким привітанням від трудящих Галичини виступив тов. Сірко. Він розпочав свій виступ такими словами: «Поховайте та вставайте, кайдани порвіть і вражою, злою кров'ю волю окропіте». Хто може сказати, що ми не виконуємо цього шевченківського заповіту? Хіба ми не дали відсіч ворогам своїм — жовтоблакитній зграї та іноземним капіталістам — пригноблювачам селянства й робітничого класу? Чотиримільйонний народ, від імені якого я зараз виступаю, ще страждає у ярмі панської шляхти. Та ми певні, що прийде час і наші кайдани порвуться. Ми чекаємо допомоги від вас і віримо, що галичани також будуть вільними й щасливими».

Виступили й інші представники громадськості. Всі вони в той урочистий час згадували тяжкий тернистий життєвий шлях великого сина українського народу, його боротьбу за звільнення простого люду.

Мітинг скінчився о 6 годині вечора. Незважаючи на дощ, усі з захопленням слухали виступи акторів та учасників художньої самодіяльності, які виконували твори Т. Г. Шевченка.

Після закінчення урочистого свята тов. Горлинський висловив Івану Ядловському подяку за його самовіддану охорону могили. Розчулений Ядловський заплакав і розцілувався з Горлинським.

Президія Київського губвиконкому виділила тоді 25 тис. крб. для впорядкування місця захоронення Кобзаря та 5 тис. крб. одноразової допомоги Івану Ядловському за його 42-річну працю по догляду й охороні могили Т. Г. Шевченка.

Всі ці спогади нагадали мені те, що хоч і давно минуло, але залишилося близьким серцю.

Наш календар

20-РІЧЧЯ ЗАКОНУ ПРО ЗАХИСТ МИРУ

З найдавніших часів людство мріяло про вічний мир на землі. Проте історія класового суспільства характеризується постійними війнами — гальмом суспільного прогресу. Особливу тривогу в народів вони викликають у новітні часи. Адже перша світова війна коштувала людству 10 млн., а друга — вже 30 млн. вбитих.

Одним з перших актів Радянської влади був ленінський Декрет про мир (ухвалений наступного ж дня після перемоги Великого Жовтня), який засуджував війну як засіб вирішення спірних міжнародних проблем, а агресивну війну оголошував «найбільшим злочином проти людства». Керуючись ленінськими заповідями, Радянський уряд неухильно проводив і проводить політику миру і дружби народів. Міжнародні ж сили реакції, очолювані правлячими колами США, відразу після закінчення другої світової війни почали гарячково сколочувати різні воєнні блоки, спрямовані проти СРСР та країн народної демократії. Але у відповідь на загрозу нової світової війни виник всесвітній рух прихильників миру. Одним з його найважливіших етапів був Другий Всесвітній конгрес, що відбувся у Варшаві в листопаді 1950 р. 2065 делегатів, гостей і спостерігачів з 81 країни, у тому числі й представники УРСР, одностайно ухвалили Маніфест до народів світу, Звернення до Організації Об'єднаних Націй і резолюції з ряду актуальних питань, зокрема про визначення агресії, заборону атомної зброї та пропаганди війни, зміцнення і розвиток економічних та культурних відносин між країнами¹.

У Зверненні до Організації Об'єднаних Націй говорилося: «Ми звертаємося до парламентів усіх країн з закликом, щоб вони прийняли Закон про захист миру, який передбачатиме карну відповідальність за пропаганду нової війни, у якій би форми вона не велася»².

Члени Радянського комітету захисту миру — депутати Верховної Ради Союзу РСР внесли на розгляд радянського парламенту проект Закону про захист миру, який 12 березня 1951 р. був схвалений одногосно. Совість та правосвідомість народів, зазначала Верховна Рада СРСР, які перенесли протягом життя одного покоління страхиття двох світових воєн, не можуть миритися з безкарністю пропаганди війни, що її ведуть агресивні кола деяких держав. Верховна Рада кваліфікувала пропаганду війни найтяжчим злочином проти людства. У Законі про захист миру записано: «Осіб, винних у пропаганді війни, віддавати до суду і судити як тяжких карних злочинців»³. Відповідальність за пропаганду війни передбачена і Кримінальним кодексом Української РСР.

Закони про захист миру були одностайно ухвалені Державними Зборами Угорської Народної Республіки (8 грудня 1950 р.), Великими Національними Зборами Румунської Народної Республіки (15 грудня), Народною Палатою НДР (15 грудня), Національними Зборами Чехословацької Республіки (20 грудня), Народними Зборами Народної Республіки Болгарії (25 грудня), Законодавчим Сеймом Польської Народної Республіки (29 грудня), Народними Зборами Народної Республіки Албанії (10 січня 1951 р.), Президією Малого Хуралу Монгольської Народної Республіки (27 лютого). Закони про захист миру були логічним відбиттям внутрішньої та зовнішньої політики соціалістичних країн, яскравим свідченням миролюбності їх народів, важливим внеском у зміцнення миру й безпеки на планеті.

У багатомільйонних лавах борців за мир одне з провідних місць займають українські прихильники миру. Український комітет захисту миру (створений у вересні 1951 р.) був ініціатором багатьох важливих заходів, спрямованих проти агресивних дій імперіалістичних держав в Індокитаї та на Близькому Сході, проти колоніалізму

¹ Второй Всемирный конгресс сторонников мира. Варшава, 16—22 ноября 1950 года (Материалы), М., 1951, стор. 513—526.

² Там же, стор. 517.

³ Законы о защите мира, М., 1953, стор. 14.

та неоколоніалізму, на підтримку народів, що борються за національне й соціальне визволення, заборону ядерної зброї тощо. Стокгольмська відозва Постійного Комітету Всесвітнього конгресу прихильників миру про заборону атомної зброї та оголошення воєнним злочинцем уряду, який першим застосує її, підписало понад 500 млн. чол., зокрема усе доросле населення СРСР. На Україні протягом 25 днів відозву підписало майже 23 млн. чол.⁴

У лютому 1951 р. Всесвітня Рада Миру ухвалила Звернення про укладення Пакту миру між п'ятьма великими державами — США, СРСР, КНР, Англією і Францією. Це Звернення підписали 612 млн. чол. Тоді на Україні відбулося понад 81 тис. зборів, у яких взяли участь 14,5 млн. чол.⁵ 1955 р. 655 млн. чол. поставили свої підписи під Віденським зверненням Бюро Всесвітньої Ради Миру проти небезпеки ядерної війни.

Головними формами роботи Українського комітету захисту миру (УКЗМ) є мітинги, збори, вечори дружби й солідарності, збір підписів під зверненнями та відозвами за мир, проведення місячників, тижнів і днів солідарності з народами, що борються за свободу і національну незалежність, тощо. УКЗМ очолює академік АН УРСР В. П. Комісаренко. Членами комітету є понад 100 представників з усіх областей республіки. Серед них — відомі вчені, письменники, передовики виробництва, державні й громадські діячі, зокрема письменник О. Гончар, композитор Г. Майборода, президент АН УРСР Б. Патон, міністр культури УРСР Р. Бабійчук, голова колгоспу ім. XXII з'їзду КПРС Вінницької області В. Кавун (він також член Всесвітньої Ради Миру), заслужений майстер спорту СРСР П. Астахова.

Підпун роботу ведуть Одеський, Львівський, Закарпатський, Донецький, Кримський та Харківський обласні комітети захисту миру. У всіх областях республіки створено комісії сприяння Фондові миру. УКЗМ підтримує зв'язки з 80 зарубіжними комітетами миру та миролюбними організаціями 65 держав⁶. УКЗМ встановив особливо тісні контакти з національними комітетами захисту миру соціалістичних країн. Вони систематично обмінюються делегаціями, туристами, інформаціями, на міжнародних конференціях і конгресах проводять спільні заходи на захист миру тощо.

Протягом останніх років рух українських прихильників миру значно зріс. Про це свідчать різноманітні заходи, спрямовані на всебічне розширення й активізацію сил миру в боротьбі проти загрози нової світової війни. Пристрасне слово трудящих Української РСР на захист миру лунало на багатолюдних мітингах протесту проти наміру боннського уряду припинити судове переслідування нацистських воєнних злочинців, проти переслідування воєнно-фашистською диктатурою грецьких патріотів, а також на урочистих зборах, присвячених підтримці боротьби в'єтнамського й арабських народів проти американської та ізраїльської агресії, солідарності з політ'язнями Парагваю, підписанню Договору про нерозповсюдження ядерної зброї тощо.

Громадськість України брала активну участь у заходах, присвячених Дням прав людини, ліквідації расової дискримінації, В'єтнаму, солідарності з боротьбою грецьких патріотів. Під час проведення місячників радянсько-корецької та радянсько-в'єтнамської дружби, Тижнів миру і солідарності з боротьбою в'єтнамського народу проти агресії США на зборах і мітингах трудящих висловлювалися почуття інтернаціональної солідарності з народами, які борються проти імперіалістичних агресорів, колоніалізму, за мир, свободу, демократію і прогрес.

Цілковиту єдність поглядів з питань війни і миру виявили прихильники миру європейських соціалістичних країн під час міжнародної зустрічі в Ужгороді, присвяченої 100-річчю від дня народження В. І. Леніна і проблемам миру. У зустрічі взяли участь 200 делегатів, у тому числі 67 зарубіжних⁷. «У сучасній складній міжнародній обстановці, коли сили імперіалістичної реакції намагаються придушити волю народів до свободи та незалежності і розв'язати нову війну,— писав у своєму привітанні до учасників зустрічі Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев,— надійним оплотом миру і безпеки народів є велика співдружність соціалістичних країн. Гідний вклад у зміцнення цієї співдружності вносять організації прихильників миру соціалістичних країн, які перетворилися нині в справді масові, всенародні рухи»⁸.

У резолюції на захист миру учасники конференції заявили, що нестимуть у маси ленінські ідеї миру й дружби, примножуватимуть багатства й міць соціалістичних держав, невинно активізуватимуть свої дії за мир, демократію й прогрес, рішуче виступатимуть проти імперіалізму, за створення системи колективної безпеки, зокрема за скликання конференції з питань європейської безпеки та співробітництва⁹. Міжнародна зустріч прихильників миру соціалістичних країн стала демонстрацією

⁴ Україна і зарубіжний світ, К., 1970, стор. 399.

⁵ М. Гершуні. Україна на міжнародних форумах миру, К., 1966, стор. 21.

⁶ Поточний архів УКЗМ. Доповідь академіка АН УРСР В. П. Комісаренка «20 років всесвітнього руху боротьби за мир та завдання українських прихильників миру». 23 липня 1969 р.; «Радянська Україна», 24 липня 1969 р.

⁷ Поточний архів УКЗМ. Інформація про діяльність комітету у 1969 р., арк. 1.

⁸ «Радянська Україна», 8 жовтня 1969 р.

⁹ «Закарпатська правда», 9 жовтня 1969 р.

нерозривної єдності братніх народів у боротьбі за мир, сприяла піднесенню руху за мир, проти підступів імперіалізму.

Ще на початку 50-х років Всесвітня Рада Миру ухвалила постанову про відзначення ювілеїв діячів світової культури, що сприяє міжнародному культурному співробітництву, а отже, справі миру і взаєморозуміння між народами. УКЗМ спільно з державними і громадськими організаціями — Міністерством культури УРСР, Українським товариством дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами, Академією наук УРСР, творчими спілками — відзначив понад 200 ювілейних дат, у тому числі: У. Шекспіра, Б. Шоу, Р. Роллана, І. Караджале, Л. Толстого, Ф. Моцарта, Л. Бетховена, Я. Коменського, Нгуєна Зу, Ф. Нансена, К. Хокусаї, А. Мюссе, Ф. Бекона та багатьох інших. За ініціативою УКЗМ президія Всесвітньої Ради Миру ухвалила рішення про відзначення 100-річчя від дня народження І. Франка, 50-річчя від дня смерті Лесі Українки, 100-річчя від дня смерті Т. Шевченка.

Палку підтримку трудящих республіки дістав патріотичний рух за створення при Радянському комітеті захисту миру громадського Фонду миру (засновано 27 квітня 1961 р.). Головою його правління було обрано письменника Б. М. Полевого. До його складу увійшли відомі державні і громадські діячі, вчені, робітники і колгоспники. Фонд миру, відповідно до Статуту, створюється з добровільних внесків окремих громадян, а також реалізації творів живопису, скульптури і графіки, переданих митцями до Фонду миру, грошових надходжень від спеціальних позапланових вистав і концертів професійних театрів та колективів художньої самодіяльності тощо. Кошти Фонду йдуть на підтримку організацій та осіб, що виступають за збереження й зміцнення миру в усьому світі, дружбу, взаєморозуміння і солідарність між народами, загальне й повне роззброєння. Це сприяє встановленню й зміцненню контактів між радянськими та зарубіжними прихильниками миру.

З Фонду миру виділялись кошти на організацію Всесвітнього конгресу за загальне роззброєння і мир (1962 р.), Всесвітнього конгресу жінок (1963 р.), молодіжних форумів, а також подавалась матеріальна допомога жертвам Нагасакі та Хіросіми, населенню Куби і Чилі, що зазнали лиха від урагану «Флора» й землетрусу.

У 1969 р. УКЗМ створив республіканську, обласні та ряд районних комісії сприяння Фондові миру. Того ж року населення УРСР передало у рахунок Фонду миру понад 2,5 млн. крб., а 500 колективів Одеської області протягом першого півріччя 1970 р. — 150 тис. крб.¹⁰ Дедалі більшого розмаху набуває рух за подання матеріальної допомоги героїчному В'єтнамові. Великі суми на користь в'єтнамських патріотів внесли шахтарі Донбасу, гірники Криворізького залізничного басейну, робітники і службовці Конотопського паровозовагоноремонтного заводу, Слов'янської фабрики олівців, трудівники Дарницького шовкового комбінату¹¹.

Багато внесків надходить від окремих громадян. Наприклад, подружжя Г. Вовчук та А. Найдено з Чернівців писали: «Ми, комуністи з 1919 року, пережили громадянську і Велику Вітчизняну війни, добре знаємо і пам'ятаємо, якою дорогою ціною дісталися нам перемога і довгожданий мир. Вносимо у Фонд миру нашу скромну лепту — двісті карбованців»¹². Значні суми передали у Фонд миру письменник О. Гончар, покійний поет-академік П. Тичина, драматург О. Корнійчук, композитори П. Майборода, М. Дремлюга, художники В. Касіян, М. Дерегус.

Один-два рази на рік дають позапланові вистави або концерти, збір від яких передається у Фонд миру, Чернівецький театр ім. О. Кобилянської, Харківський і Донецький театри опери та балету, Київський російський драматичний театр ім. Лесі Українки.

У 1969 р. почесні грамоти та пам'ятні медалі правління Радянського Фонду миру були вручені Львівському заводу кінескопів, Дарницькому шовковому комбінату та Донецькій шахті № 17-17 біс тресту Рутченківвугілля, а також екзарху України митрополиту Філарету і Голові республіканської комісії сприяння Фондові миру академіку АН УРСР В. П. Комісаренку¹³. 26 представників УКЗМ нагороджено золотими медалями «Борцю за мир»¹⁴. «Золотої медалі миру» імені Фредеріка Жоліо-Кюрі Всесвітня Рада Миру удостоїла відомого радянського драматурга і громадського діяча, члена президії Всесвітньої Ради Миру О. Є. Корнійчука¹⁵.

Рух прихильників миру — це могутня сила, перешкода на шляху агресорів, які не можуть з нею не рахуватись. У великій битві за мир усіх його прихильників надихає миролюбна зовнішня політика СРСР та інших соціалістичних держав. В успіхах прогресивних і миролюбних сил світу одне з провідних місць належить радянському, зокрема українському, рухові прихильників миру.

М. В. ЗНАМЕНСЬКА

¹⁰ «Век XX і мир», 1970, № 10, стор. 31.

¹¹ «Робітничка газета», 20 жовтня 1968 р.

¹² «Век XX і мир», 1970, № 1, стор. 44.

¹³ Поточний архів УКЗМ. Інформація про діяльність комітету за 1964—1969 рр.

¹⁴ Поточний архів УКЗМ. Інформація про діяльність комітету за 1969 р. арк. 16.

¹⁵ «Радянська Україна», 31 липня 1969 р.

50-РІЧЧЯ Х З'ІЗДУ РКП(б)

Минуло півстоліття, коли Х з'їзд партії (8—16 березня 1921 р.) прийняв історичні рішення, що мають велике значення для

партії і всього радянського народу, для міжнародного комуністичного і робітничого руху. Робота з'їзду проходила при участі і під керівництвом В. І. Леніна, який був доповідачем і автором проектів резолюцій з основних питань порядку денного з'їзду.

На час з'їзду радянський народ під керівництвом Комуністичної партії успішно закінчив громадянську війну, вигнав іноземних інтервентів і білогвардійців, приступив до соціалістичного будівництва.

Обстановка, в якій зібрався з'їзд, була складною — народне господарство країни перебувало в стані розрухи. Дуже сильно була зруйнована промисловість України. Якщо в країні виробництво промислової продукції скоротилось у 7 разів, то на Україні — в 9, половина шахт Донбасу не працювала, металургійна промисловість давала 5% довоєнної продукції. Сильно був зруйнований залізничний транспорт¹. Загальний рівень продукції сільського господарства становив половину довоєнного, країні не вистачало необхідних продуктів, товарів. Селяни відкрито висловлювали своє невдоволення політикою воєнного комунізму. Ці труднощі намагалися використати в своїх контрреволюційних цілях зовнішні і внутрішні вороги. Вони прагнули задушити молоді Радянську республіку голодом і розрухою. В різних районах країни спалахували куркульські заклоти. На Україні розбійничали банди Махна і Петлюри. На початку березня спалахнув контрреволюційний заколот у Кронштадті. Всі ці події були проявом дрібнобуржуазної стихії, анархізму, які, як писав В. І. Ленін, були більш небезпечні для диктатури пролетаріату, ніж Колчак, Денікін і Юденич разом узяті². Активізували ворожу діяльність різні антипартійні групи і течії внутрі самої партії. Це особливо проявилось в період дискусії про роль профспілок в умовах мирного будівництва, коли проти ленінської лінії виступили троцькісти, бухарінці, «робітничі опозиція», «децисти», та ін. опозиційні групи. На час з'їзду троцькісти та інші антипартійні угруповання зазнали повної поразки в місцевих партійних організаціях.

Особливо гостра боротьба під час дискусії про роль профспілок проходила в партійних організаціях України. Вона обумовлювалась тим, що в рядах КП(б)У було чимало вихідців з інших партій (боротьбистів, меншовиків, есерів, бундівців), які підтримували фракціонерів. Компартія України дала рішучу відсіч відщепенцям партії. Важливу роль у розгромі фракціонерів на Україні відіграли видатні діячі партії К. Е. Ворошилов, Г. І. Петровський, М. В. Фрунзе, В. П. Затонський, В. Я. Чубар та інші.

Одним з головних питань в роботі з'їзду було прийняття рішення по доповіді В. І. Леніна про перехід від політики воєнного комунізму до нової економічної політики (неп). Нова економічна політика забезпечувала міцний економічний і політичний союз робітничого класу і селянства в будівництві соціалістичного суспільства. Принципи цієї політики були розроблені В. І. Леніним ще на початку 1918 р.

Перехід до нової економічної політики диктувався потребами розвитку матеріальних умов життя радянського суспільства, відповідав інтересам трудового народу. «Суть нової економічної політики, — говорив В. І. Ленін, — є союз пролетаріату і селянства, суть — у змицці авангарду пролетаріату з широким селянським полем»³.

Нова економічна політика розрахована на допущення в певних рамках капіталізму при збереженні командних висот народного господарства в руках пролетарської держави, на боротьбу соціалістичних елементів з капіталістичними, на ліквідацію експлуататорських класів, на перемогу соціалізму. У цьому сміливому і науково обґрунтованому повороті виявилась геніальність В. І. Леніна, історичне значення рішень Х з'їзду партії. Завдяки новій економічній політиці в СРСР було успішно відбудовано народне господарство, проведено індустріалізацію і колективізацію сільського господарства, ліквідовано капіталістичні елементи, збудовано фундамент соціалістичної економіки і забезпечено перемогу соціалізму.

Практика будівництва соціалізму в СРСР та в інших соціалістичних країнах стверджує, що нова економічна політика має міжнародне значення. В різних формах і на різних ступенях вона є неминучою фазою, через яку повинні пройти всі країни на шляху будівництва соціалізму. На з'їзді були підбиті підсумки дискусії про роль і завдання профспілок. У прийнятій резолюції вказувалось, що здійснювати диктатуру пролетаріату і будувати нове соціалістичне суспільство в переважно селянській країні можна лише при наявності могутніх профспілок, спаяних єдністю волі і тісно згуртованих навколо партії. Основним методом їх роботи повинен бути метод переконування.

Велике історичне значення мали рішення Х з'їзду «Про єдність партії» і «Про синдикалістський і анархістський ухил в нашій партії». В них засуджувалась фракційність і заборонялось створення угруповань в партії, пропаганда ідей анархосиндикалізму.

¹ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1964, стор. 286.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 43, стор. 18.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 139—140.

Ленінські резолюції про єдність партії стали непорушним законом життя та її будівництва. Партія давала рішучу відсіч всім, хто намагався порушити єдність і дисципліну в своїх рядах.

Досвід міжнародного комуністичного і робітничого руху підтверджує, що тільки партії, озброєні марксистсько-ленінською теорією, на основі єдності здібні правильно керувати пролетарським рухом і успішно вирішувати питання соціалістичних перетворень. Велике значення в цьому напрямі мала Міжнародна нарада комуністичних і робітничих партій 1969 р.

З'їзд багато уваги приділив зміцненню оборони країни, зокрема перебудові збройних сил і збереженню кадрової армії, дальшому розвитку спеціальних технічних частин Червоної Армії (артилерійських, авіаційних, бронетанкових тощо) і матеріально-технічному забезпеченню їх. З'їзд накреслив заходи по зміцненню політорганів Червоної Армії і Флоту.

З'їзд ухвалив рішення з національного питання, визначив завдання і заходи партії по ліквідації фактичної нерівності раніше пригноблених народів Росії, зміцненню дружби і співробітництва трудящих усіх національностей Країни Рад. З'їзд закликав партійні організації до боротьби проти великодержавного шовінізму як головної небезпеки, а також проти місцевого націоналізму. В резолюції підкреслювалась необхідність об'єднання радянських республік в єдиний державний союз на основі федерації, на принципах рівноправності і добровільності.

У результаті послідовного впровадження в життя ленінської національної політики Комуністична партія за роки Радянської влади домоглася повної ліквідації фактичної нерівності між націями, забезпечила економічний і культурний розквіт соціалістичних націй в Радянському Союзі.

Крім того, з'їзд ухвалив ряд рішень з питань партійного будівництва, спрямованих на розгортання внутріпартійної демократії, піднесення ідейно-теоретичного рівня комуністів, посилення їх впливу на безпартійні маси, очищення РКП(б) від нестійких і ворожих елементів. Для підвищення діяльності в цьому напрямі було створено контрольні комісії і дано настанову щодо проведення чистки партії. З'їзд обрав ЦК РКП(б) у складі 25 членів і 15 кандидатів, ЦК РКП(б) — 7 членів і 3 кандидатів⁴.

Історичні рішення X з'їзду РКП(б) стали керівництвом до дії для всієї партії та її місцевих організацій. Для КП(б)У з'їзд мав надзвичайно важливе значення ще й тому, що він загострив увагу більшовиків України на необхідності врахування особливостей становища в республіці при здійсненні непу і проведення ленінської національної політики.

КП(б)У провела вивчення рішень з'їзду в партійних організаціях, розгорнула велику організаторську і масово-політичну роботу серед трудящих. Матеріали з'їзду, вказівки В. І. Леніна дістали одностайне схвалення робітничого класу і трудового селянства республіки.

X з'їзд має велике всесвітньо-історичне значення. Він ухвалив важливі рішення з питань партійного і господарського будівництва, в яких узагальнювався практичний досвід партії по керівництву молодого Радянського державою.

Минуло 50 років з дня відкриття X з'їзду. Наша партія пройшла великий шлях. Після цього 13 разів вона збиралася на свої з'їзди, і кожний з них був славною віхою на шляху комуністичного будівництва. З'їзди партії завжди викликали до життя творчу енергію в нашому народові, зростання його політичної і трудової активності. До чергового XXIV з'їзду КПРС партія прийшла згуртованою, оточеною безмірним довір'ям широких народних мас. Вся господарська, політична і ідеологічна робота партійних організацій підпорядкована тому, щоб зустріти XXIV з'їзд партії новими успіхами в розвитку народного господарства.

П. В. ШОСТАК

⁴ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 4, М., 1970, стор. 67.

П'ЯТДЕСЯТА РІЧНИЦЯ ЗАГАЛЬНОГО СТРАЙКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ РОБІТНИКІВ ЗАКАРПАТТЯ

У роки післявоєнної економічної кризи, що охопила і буржуазну Чехословаччину, становище трудящих Закарпаття значно погіршало. Зростало безробіття, буржуазія пішла в наступ на економічні і політичні завоювання пролетаріату. Найбільше бідували сільськогосподарські робітники Закарпатської України. Армія сільськогосподарського пролетаріату поповнювалася за рахунок обезземелення селянських господарств та аграрного перенаселення Закарпаття.

Весною 1921 р. на Закарпатті відбувся один з найбільших страйків сільськогосподарських робітників. Він проходив у той час, коли на Закарпатті чеська буржуазія встановила військову диктатуру¹. Багатотисячним страйком батраків виноградних

¹ Закарпатський обласний державний архів (далі — ЗОДА), ф. 63, оп. 1, спр. 170, арк. 44.

плантацій керувала МСП, яка міцно стала на марксистсько-ленінські позиції, Крайовий комітет профспілки сільськогосподарських і лісових робітників².

Власники великих виноградних плантацій — поміщики, куркулі, великі чиновники — об'єдналися у «Спілку виноградарів»³ і в умовах економічної кризи надзвичайно посилили експлуатацію робітників. Великі землевласники платили батракам (за тяжку роботу на виноградниках по 16—18 годин на добу) не більше 35 крон. Тоді 35 крон були мізерною платою, на них не можна було купити навіть хліба, щоб досита наїстись.

19 березня 1921 р. у м. Берегові відбулась конференція 632 батраків і представників селянської бідноти із 102 сіл⁴. Рада профспілок Берегівського округу запропонувала сільськогосподарським робітникам надіслати на конференцію від кожного села по одному представнику, підкресливши, що вони самі повинні відстоювати свої класові інтереси та економічні вимоги⁵. На конференції виноградарські робітники розповіли про своє жадливе становище. Вони говорили, що власники виноградників, користуючись відсутністю колективного договору і будь-якого контролю, чинять всіляке свавілля: так, угорський поміщик Лоняї Менгерт, який володів на Закарпатті великими маєтками, у 1921 р. знизив у чотири рази грошову плату батракам і давав їм гнилі продукти⁶. На цій же конференції було обговорено і ухвалено проект колективного договору. Робітники підраховали, що коли власники виноградників платитимуть їм по 70 крон на день, то доставитимуть 150% прибутку⁷.

У проекті договору, ухваленого одногосподно на конференції, комуністи висунули такі вимоги: встановлення 8-годинного робочого дня і підвищення мінімуму щоденної оплати робітникам виноградників до 60 крон, поліпшення умов їх праці⁸. Конференція обрала 20 уповноважених для переговорів. Однак, «Спілка виноградарів» відмовилась вести переговори.

На знак протесту профспілка виноградарських робітників закликала оголосити страйк, який розпочався того ж дня, 19 березня 1921 р. Першими застрайкували робітники виноградників у Севлюській жупі, зокрема в селах Чорний Ардів, Марієво, Теково, Нове Село і незабаром поширився на Берегівську жупу. У Севлюській жупі страйкувало понад 6 тис. чол. За даними буржуазної газети «Лідове новини» в Берегівській жупі разом застрайкувало і не вийшло на роботу понад 3 тис. батраків⁹. До 1 квітня 1921 р. страйкувало вже 6 тис. виноградарських робітників 150 сіл, тобто три чверті сіл жупи¹⁰.

Щоб зірвати страйк і примусити робітників працювати на старих умовах, поміщики за допомогою властей стали вербувати робочу силу в прикордонних голодуючих селах Угорщини і Румунії¹¹. Але, дізнавшись, що їх вербують як штрейкбрехерів, вони повернулися додому. Спроби власників виноградників зірвати страйк були паралізовані завдяки солідарності робітників.

Велику роль у згуртуванні виноградарських робітників відіграли пролетарські газети «Правда» та «Мункаш уйшаг» («Робітничі новини»), які на своїх сторінках висвітлювали хід страйку і закликали до спільної боротьби всіх сільськогосподарських робітників Закарпаття. 23 березня у Севлюші розпочалися переговори власників з робітниками. Представники «Спілки виноградарів» і чути не хотіли про укладення колективного договору. На переговорах севлюський поміщик заявив, що не слід робітникам підвищувати зарплату, їм, мовляв, вистачить на день півкілограма кукурудзяного хліба і 4—5 цибулин¹².

28 березня на вимогу робітників відбулися нові переговори в м. Берегові при посередництві берегівського жупана і представників реферату землеробства та реферату соціаліки¹³. Однак це посередництво чиновників вилилось у грубий натиск на робітників. Вони запропонували компромісну плату: за 10-годинний робочий день важко працюючим — 42 крони, легко працюючим — 36—40 крон, жінкам — 30—35 крон, дітям — 25 крон. До страйку поміщики платили 15—30 крон на день¹⁴. Під час переговорів виявилось, що деякі поміщики своїм батракам грошей взагалі не платять і змушують їх працювати за погані херчі.

² ЗОДА, ф. 669, оп. 1, спр. 38, арк. 3.

³ Там же, ф. 29, оп. 3, спр. 301, арк. 69.

⁴ Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. Том I, Ужгород, 1968, стор. 60.

⁵ Шляхом Жовтня. Збірник документів, том I, Ужгород, 1957, стор. 320.

⁶ «Закарпатська правда», 2 квітня 1957 р.

⁷ «Правда», 1 квітня 1921 р., № 12—13 (Ужгород).

⁸ Státní Ústřední Archiv (далі — SUA), Praha, f. PMV, IV, Podkarpatska Rus 225, č. k. 203/3, č. j. 6097/21, арк. 57.

⁹ «Закарпатська правда», 2 квітня 1957 р.

¹⁰ Munkás Újság, 1 квітня 1921 р.

¹¹ Б. Співак. У полум'ї революційних боїв, Ужгород, 1959, стор. 110.

¹² «Правда», 1 квітня 1921 р., № 12—13 (Ужгород).

¹³ SUA, f. PMV, IV, Podkarpatska Rus 225, č. k. 203/3, č. j. 6097/21, арк. 57.

¹⁴ Там же, арк. 58, 60—61.

«Спілка виноградарів» не тільки відмовилась вести переговори з робітниками про укладення колективного договору, але 31 березня 1921 р. подала меморандум віце-губернатору краю¹⁵, в якому скаржилась, що робітники застрайкували під впливом комуністів і просили вислати на місце страйку військові і жандармські підрозділи. Того ж дня віце-губернатор оголосив, щоб робітники негайно приступили до роботи на компромісних умовах, які, проте, не були прийнятні поміщиками.

У відповідь на це страйкарі провели 3 квітня в м. Берегові масову демонстрацію протесту, яка набула гострого характеру. В ній взяло участь понад 2 тис. чоловік. Після демонстрації відбувся мітинг, на якому виступаючі закликали робітників до сміливої боротьби за свої права. У страйк включилися і батраки Ужгородської жупи. МСП і Рада профспілок сільськогосподарських і лісових робітників закликали всіх робітників підтримати страйк і перетворити його в загальний.

Щоб зламати волю страйкуючих і роз'єднати їх, «Спілка виноградарів» вдалася до прямого обману: 4 квітня 1921 р. у Берегівському поліцейському управлінні відбулася нарада без участі робітничих представників. На нараді власники виноградарів «неофіційно» погодилися на компромісні умови, запропоновані 28 березня властями. Однак, віце-губернатор категорично заборонив писати де-небудь про це. Наякани революційним виступом робітників, чеські буржуазні власті послали на придушення страйку каральні жандармські і військові підрозділи. Вони забирали організаторів страйку і саджали до в'язниці сотні страйкарів. Спеціальні окружні суди виносили суворі вирoki засудженням. Так, у квітні 1921 р. під час страйку батраків Ужгородської жупи були арештовані секретар профспілки сільськогосподарських і лісових робітників у с. Середнє Якуб Кеминь, батраки-комуністи Попович, Пфеффер, Цімбалмош¹⁶. Тільки в одному с. Мужіві за вироком берегівського окружного суду було ув'язнено десятки батраків¹⁷. Арештованих примушували виступити з закликами припинити страйк. Однак жоден з них не став на шлях зради.

Змучені злиднями і голодом деякі робітники 5 квітня приступили до роботи на виноградарнях. Але в багатьох селах батраки продовжували страйкувати до середини квітня. В урядових донесеннях 13 квітня повідомлялося: «Страйк сільськогосподарських робітників Підкарпатської Русі закінчився 7 квітня... Ще страйкує 3000 чоловік». 31 квітня Цивільна управа Підкарпатської Русі повідомляла Президію Міністерства внутрішніх справ, що «5-тижневий страйк придушено...»¹⁸ Як тільки розпочалися роботи на виноградарнях, їх власники відмовились від тих обіцянок, які дали під час страйку, а деякі з них (наприклад, у маєтках графа Шенборна) почали платити навіть менше, ніж платили до страйку.

Одночасно з виноградарськими робітниками Закарпаття застрайкували весною 1921 р. сільськогосподарські робітники поміщицьких господарств цілого ряду округів Словаччини. Страйк почався в середині березня і тривав до 16 червня 1921 р. У ньому взяли участь на 1-му етапі (18 березня — 27 квітня) за даними буржуазного уряду понад 10 тис. сільськогосподарських робітників¹⁹. Страйком керували ліві соціалісти та Профспілка сільськогосподарських і лісових робітників. В ході страйку батраки не добились своїх вимог. Цей страйк за кількістю учасників був одним з найбільших за два десятиріччя існування буржуазної Чехословаччини.

Таким чином, страйк сільськогосподарських робітників Закарпаття весною 1921 р. як і Словаччини, зазнав поразки, основною причиною якої було те, що профспілка землеробських і лісових робітників не мала досвіду керівництва подібними масовими страйками, розпорошеними на великій території Чехословаччини, що були слабо організованими і неодноразовими. Страйк виноградарських робітників Закарпаття проходив в умовах жорстокого режиму військової диктатури і надзвичайного становища, що, безумовно, ускладнювало мобілізацію комуністами трудового селянства. Крім того, відсутність єдиного партійного керівництва страйками на Закарпатті і на Словаччині не дала можливості організувати загальний страйк всіх сільськогосподарських робітників в цих краях, внаслідок якого можна було б примусити великих землевласників укласти колективні угоди, добитись підвищення зарплати і покращання житлових умов. Страйкуючих і батраків не підтримали робітники промислових підприємств.

Однак страйк закарпатських виноградарських робітників 1921 р. став великою школою, довів, що поміщики і капіталісти постійно посилюють тиск на життєвий рівень трудящих. Комуністи врахували допущені ними в ході страйку помилки для майбутньої революційної роботи.

Г. В. БОЖУК

¹⁵ SUA, f. PMV, IV, Podkarpatska Rus 225, č. k. 203/3, č. j. 6097/21, apk. 57.

¹⁶ ЗОДА, ф. 29, оп. 3, спр. 158, арк. 2, 133; „Rude Pravo“, 16 грудня 1921 р.

¹⁷ ЗОДА, ф. 29, оп. 3, спр. 105, арк. 219.

¹⁸ SUA, f. PMV, IV, Podkarpatska Rus 225, č. k. 203/3, č. j. 6097/21, apk. 61—63, 57.

¹⁹ Z. Holotikova. Štrajk polnohospodárskych robotníkov na Slovensku roku 1929, Bratislava, 1960, стр. 113.

**ЮВІЛЕЙ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО
ІНСТИТУТУ**

років тому створили вузівський музей. Його істотному поповненню новими матеріалами сприяла зустріч з випускниками 20—30-х років, що відбулася з ініціативи ректорату в дні святкування 50-річчя комсомолу республіки. З хвилюючими спогадами тоді виступили академік АН УРСР, Герой Соціалістичної праці О. В. Квасницький, професори П. А. Коренєв, П. В. Лазаревич і В. І. Пальчевський, доктор біологічних наук К. А. Бровкіна, кандидати наук А. К. Мандзюк, М. Т. Гавриш, доцент Г. С. Рожківська, кавалер ордена Леніна М. М. Мізин та ряд інших випускників вузу. Багато цікавого про перші кроки інституту містять пожовклі сторінки місцевих газет «Червоний кордон» та «Червоний шлях».

Для підготовки до вступу у вузи робітничо-селянської молоді у жовтні 1922 р. при інституті створено робітничий факультет. У день 5-х роковин Великого Жовтня Інституту було присвоєно ім'я Карла Маркса, а робітфаку — III Інтернаціоналу.

Колишній робітфахівець, а нині відомий український радянський поет Терень Масенко в замітці «Школу завоюємо» («Червоний кордон», 3 серпня 1924 р.) писав: «2-го серпня відбувся урочистий випуск III курсу Кам'янецького робітничого факультету. Це вже другий випуск. Молодий робфак Поділля нараховує ще тільки два роки існування... і за цей невеликий час наслідки його роботи великі. Не кажучи вже про саму пролетаризацію шкіл Кам'янеччини, в якій робфак ще минулого року влив до 60-ти чоловік підготовлених робітників та селян. Кам'янецький робфак взагалі являється чимось свіжим, молодим, здоровим, що влилося в громадсько-політичне життя міста Кам'янця та й в культурне життя цілого округу. При робфакові мається найбільша і найсильніша в усіх відношеннях від інших міських організацій організація ЛКСМУ...» Автор зазначав, що «головне, основне ядро комгуртка КП(б)У вищих шкіл Кам'янця складають робфахівці. До того ж робфахівці це — працівники в дитячих будинках міста, це — політруки на всеобучах, це викладачі та політруки по трудшколах, це — ударники в різних численних кампаніях, що проводяться на селах. Вони ж — постійні інструктори в підшефних осередках ЛКСМУ та КП(б)У в районах та взагалі культосвітня сила для роботи в осередках комсомолу всього округу...»

В інформації, вміщеній у «Червоному кордоні» за 30 липня 1925 р., розповідалося про святкування третьої річниці від дня заснування комсомольського осередку на робітфаці, кількість членів якого протягом 1922—1925 рр. зросла з 39 до 98, головним чином за рахунок пролетарської молоді. Члени ЛКСМУ боролися за чистоту своїх рядів, авангардну роль у навчанні та громадсько-політичній роботі, за підвищення свого ідейно-теоретичного рівня. Вони також брали активну участь в хлібозаготівлях, соціалістичній перебудові сільського господарства, розгортанні культурно-освітньої роботи, утвердженні нового побуту.

За перші 6 років на робітфаці було підготовлено до вступу в вузи 240 чол. Протягом 1921 р.—1928 р. інститут випустив 265 спеціалістів.

В архівах збереглися цікаві документи про створення інститутської бібліотеки. Її фонди становили надходження з Інституту теоретичних наук, колишньої духовної семінарії, а також від викладачів вузу. Наприклад, перші ректори Геращенко і Баєр подарували вузу з власних бібліотек по кілька сот книг.

У 1934 р. в зв'язку з необхідністю зміцнення оборони західних кордонів країни за рішенням радянського уряду інститут (як й інші вищі учбові заклади) був переведений в інші міста: агрономічний факультет — у м. Житомир, птахівничий — у м. Херсон.

У 1954 р. вуз почав своє друге життя. У багатоповерховому головному учбовому корпусі розмістились кафедри рослинництва та селекції, агрохімії, фізіології рослин і ботаніки, ґрунтознавства і меліорації, загального землеробства, економіки та організації сільськогосподарського виробництва, фізвиховання, марксизму-ленінізму. Будуються нові учбові корпуси, прийняв своїх перших мешканців великий гуртожиток.

Нині в Інституті 3 стаціонарних факультети — агрономічний, зоотехнічний, механізації сільського господарства, на яких вчиться понад 1900 студентів. Працює заочний факультет.

1966 р. створено факультет громадських професій з відділеннями пропагандистів мережі партійної освіти, робіткорів, інструкторів спортивно-масової роботи і суддів з різних видів спорту. 1968 р. виник факультет підвищення кваліфікації керівників колгоспів і радгоспів та спеціалістів сільського господарства. Вуз має 23 кафедри. У його науковій бібліотеці налічується 235 тис. томів.

У повоєнні роки Інститут випустив близько 6 тис. агрономів і зоотехніків. 1,5 тис. чол. пройшли перепідготовку на факультеті підвищення кваліфікації. Серед них — чимало передовиків виробництва, Героїв Соціалістичної Праці. Вихованців вузу можна зустріти в найвіддаленіших районах нашої неосяжної країни.

1921 р. серед студентів цього учбового закладу був лише один комуніст. Тепер партійна організація налічує близько 400 членів і кандидатів у члени партії, а комсомольська — понад 900 членів ВЛКСМ.

В Інституті плідно працюють 146 викладачів, серед них 8 докторів та 79 кандидатів наук. Протягом останніх років захистили докторські дисертації С. С. Сербін, Г. Є. Усик, М. П. Перепечко, Д. Г. Степанов. Над дисертаціями успішно працюють доценти О. І. Здоровцов, І. Ф. Рось, М. М. Феклістов, Ю. Є. Очеретенко та інші. Вуз одержує поповнення викладачів за рахунок власної аспірантури, котра існує вже 6 років. За цей час її закінчили 24 чол., а 13 стали кандидатами наук — Н. Г. Головатюк, Г. Г. Шатковська, А. А. Похолок, В. К. Погрібний, А. С. Якименко та інші. Науковці вузу вишукують ефективні методи ведення рослинництва і тваринництва в умовах Поділля. Невпинно зростає їх наукова продукція. Якщо до війни було видруковано лише 161 працю, то з 1954 р. — 1829.

У вузі діє 18 наукових студентських гуртків, у яких налічується понад 500 студентів. Щороку відбуваються науково-теоретичні студентські конференції. В ленінськом ювілейному році конференція заслужала й обговорила 158 доповідей.

Інститут підтримує найтісніші зв'язки з виробництвом. Вчені дають колгоспам і радгоспам конкретні поради й рекомендації щодо підвищення врожайності та підвищення продуктивності тваринництва, проводять наукові дослідження безпосередньо в господарствах. У рік п'ятдесятиріччя Інституту відбудеться перший випуск спеціалістів на факультеті механізації. Станеться ще одна важлива подія — почнеться спорудження нового багатоповерхового гуртожитку.

М. О. СЛОБОДЯН

150 РОКІВ ВІД ДНЯ ЗАСНУВАННЯ «ПІВДЕННОГО ТОВАРИСТВА» ДЕКАБРИСТІВ

ДЕКАБРИСТИ НА УКРАЇНІ

В історії російського визвольного руху визначне місце займає мужній виступ декабристів проти царизму. В. І. Ленін, оцінюючи його значення, підкреслював, що декабристи і Герцен були найвидатнішими діячами дворянського періоду «загально-демократичного, тобто буржуазно-демократичного визвольного руху»¹.

Серед організацій декабристів дві безпосередньо були пов'язані з Україною — це Південне товариство і Товариство з'єднаних слов'ян. Найбільшим за чисельністю і широтою розгорнутої діяльності було Південне товариство декабристів, 150-річчя якого відзначається в нашій країні 25 березня 1971 р.

В 1816 р. в Петербурзі було засновано перше таємне товариство декабристів «Союз порятунку», яке в 1818 р. було ліквідовано і замість нього створений «Союз благоденства». Він мав, крім Головної, так званої Корінної управи, побічні управи. На Україні в м. Тульчині (тут містився штаб 2-ї армії) утворилась Південна управа на чолі з П. Пестелем — видатним діячем і ідеологом декабристського руху. Народився він у Москві в сім'ї багатого чиновника. Освіту одержав в Пажському корпусі, брав участь в походах російської армії за кордон.

З метою конспірації в січні 1821 р. на з'їзді в Москві «Союз благоденства» був розпущений. 25 березня 1821 р. в м. Тульчині зібралися колишні члени Південної управи «Союзу благоденства» — П. І. Пестель, О. П. Юшневський, О. П. Барятинський, М. В. Басаргін, П. В. Аврамов, Ф. Б. Вольф. Вони вирішили створити нову організацію — Південне товариство на чолі з Корінною думою, до складу якої ввійшли П. І. Пестель і О. П. Юшневський. Згодом до них приєдналися В. Давидов, С. Волконський, М. І. і С. І. Муравйови-Апостоли, М. П. Бестужев-Рюмін та багато інших офіцерів 1-ї та 2-ї армій, розквартированих на Правобережній Україні.

Південне товариство мало три управи: Тульчинську на чолі з П. Пестелем, Кам'янську на чолі з В. Давидовим та С. Волконським і Васильківську, яку очолював С. Муравйов-Апостол.

Програма Товариства була викладена в «Руській правді», написаній П. Пестелем. У цьому документі обгрунтовувалась необхідність повалення самодержавства, ліквідації кріпосного права, встановлення республіканського ладу, проголошувалась рівність усіх громадян перед законом, гарантувалась свобода слова, друку, віросповідання. Велика увага приділялась розв'язанню аграрного питання. В «Руській правді» ставилась вимога ліквідувати військові поселення, скоротити строк служби в армії. Говорячи про Україну, Пестель передбачав спільність майбутніх шляхів двох народів. Але на цьому документі позначилась обмеженість автора як дворянського революціонера. Незважаючи на це «Руська правда» була однією з найреволюційніших політичних програм свого часу не тільки в Росії, але й за її межами.

Керівники Південного товариства весь час прагнули об'єднатися з Північним товариством, яке було створено в Петербурзі 1822 р. З цією метою протягом 1822—

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 225.

1824 рр. до Петербурга кілька разів їздили В. Волконський та В. Давидов. Влітку 1824 р. там побував і П. Пестель. Але всі спроби його об'єднатися не дали бажаних результатів. Єдине, про що домовилися,— це про взаємну підтримку в разі початку повстання та про скликання в 1826 р. спільного з'їзду для вирішення питання про об'єднання.

У 1823 р. декабристи встановили зв'язок з польським таємним «Патріотичним товариством», домовившись про спільні дії. В разі перемоги повстання Польща мала одержати повну незалежність.

У вересні 1825 р. до Васильківської управи було приєднано Товариство з'єднаних слов'ян на чолі з братами Борисовими. Чисельність членів Південного товариства значно зросла і постало питання про революційний виступ проти царизму.

Готуючись до повстання, члени Південного товариства приділяли велику увагу агітаційній роботі серед солдатів, юнкерів та унтер-офіцерів. Особливо широку агітаційну роботу проводили С. Муравйов-Апостол, М. Бестужев-Рюмін та члени колишнього Товариства з'єднаних слов'ян.

Революційний виступ був призначений на весну 1826 р. Передбачалось вбити Олександра І і в разі успішного початку повстання виїхати до Петербурга для сформування тимчасового уряду і дальшого розгортання революції. Цей план був погоджений з членами Північного товариства. Але хід подій змінив його.

У листопаді 1825 р. в Таганрозі помер Олександр І. В країні встановилось «міжцарів'я». Ці обставини примусили членів Південного товариства перенести початок повстання на січень 1826 р. Але 13 грудня 1825 р. був заарештований П. Пестель. 14 грудня Північне товариство підняло в день присяги новому цареві повстання в Петербурзі, яке було жорстоко придушене царським урядом. Почалися масові репресії проти його учасників. Особливу увагу уряд звернув на таємні товариства на Україні. Сам Микола І розпорядився заарештувати членів Південного товариства. Це привело до того, що частина членів Товариства взагалі відмовилась від проведення повстання. Брати Муравйови-Апостоли і Бестужев-Рюмін, ще не маючи відомостей з Петербурга, готували виступ на другу половину січня 1826 р. Звістку про поразку повстання в Петербурзі вони одержали в м. Любарі і негайно повернулися на Київщину, в місце розташування частин Чернігівського полку. 29 грудня 1825 р. почалось повстання чернігівців. 30 грудня повстанці увійшли у Васильків і оволоділи штабом полку. Місцеве населення, дізнавшись про основні завдання повстанців, співчувало їм.

31 грудня повсталі (а їх налічувалось понад тисячу чоловік) виступили в напрямку м. Брусилова, розраховуючи на підтримку інших військових частин. Проте ці сподівання не увінчалися успіхом. А тимчасом царський уряд направив великий каральний загін, який відкрив по повсталих артилерійський вогонь. Близько 60 чол. було вбито і поранено, решта потрапила до рук карателів. Їх віддали до суду. С. Муравйова-Апостола та М. Бестужева-Рюміна, П. Пестеля, К. Рилєєва та П. Каховського стратили. Решту членів Південного товариства заслали на каторгу в Сибір, близько 100 солдат засудили до тілесних покарань і каторги, 105 — перевели на Кавказ в діючу армію.

Повстання декабристів зазнало поразки тому, що його учасники не спиралися на народ. В. І. Ленін називав їх мізерною меншістю дворян, безсилим без підтримки народу². Проте Володимир Ілліч підкреслював історичне значення декабристського руху, зазначав, що він розбудив до боротьби нове покоління революціонерів.

Діяльність декабристів на Україні була складовою частиною декабристського руху Росії, як і повстання Чернігівського полку частиною повстання в цілому. Виступ декабристів був героїчною сторінкою боротьби народу проти царизму і кріпосництва, яскравим свідченням єдності революційного руху російського і українського народів.

О. Д. КУЗЬМИНСЬКА

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 287.

КИШИНІВСЬКА ГРУПА ДЕКАБРИСТІВ

Благородні ідеї декабристів знайшли живий відгук і підтримку на Україні, в Прибалтиці, Польщі і Молдавському князівстві. Кишинівська група особливо тісно була

зв'язана з Південним товариством декабристів. Видатний ідеолог декабризму П. І. Пестель неодноразово відвідував Молдавію, зустрічався там з О. С. Пушкіним, який відбував заслання, з В. Ф. Раєвським та іншими соратниками по таємному товариству.

На початку XIX ст. в Молдавії склалися сприятливі умови для ведення революційної пропаганди. Щойно приєднаний згідно з Бухарестським мирним договором 1812 р. до Росії край став місцем заслання передових офіцерів і солдатів Семенівського полку (1820 р.). Бунтували солдати в частинах 6-го корпусу 2-ї армії, розквартированого в Молдавії, де реакційні генерали Сабанєєв, Вахтен та інші насаджували аракчеєвські порядки. Восени 1821 р. повстал 16-та кишинівська дивізія.

Кишинівський осередок «Союзу благоденства» проіснував недовго. Оформившись на основі законоположення «Союзу благоденства» у серпні 1820 р.¹, в січні 1821 р. на московському з'їзді, де Орлов і Охотников представляли кишинівських декабристів, цей союз з міркувань конспірації було розпущено. Після того у Кишиневі продовжував діяльність осередок більш радикальної організації декабристів Південного товариства. Але арешт 5 лютого 1821 р. В. Ф. Раєвського та ув'язнення його в Тираспольській фортеці, усунення від командування 16-ою дивізією Орлова привели, по суті, до припинення діяльності кишинівського осередку. Невдовзі після цього (11.XI.1822 р.) Охотников був змушений через домашні обставини, а фактично в зв'язку з процесом Раєвського, залишити військову службу і виїхати з Кишинева у своє рідне село, де і помер 1824 р.

В. Ф. Раєвський, як і всі декабристи, був далекий від народу. Проте він, як ніхто, розумів цей недолік і тому переніс агітацію в казарми, у гущу солдатів. Він сам виготовив ланкастерські таблиці, в яких говорилося про боротьбу за свободу і рівність, французьку революцію, пояснював значення слів «конституція», «повстання». Але Брут і Кассій, Квірога і Мірабо, як він сам розумів, були далекими і мало зрозумілими російському солдату, а тому Раєвський написав заклики про рабство селян.

Незакінчена чернетка Раєвського «Про рабство селян», яка зберігається у фондах Ленінградського філіалу Центрального воєнно-історичного архіву, показує, що В. Ф. Раєвський безпосередньо підійшов до основного питання декабристської пропаганди — про внутрішній стан Росії та необхідність боротьби з кріпосництвом. Свої міркування він обгрунтовував необхідністю свободи для російського народу, нагадуючи, що Олександр I у промові до поляків обіцяв дати конституцію російському народові. Але цар зволював, а мільйони «таять свій відчай до першої іскри»².

В. Ф. Раєвський, як і П. І. Пестель, розумів першочергову важливість розв'язання аграрного питання і наголошував, що сільськогосподарське виробництво, фабрики і заводи, де працюють раби, ніколи не дадуть тієї користі, якої можна чекати від вільнонайманої робочої сили. «...Там воля, тут гноблення, там угода і плата, тут необхідність і поспішність, там власний розрахунок вигод і старання, тут острах покарання лише»³. Існуючий соціальний устрій Раєвський звинувачував у ранній смертності селян, в їх незацікавленості розвивати продуктивні сили: «...хлібороб з примусу, чи, може, селянин російський досягти коли-небудь вдосконалення в мистецтві землеробства, землеробства тим паче, що вся власність його належить господареві»⁴.

Виразно показавши рабський стан селян у тогочасній Росії, декабрист закликав до рішучих дій: «Громадяни, — тут не слабкі заходи потрібні, а рішучість і удар значуща»⁵. Арешт перешкодив В. Ф. Раєвському закінчити свою працю. Однак є достатньо фактів, які свідчать, що він брав певну участь у розробці «Руської правди» Пестеля, особливо її аграрної програми. Попереджений Пушкіним про можливий арешт, В. Ф. Раєвський встиг знищити компрометуючі його документи, в тому числі список членів кишинівської групи декабристів⁶.

Революційну діяльність В. Ф. Раєвського в Кишиневі схвалював і підтримував командир 16-ї піхотної дивізії генерал М. Ф. Орлов — теж член таємного товариства. Новий командир дивізії надав капітанові Раєвському звання майора й призначив завідуючим військовими ланкастерськими школами, що значно розширювало можливості агітаційної роботи останнього.

Якщо діяльність В. Ф. Раєвського, М. Ф. Орлова, частково Охотникова, Ліпранді, Непєніна вже знайшла відображення у працях радянських істориків⁷, то діяльність О. П. Юшневського (особливо протягом 1816—1817 рр.) в Бессарабії по влаштуванню задунайських переселенців, ще чекає свого дослідника.

О. П. Юшневський добре розумів значення заселення Бессарабського краю і «яка велика користь може бути від заселення просторих степів Бессарабського округу». Працюючи в комісії по влаштуванню задунайських колоністів, він не пішов на компроміс з місцевими боярами, всіляко захищаючи інтереси переселенців. У своїх офіційних донесеннях він викривав і засуджував численні зловживання поміщиків щодо переселенців. Матеріальний стан переважної частини їх, писав він, «досить бідний від багатьох тягот і утисків, кої понесли вони, поряд з природними жителями цього краю»⁸. Природно, що місцеві бояри були ворожо настроєні проти О. П. Юш-

¹ В. Базанов. Декабристы в Кишиневе (М. Ф. Орлов и В. Ф. Раевский), Кишинев, 1951, стор. 16.

² Центральный Военно-исторический архив (далі — ЦВИА), Ленінградський філіал, ф. 9, оп. 11, спр. 42, т. 12, арк. 315.

³ Там же, арк. 318 зв.

⁴ Там же, арк. 319 зв.

⁵ Там же, арк. 316.

⁶ Історія Молдавської РСР, т. 1, Кишинів, 1965, стор. 439.

⁷ В. Г. Базанов. Декабристы в Кишиневе (М. Ф. Орлов и В. Ф. Раевский); Кишинев, 1951; його ж. Владимир Федосеевич Раевский, М., 1949.

⁸ Історія Молдавської РСР, т. 1, стор. 440

невського і вимагали виведення його з Тимчасового комітету, де він працював після закінчення роботи комісії та утворення тимчасового управління над задунайськими переселенцями. У скарзі поміщика Балша на ім'я віце-губернатора останній різко засуджував дії Юшневського щодо влаштування задунайських переселенців: «Юшневський, який до цього часу втручається в цю справу (влаштування задунайських колоністів.— В. Л.), намагаючись усунути всі установлені монархом правила і запровадити в дію лише ті предмети, кої бажає залишити по своєму пристрастному суду»⁹.

Є всі підстави стверджувати, що діяльність Юшневського в Молдавії по влаштуванню задунайських переселенців була єдиною спробою практично перетворити в життя аграрну програму декабристів, в розробці якої він брав певну участь. Ряд параграфів «Руської правди», зокрема, про колоністів, також написано Юшневським¹⁰. Непримиренний ворог кріпосництва, він виступав за республіку і царевбивство, розподіл землі між селянами, за гарантування всім народам Росії рівних соціально-економічних прав.

Отже, хоч діяльність кишинівської групи декабристів і була порівняно недовгою, вона, однак, виявилася досить плідною. Кишинівські революціонери вписали в історію декабристського руху одну з яскравих його сторінок. У кінцевому підсумку діяльність їх зазнала поразки. В Молдавії царат уперше розправився з дворянськими революціонерами. Та їх благородна справа не пропала даром і завершилася у грудні 1825 р. на Сенатській площі, а потім знайшла своїх продовжувачів у особі О. І. Герцена і різночинців.

Важко переоцінити вплив перших дворянських революціонерів на все громадсько-політичне життя Молдавії. Прикладом цього може бути діяльність молдавських прогресивно настроєних дрібних дворян — карвунарів. Один з них, І. Таутул, 1822 р. склав проект першої «Конституції» Молдавії, який об'єктивно був спрямований проти кріпосництва і перегукувався з відповідними положеннями «Руської правди» П. Пестеля і «Конституції» М. Муравйова.

В. Г. ЛИСЕНКО

⁹ ЦДА МРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 214, арк. 214.

¹⁰ Історія Молдавської РСР, т. 1, стор. 440.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ІСТОРІЯ СЕЛЯНСТВА УКРАЇНИ 1951—1970 рр. В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Розвиток колгоспів у період розгорнутого будівництва комунізму, особливо всебічне зростання сільськогосподарського виробництва за останнє п'ятиріччя, викликає значний інтерес істориків, дослідників суспільних процесів сучасності. Одне з найважливіших завдань радянської історичної науки полягає в тому, щоб на конкретному фактичному матеріалі глибоко і правдиво розкрити шляхи і встановити закономірності цього процесу.

У комплексі великих революційних перетворень, здійснених радянським народом під керівництвом Комуністичної партії, розквіт колгоспного ладу, виховання селян у комуністичному дусі посідають важливе місце. Приклад СРСР у вирішенні аграрного питання має величезне міжнародне значення. Адже колгоспний лад позбавив трудове селянство експлуатації і злиднів, сприяє остаточній ліквідації класових відмінностей між робітниками та селянами і забезпечує їм якнайкращі умови життя. Трудящі різних країн дедалі частіше зіставляють результати розвитку селянства шляхом великого соціалістичного виробництва з капіталістичним, де панує зубожіння і розорення трудового селянства, і рішуче віддають перевагу першому. Це змушені визнати навіть апологети імперіалізму. Питаннями розвитку сільського господарства та історією селянства нашої країни поспілено займаються історики, економісти і соціологи США, ФРН, Англії та інших капіталістичних країн, намагаючись на догоду своїм роботодавцям будь-якими засобами, навіть шляхом фальсифікації фактів, опорочити колгоспний лад. Їх мету можна легко зрозуміти, познайомившись із словами професора Колумбійського університету Ф. Мослі: «Якщо сільське господарство розвиватиметься успішно,— писав він,— це посилить радянську економіку, що, в свою чергу, спонукає інші країни наслідувати радянський приклад»¹.

Глибоке і правдиве висвітлення історії радянського селянства має важливе наукове (зокрема для викриття буржуазних фальсифікаторів) і практичне (особливо для узагальнення передового досвіду колгоспного виробництва) значення. Дослідження з історії селянства дають змогу молодому поколінню хліборобів правильно зрозуміти минуле і сьогодишнє нашого села, сприяють вихованню в юнаків і дівчат любові до праці хлібороба, допомагають їм стати активними і свідомими творцями комуністичного суспільства, що дбають про примноження суспільного багатства.

Період 1951—1970 рр. позначений важливими подіями в житті селянства Української РСР. На початку 50-х років в західних областях республіки було повністю завершено колективізацію сільського господарства. Внаслідок здійснення рішень вересневого Пленуму ЦК КПРС (1953 р.) сільське господарство нашої країни вийшло на широкий шлях розвитку, поліпшилися добробут і умови праці колгоспників.

На жаль, темпи сільськогосподарського виробництва наприкінці 50-х і на початку 60-х років дещо уповільнилися, оскільки недостатньо враховувалися вимоги економічних законів, приймалися необгрунтовані рішення, особливо щодо планування, ціноутворення, фінансування, кредитування, забезпечення колгоспів технікою. Втім Комуністична партія швидко виправила ці помилки. Після березневого Пленуму ЦК КПРС (1965 р.) економіка сільського господарства швидко зміцнюється. Такого становища досягнуто завдяки великим капіталовкладенням, переходу до твердих планів заготівель, значному підвищенню закупочних цін, встановленню надбавок за надплановий продаж продукції, а також скасуванню обмежень на утримання худоби в особистому господарстві колгоспників. Велику увагу партія приділяє організаційно-господарському зміцненню колгоспів, забезпеченню їх кадрами спеціалістів, розвитку демократичних принципів управління, посиленню ролі партійних організацій тощо.

Основна література з історії колгоспного селянства СРСР вийшла після XX з'їзду КПРС. В цілому ця проблема висвітлюється у ряді колективних монографій² і в

¹ Н. Dinerstein. Communism and the Russian Peasant, Glengoe, 1955, стор. IX.

² История советского крестьянства и колхозного строительства в СССР, М., 1963; Колхоз — школа коммунизма для крестьянства, М., 1969; Ленинский кооперативный план и борьба партии за его осуществление, М., 1969; Советское крестьянство. Крайний очерк истории (1917—1969), М., 1970.

працях Ю. В. Арутюняна, В. Г. Венжера, М. А. Вилцана, І. М. Волкова, В. А. Голікова, І. І. Дмитрашка, О. Д. Гончарова, П. В. Гречишаникова, П. А. Ігнатівського, М. А. Краєва, Н. С. Лагутина, П. І. Лук'янова, В. Б. Острівського, Ю. О. Полякова, С. П. Трапезникова, О. І. Тулупникова, Г. В. Шарапова та інших. Зрозуміло, що тут щодо України наводяться лише окремі факти. До того ж, автори здебільшого обирають досить широкий період колгоспного будівництва.

В узагальнюючих працях, що вийшли протягом останніх років, детально висвітлено організаційні заходи, вжиті партією для прискореного розвитку сільського господарства, зокрема колгоспного виробництва, показано його місце в системі соціалістичного відтворення, досліджено технічне переозброєння колгоспів і радгоспів тощо. Найбільше місця в них відведено останньому періоду в житті села, коли внаслідок науково-технічної революції з'явилися великі можливості для зростання продуктивності праці в сільському господарстві, розширилися форми економічних зв'язків між містом і селом, виявилися перспективи колгоспного ладу, який дає змогу повністю здійснити лєнінський принцип матеріальної заінтересованості хліборобів у результатах своєї праці. Хоча вони торкаються життя колгоспного селянства Української РСР побіжно, однак містять важливі положення методологічного характеру, цінні узагальнення.

Частково питання про селянство післявоєнного часу розглядається в узагальнюючих працях з історії Української РСР та КП України³. Але з точки зору порушеної нами теми, найбільший матеріал містять численні книги, дисертації, брошури і статті, де досліджується лише історія селянства республіки. Про них піде мова нижче. Однак, ми не будемо аналізувати праць, які досить глибоко, на високому науковому рівні характеризували український радянський історіограф А. В. Санцевич⁴.

Періоду 1951—1965 рр. відведено два розділи (X і XI) в узагальнюючій праці «Історія селянства Української РСР». (т. II, К., 1967). Тут на значному фактичному матеріалі показано різні сторони життя українського села, зростання матеріального добробуту його населення. Ця праця була схвально зустрінута хліборобами, одержала позитивні відгуки в пресі, а також людей, що безпосередньо займаються виховною роботою серед широких мас колгоспного селянства — партійних працівників, викладачів історії, лекторів, пропагандистів. У переважаності цифровим матеріалом рецензенти вбачали недолік праці. Можливо, більшим недоліком є те, що іноді розкриття конкретних дій колгоспників у різних галузях життя, а також їх мотиви підмінюються кінцевими результатами діяльності. А цим займаються економісти, прикладом чого є праця «Розвиток народного господарства Української РСР за роки Радянської влади» (К., 1967), яка становить певний інтерес також для істориків.

Заслугою авторських колективів вище названих монографій є те, що вони уникли повторень, які, здавалося б, неминучі в подібній ситуації. Правда, автори не ставили собі за мету висвітлити всі складові частини багатопрофільної теми з історії колгоспного селянства. Тому вони лише побіжно торкнулися таких проблем, як зміни кількісного і якісного складу колгоспного селянства, умов його праці (у ширшому аспекті, ніж просто громадський побут хліборобів, це питання досить глибоко висвітлено у відомій праці О. Ф. Кувеньової⁵), міграційний процес, перспективи розвитку продуктивних сил.

Очевидно, історики повинні досліджувати у комплексі якісні зміни певного класу щодо віку, освіти, виробничого стажу, трудової активності, його участі в політичному житті, у творенні духовної культури суспільства тощо. Для цього треба використовувати якнайширше коло джерел та літератури, проводити соціологічні дослідження (з метою виявлення важливих конкретно-історичних даних), тобто анкетування, опитування. Цьому дослідники ще не приділяють достатньої уваги.

Залишилися по суті не досить дослідженими такі важливі питання, як формування технічних кадрів, участь колгоспників, зокрема механізаторів та інших спеціалістів, у дослідницькій, раціоналізаторській і винахідницькій роботі, громадсько-політична діяльність сільської інтелігенції тощо. На жаль, ці питання слабо розкрито також у фундаментальній праці економістів «Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР» (т. II, К., 1968), яка є певним вкладом в історіографію

³ Шляхом, осяяним Леніним, К., 1969; Історія Української РСР, т. II, К., 1967; О. К. Касименко. Історія Української РСР (популярний нарис), К., 1966; Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1964; Великі звершення, К., 1967; Історія Української РСР (науково-популярний нарис), К., 1967; В. А. Дядиченко. Ф. Є. Лось, В. Є. Спицький. Історія Української РСР (посібник для неісторичних факультетів університетів), К., 1965; Іх же. Історія Української РСР (підручник для середньої школи), К., 1969.

⁴ А. В. Санцевич. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії, К., 1967; його ж. Трудящі післявоєнного села України в радянській історіографії.— Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. I, К., 1968, стор. 21—45.

⁵ О. Ф. Кувеньова. Громадський побут українського селянства (історико-етнографічний нарис), К., 1966.

колгоспного селянства сучасного періоду. В ній багато уваги приділяється боротьбі робітничого класу і колгоспників під керівництвом Комуністичної партії за піднесення сільськогосподарського виробництва, за виконання накреслених вересневим (1953 р.) і особливо березневим (1965 р.) пленумами ЦК КПРС щодо цього заходів, а також розкриттю ролі МТС в успішному проведенні переоснащення сільського господарства, їх реорганізації.

На сторінках монографії розповідається, що питання поступу всіх галузей життя українського радянського села обговорювалися на XXIII з'їзді КПРС та XXIII з'їзді КП України, де було накреслено заходи щодо інтенсифікації сільського господарства, поглиблення спеціалізації колгоспного виробництва, впровадження в усі його галузі досягнень науки і передового досвіду тощо.

Однак у праці недостатньо висвітлено обмін передовим досвідом, поширення нових прогресивних форм господарювання, новаторських починань колгоспників, піднесення політичної активності мас. Ці та чимало інших питань ще потрібно проаналізувати історикам-аграрникам. Не зайвим було б детальніше показати питому вагу колгоспів України у загальносоюзному виробництві різних культур, зокрема технічних. Адже у вирощуванні цукрової сировини наші буряководи досягли значних успіхів.

Важливий внесок в історіографію колгоспного селянства своїми дослідженнями, що вийшли протягом останніх років, зробили В. В. Горак, В. П. Столяренко, Л. Ю. Беренштейн та інші⁶. У монографії В. П. Столяренка висвітлюється період завершення будівництва соціалізму (1951—1958 рр.) лише в західних областях УРСР. Однак, автор змістовно розкрив і ті процеси, що були властиві в цілому українському селу того часу. У праці велику увагу приділено основним напрямам і результатам організації-господарського зміцнення колгоспів, ролі кадрів у вирішенні важливих завдань піднесення громадського господарства. Тут також наведено конкретні матеріали про партійне будівництво на селі, форми і методи роботи сільських райкомів партії, зміцнення колгоспних партійних організацій та джерела їх поповнення, розстановку комуністів на вирішальних ділянках сільськогосподарського виробництва. Але відчувається переважаність односторонніми фактами, що пояснюються, мабуть, прагненням автора посилити висновки шорокою конкретною аргументацією.

Монографія В. В. Горака присвячена організаторській роботі партії щодо пропаганди і впровадження передового досвіду в сільськогосподарському виробництві між XX і XXIII з'їздами КПРС. Автор дав яскраву картину піднесення сільського господарства і культурно-технічного рівня хліборобів республіки. Він також глибоко розкрив важливі, але майже не досліджені питання удосконалення процесу виробничого навчання різних категорій працівників села, організації мас на трудові звершення, матеріально-технічного забезпечення колгоспів, господарської ефективності досягнень передової практики.

Л. Ю. Беренштейн різнобічно дослідив діяльність сільських партійних організацій у 1956—1965 рр., зробив теоретичні висновки і узагальнення про закономірності процесу зміцнення колгоспів. Автор відійшов від усталених схем у висвітленні певних питань партійної роботи, комплексно показав багатогранну роботу сільських комуністів у бригадах, на фермах та інших виробничих ділянках, а також у розгортанні діяльності громадських організацій на селі. Чимало сторінок книги присвячено різним формам соціалістичного змагання, зокрема рухові за комуністичну працю. Недоліком монографії є досить схематичне розкриття діяльності колгоспних багатотиражних, редакцій радіомовлення, які є важливими засобами ідеологічної роботи на селі.

Про значення монографій В. П. Столяренка, В. В. Горака, Л. Ю. Беренштейна свідчить те, що вміщений у них матеріал становить основу докторських дисертацій. Часткові питання цієї тематики автори розглядають в інших своїх працях⁷.

⁶ В. В. Горак. Досвід мас — на службу комунізму, К., 1966; В. П. Столяренко. Ленінським шляхом, К., 1968; Л. Ю. Беренштейн. В авангарді трудівників села, К., 1968.

⁷ В. П. Столяренко. Борьба КПСС за социалистическое преобразование и дальнейшее развитие сельского хозяйства западных областей Украины (1944—1958 гг.), К., 1964; його ж. Соціалістичні перетворення сільського господарства на Волині, К., 1958; його ж. Найміцніший у світі сплав, К., 1967; його ж. Соціалістичні перетворення в українському селі, К., 1967; його ж. Сільське господарство в період комуністичного будівництва, К., 1964; В. В. Горак. Организаторская работа Коммунистической партии в области пропаганды и внедрения передового опыта в сельскохозяйственном производстве Украины (в период между XX и XXIII съездами КПСС), К., 1967; його ж. Школи в полі і на фермі, К., 1961; його ж. Україна — цілинним землям, К., 1962; його ж. Ближче до практики, до життя, К., 1963; його ж. Університети сільськогосподарської науки і передового досвіду, К., 1964; Л. Ю. Беренштейн. Организаторская и идейно-воспитательная работа партийных организаций Украины (в период между XX и XXIII съездами КПСС), К., 1968; його ж. Україна — цілинним землям, К., 1962; його ж. В партійному керівництві — сила, К., 1964; його ж. На вирішальних ділянках виробництва, Вінниця, 1964.

З ґрунтовними дослідженнями виступив визнаний спеціаліст з історії західноукраїнського селянства радянського періоду М. К. Івасюта. Зокрема, до монографії «Торжество історичної справедливості» (К., 1968) він спільно з М. В. Лемехом написав розділ, у якому змістовно висвітлено процес колективізації сільського господарства в західноукраїнському селі, переборення дрібновласницької психології у свідомості селянства, піднесення його трудової і політичної активності, труднощі розвитку молодих колгоспів, найважливіші заходи партії і Радянської влади щодо їх зміцнення і розквіту. Цінні праці про розвиток народного господарства УРСР післявоєнного періоду опублікували В. І. Юрчук і Й. Д. Черниш*.

Життя сучасного українського радянського села, трудову діяльність колгоспників і робітників радгоспів, керівну роль Комуністичної партії у піднесенні сільськогосподарського виробництва у ряді узагальнюючих праць показав Л. В. Андрієнко⁸.

Найважливіші проблеми з історії селянства України післявоєнного періоду висвітлюють у своїх монографіях М. О. Буцько, К. К. Дяченко, Г. М. Окладний, П. М. Першин, В. А. Маланчук, Ф. К. Белявін, М. І. Лавринович, Є. П. Талан, Е. К. Самборський, О. М. Крикуненко, Г. В. Ларін, П. Г. Снітко, С. М. Зверев та інші автори, які глибоко обізнані з життям сучасного колгоспного села, мають великий досвід узагальнення. Тому вони правдиво і переконливо розкривають торжество ленінського кооперативного плану, зміцнення союзу робітничого класу і селянства, розвиток демократизму в колгоспах, піднесення їх економіки, зростання культурного рівня колгоспників, утвердження на селі комуністичного побуту і нових стосунків між людьми. Широке коло питань в кандидатських дисертаціях, брошурах та статтях піднімають Г. Ф. Гулівер, Є. Г. Гуменюк, І. П. Кожукало, Н. М. Кирієнко, П. С. Костик, П. М. Костриба, І. П. Нелип, Т. В. Садов, Ю. Н. Скринник, І. Є. Трофимчук, Н. І. Ткач, Л. А. Христенко, І. М. Кравченко та ін.

Важливе місце в історіографії цього питання посідають книги та статті відомих партійних і державних діячів республіки — П. Ю. Шелеста, В. В. Щербицького, І. К. Лутака, Н. Т. Кальченка, П. Т. Тронька та інших⁹. Вони ґрунтовно, з партійних позицій висвітлюють шляхи розвитку сільського господарства України, глибоко аналізують всі аспекти життя села до останніх днів, дають принципові оцінки суспільних явищ і потреб сільського господарства, наслідків нашої політичної і господарської діяльності. Їх книги, виступи, статті сприяють розвитку соціалістичного сільського господарства, вихованню колгоспного селянства, підвищенню його ідейності і культури, творчого ентузіазму. Крім того, вони багаті достовірним матеріалом і узагальненнями, на які в своїх дослідженнях орієнтуються науковці.

Важливі історико-економічні дані про життя колгоспного села є в працях дослідників, які займаються проблемами розвитку сільського господарства на сучасному етапі, зокрема в роки п'ятирічки (1966—1970 рр.). Найвагоміший внесок в історіогра-

* Їх характеристику див.: А. В. Санцевич. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії, стор. 162—165; Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. І, стор. 29, 33—34, 164.

⁸ Л. В. Андрієнко. За дальший розвиток колгоспного ладу, К., 1958; його ж. Генеральний напрям, К., 1964; його ж. Здійснення заходів партії по дальшому розвитку сільського господарства в новій п'ятирічці, К., 1966; його ж. Ширше впроваджувати передовий досвід і досягнення науки у сільськогосподарське виробництво, К., 1967; його ж. Велике багатство України, К., 1968; його ж. Нові рубежі сільського господарства України, К., 1969.

⁹ П. Ю. Шелест. Історичне покликання молоді, К., 1968; його ж. Комуніст — активний боєць партії, К., 1969; його ж. Комуністичній партії України — 50 років, К., 1968; його ж. Коммунисты Украины в борьбе за подъем сельского хозяйства, — «Правда», 15 жовтня 1965; його ж. Рішення XXIII з'їзду КПРС і бойові завдання комуністів України, — «Комуніст України», 1966, № 5; його ж. Про підсумки липневого Пленуму ЦК КПРС і завдання Комуністичної партії України по дальшому розвитку сільського господарства. Доповідь на Пленумі ЦК КП України 23 липня 1970 р., — «Радянська Україна», 25 липня 1970 р.; його ж. Україно наша Радянська, К., 1971; В. В. Щербицький. 50 років Української Радянської Соціалістичної Республіки, — «Комуніст України», 1967, № 12; його ж. Про підсумки виконання соціалістичних зобов'язань в 1967 році та завдання по дальшому піднесенню сільськогосподарського виробництва в колгоспах і радгоспах республіки, — «Радянська Україна», 31 січня 1968 р.; його ж. Про стан і заходи по дальшому розвитку тваринництва в республіці. Доповідь на Пленумі ЦК КП України 31 березня 1970 р., — «Радянська Україна», 1 квітня 1970 р.; І. К. Лутак. По-ленінському піклуватися про ефективність сільського господарства, — «Комуніст України», 1969, № 3; його ж. Счастливая доля крестьян Украины, — «Сельская жизнь», 22 червня 1969 р.; Н. Т. Кальченко. Про проект Статуту сільськогосподарської артілі і завдання по дальшому піднесенню колгоспного виробництва, — «Радянська Україна», 13 листопада 1969 р.; П. Т. Тронько. За дальше поліпшення навчання і виховання молодого покоління, — «Комуніст України», 1965, № 11; його ж. Вогнища культури — великому ювілею, — «Комуніст України», 1967, № 8.

фію радянського селянства зробили вчені, що глибше розробляють певні напрямки діяльності колгоспів і селянства, зростання його культурного рівня і добробуту, проблеми шефства міста над селом тощо. Зрозуміло, дослідники-аграрники не завжди дотримуються тематичної диференціації. Тому такий поділ дещо умовний, однак для зручності ним можна користуватися.

Певного успіху досягли історики, які досліджують трудову активність селянства, зміцнення матеріально-технічної бази громадського господарства, вплив соціалістичного змагання на піднесення економіки колгоспів і виховання трудівників села. Частина такої літератури вийшла в 1959—1964 рр., а тому має суттєвий недолік: в ній пропагувалися такі форми роботи, що не витримали перевірки часом. Але в цілому всі дослідники зробили певний внесок у дослідження історії селянства¹⁰. До того ж, більшість з них прагне до узагальнень, деякі досліджують актуальні питання на прикладах окремих областей чи певних груп областей республіки. У цих працях піднято і на широкій джерельній базі до певної міри розв'язано важливі питання.

Порівняно краще розроблено проблему зміцнення братерського союзу робітників і селян на сучасному етапі. Цій важливій темі присвятили свої ґрунтовні дослідження Є. Г. Гуменюк, І. В. Шульга та інші¹¹. Цінною є монографія Б. П. Ковалевського¹². В ній узагальнено матеріали про зміцнення економіки колгоспів, піднесення добробуту та культури українського села в 1953—1958 рр. Автор на конкретно-історичних яскравих фактах показав всебічну допомогу робітничого класу селянству в період завершення будівництва соціалізму, зокрема детально висвітлив передумови та шляхи виникнення перших аграрно-промислових об'єднань, їх економічний ефект. Майже всі порушені автором проблеми знайшли відбиття в рішеннях XXIII з'їзду КПРС, що свідчить про їх актуальність. Отже, це зразок історичної літератури, праці вченого, яка завдяки своїм правильним висновкам і широті узагальнень має важливе значення як для спеціалістів, так і для широкого кола читачів.

Чимало істориків республіки в останні роки досить ґрунтовно розробляє питання підготовки сільськогосподарських кадрів, участі сільської інтелігенції у створенні матеріально-технічної бази колгоспів, а також в удосконаленні суспільних відносин і вихованні нової людини. Ці проблеми ще мало досліджені, хоча перші праці вже є¹³. Написані вони на високому ідейному та науковому рівні.

Їх основний недолік — описовість, а звідси впливає нерідко декларативний характер висновків, які подекуди не підкріплюються необхідним фактичним матеріалом. Питання про вклад сільської інтелігенції України у будівництво комуністичного суспільства майже не розроблене (з цієї тематики фактично є лише загальносоюзні дослідження), що до певної міри гальмуватиме написання багатотомної історії Української РСР.

Комуністична партія постійно дбає про підвищення життєвого рівня трудящих, в тому числі й колгоспників. Село впевнено наздоганяє місто щодо благоустрою, побуту і культури. Там збудовано торгові центри, дитячі садки, ясла, лікарні, аптеки, їдальні, побутові комбінати, будинки відпочинку, санаторії, прокладено шосейні шляхи. Матеріальний рівень селян порівняно з дореволюційним часом зріс більше ніж у 10 разів. Більшість з них уже на початку періоду розгорнутого будівництва комунізму мала досить високі заробітки, добре харчувалася, купувала дорогі речі особис-

¹⁰ В. М. Довгопол. Нові форми соціалістичного змагання за дострокове виконання семирічки, К., 1961; А. А. Пантелейчук. Руководящая роль Коммунистической партии в укреплении материально-технической базы сельского хозяйства Украины (1952—1958 гг.), К., 1965; Е. С. Побережной. Партийное руководство движением за коммунистический труд в колхозах Украинской ССР (1959—1965 гг.), К., 1969; Н. П. Хвостин. Колхозное крестьянство Украины в борьбе за увеличение производства технических культур для промышленности (1953—1958 гг.), М., 1961; А. Я. Лебедев. Міжколгоспні об'єднання, Харків, 1969; М. Г. Бобров. Колгоспна демократія в дії, К., 1969 р.; П. С. Фещенко. Сільська індустрія, К., 1968.

¹¹ Е. Гуменюк. Коммунистическая партия Украины — организатор помощи трудящихся города колхозному крестьянству в дальнейшем развитии сельского хозяйства (1959—1961 гг.), К., 1963; В. Шульга. Коммунистична партія України — організатор шефства робітничого класу над колгоспним селом республіки, — УІЖ, 1959; № 1; його ж. Допомога робітничого класу колгоспному селу, К., 1960; його ж. Зміцнення союзу Серпа і Молота, К., 1967.

¹² Б. П. Ковалевський. Могутня сила побудови комунізму, К., 1962.

¹³ Наука і сільське господарство, К., 1968; М. Сазонов, І. Ткаченко. Шлях колгоспів до комунізму, К., 1967; Н. А. Лысенко. Роль Коммунистической партии в решении проблемы сельскохозяйственных кадров (1951—1958), К., 1968; П. Д. Коваль. Деятельность Коммунистической партии Украины по идейно-политическому воспитанию колхозного крестьянства в годы семилетки, Харьков, 1966; Талант організатора, Одеса, 1967; М. В. Дароган, Т. М. Левтринський, М. Р. Ярмолинський. Шляхи подолання істотних відмінностей між містом і селом, К., 1968.

того вжитку, мала чималі заощадження. В роки восьмої п'ятирічки, особливо після встановлення гарантованої грошової оплати праці (1965 р.) їх життя поліпшилося ще більше. Зрозуміло, що ці явища стали предметом найпильнішої уваги істориків. Хоч можна напевно говорити, що у висвітленні всіх цих питань українські дослідники-суспільствознавці ще не все зробили. Внесок економістів і філософів порівняно з істориками у дослідження законності зростання матеріального добробуту трудящих села, його значення для піднесення культури села порівняно більший. А розробка цих проблем важлива з усіх точок зору — наукової, політичної, суто практичної.

Не треба доводити, наскільки важливо вчасно й ґрунтовно показати найбільш вдалі форми та методи політико-виховної роботи на селі, піднесення політичної активності колгоспного селянства, його участь у громадському житті. Ці питання у союзній та республіканській пресі ґрунтовно висвітлюють здебільшого партійні працівники, а останнім часом також і вчені-історики — Ф. Д. Овчаренко, А. Д. Скаба, І. З. Орел, В. В. Цветков, Ю. Ю. Кондуфор, В. М. Мазур, Ф. П. Шевченко, І. Т. Буланій, А. М. Сенчугова, Г. Д. Цибуляк, В. Ю. Малапчук, Г. Г. Шевель, О. М. Швидак, К. Ф. Присяжнюк, Е. Я. Безпалко, А. М. Гаєвський, Г. І. Шевчук, М. К. Кирichenko, Я. С. Калакура, В. Ф. Панібудьласка, Ю. О. Гаврилюк, О. Л. Стешенко, Ю. О. Курносів та інші. Їх доробок великий і цінний. Однак узагальнюючих праць за певний історичний період щодо розгортання політико-масової роботи на селі ще немає.

В міру зміцнення економіки колгоспів зростає освітній рівень трудівників села, поглиблюється їх фахова підготовка. Внаслідок цього вони роблять дедалі більший вклад у духовну культуру суспільства. Останнім часом дослідженням цих проблем займається багато вчених — М. М. Грищенко, О. Я. Завадська, С. К. Гутянський, Т. М. Шашло, І. М. Чаварга, Б. С. Кобзар, М. С. Гриценко, І. К. Білодід, О. Р. Мазуркевич, В. П. Мольченко, В. М. Попов, П. П. Удовиченко та інші. Історики, що займаються питаннями освіти, посилили дидактичний бік, історики партії, природно, показали роль партійних організацій у розвитку народної освіти, інші — висвітлювали всі питання спільно для міста і села. І лише деякі науковці розробляли окремо питання життя сільської школи, її роль в зростанні загальної культури колгоспників, підвищення їх освітнього рівня. Однак в цілому можна вважати, що висвітлення питань освіти на селі не відстає від життя, хоча спеціальних досліджень з цієї теми ще майже немає.

Українські історики І. В. Бохан, І. Я. Кошарний, В. Ф. Плисюк, Л. В. Довжик, А. А. Лукашенко, О. К. Зубань, В. Д. Добротвор, Л. А. Шевченко, А. А. Червінський, М. М. Максименко, Л. В. Черкашин, М. А. Портянко, А. І. Євсєєв та інші в дисертаціях, статтях і монографіях всебічно висвітлювали розгортання культурно-масової роботи на селі. Це питання розроблено порівняно непогано, хоча напрямків, які чекають на спеціальні дослідження, тут ще чимало.

Історика повинна цікавити не культура сама собою, а те, як хлібороби цікавляться, наприклад, літературою, яку беруть участь у роботі клубів і художній самодіяльності, створенні картинних галерей і сільських музеїв, як часто відвідують кіно, виступають з лекціями тощо. Такі аспекти найважливіші і найпоказовіші для характеристик культурного рівня селянства, а саме вони найменш узагальнені. Це ж повністю стосується й щодо шефства над селом діячів культури, трудящих міста, зокрема робітничого класу. Поки що всі дослідження з цього питання вкладаються в журнальні статті. Але ж у перші роки періоду розгорнутого будівництва комунізму ці проблеми широко висвітлювалися у монографіях. Тому їх розробку необхідно продовжити на сучасних матеріалах.

Важливе значення мають науково-популярні брошури-нарис ¹⁴ про кращих людей колгоспного села, написані здебільшого журналістами і партійними працівниками, які добре обізнані з життям села, бачили результати праці героїв своїх творів. Ці нарис хоча й не містять загальних даних чи широких висновків, однак за змістом близькі до історичних досліджень. У створенні таких популярних нарисів більш активну участь мають взяти вчені.

Нарешті, останнім часом багато видається брошур і навіть книг передовиків і вожаків сільськогосподарського виробництва, які добре знають свою справу ¹⁵. Для

¹⁴ М. Нович. Олександр Серета, Одеса, 1966; П. Анненков, О. Кравцов. Федір Мурашов, Харків, 1966; А. Пастушенко. Зінаїда Святецька, Львів, 1966; В. Омельченко. Іван Мусієнко, Харків, 1966; Б. Дубров. Євген Овчар, Одеса, 1966; Д. Дудкевич. Ніна Комасюк, Одеса, 1966; В. Корницький, П. Ситник. Іван Димінський, Одеса, 1966; В. Лис. М'ячеслав Білоус, Одеса, 1966; М. Пономарьов. Микола Шевченко, К., 1966; С. Вінницький, Л. Шаміс. Єфросинія Мотель, Одеса, 1966; Ю. Бондаренко. Василь Хрипливий, Одеса, 1966.

¹⁵ Ольга Диптан. Ответственное поручение, М., 1970; М. Калевич. Колгосп подолав відставання, Харків 1966; Т. С. Гевко. Наша свиноферма, Львів, 1967; А. Я. Квашко. Міцніе економіка колгоспу, Харків, 1966; Ганна Ладані. Ниво моя неозора, Ужгород, 1966; М. О. Посмітний. Торжество Серпа і Молота, К., 1967; В. З. Тур. Шлях до колгоспного достатку, К., 1963; Ганна Плющ. Зоря

історика це достовірні джерела, хоча певною мірою їх можна також віднести до історико-економічних праць. Однак такі брошури, що містять яскраві факти, допомагають історикам глибше показувати вклад селянства в побудову комуністичного суспільства, піднесення економіки колгоспів, розквіт культури села. Їх якнайширше треба використовувати при створенні синтетичних праць, особливо при написанні багатотомної історії Української РСР. Останнім часом переборено деяку однобічність у висвітленні важливих питань історії селянства УРСР, в науковий обіг введено багато нових матеріалів, зокрема статистичного характеру, чіткіше визначилися структурні елементи і напрямки наукової розробки.

Історики республіки до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції та 100-річчя від дня народження В. І. Леніна видали ряд узагальнюючих наукових праць, де історію колгоспного селянства Української РСР у період завершення будівництва соціалізму і комуністичного будівництва розглянуто глибше й ширше.

Правда, це не значить, що все вже зроблено. Борг істориків перед наукою великий. Потрібно не тільки проводити більш цілеспрямовано дослідження з селянської тематики, а й взяти на озброєння більш широкий діапазон засобів для її зображення, зокрема конкретно-соціологічні дослідження. Колективними працями чи монографіями, на нашу думку, також обмежуватися не можна. Потрібно публікувати побільше брошур, історичних нарисів про видатних людей колгоспного села, писати історії колгоспів та радгоспів, популярні книги.

Науковці ще не досить глибоко висвітлюють життя сучасного села, зокрема, подолання відставання деяких колгоспів, піднесення благоустрою, трудові звершення молоді тощо. Недоліком є і те, що узагальнення з багатьох важливих питань не знайшли належного відображення в шкільних і вузівських підручниках, посібниках для мережі політосвіти, в фундаментальних працях з історії Української РСР та історії Комуністичної партії України. Це є наслідком недостатнього дослідження ряду проблем історії колгоспного будівництва, зокрема історії колгоспного селянства Української РСР сучасного періоду.

В. С. ПЕТРЕНКО

щастя, К., 1962; К. Т. Чарник. Ідемо єдиною сім'єю, К., 1963; О. Шул'га. Сусідам руку подаєм, Дніпропетровськ, 1965; М. В. Ковальчук. Головний напрям колгоспу, К., 1965.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

І. ГУРЖІЙ. ФРІДРІХ ЕНГЕЛЬС ПРО УКРАЇНУ.

Видавництво політичної літератури
України,

К., 1970, 153 с.

Проблема «Ф. Енгельс про Україну» або ширше її формулювання «Ф. Енгельс і Україна» цікавила радянських дослідників здавна. Вже в 20-х роках ХХ ст. на сторінках журналів «Червоний шлях», «Прапор марксизму» з'явилися перші невеликі розвідки, а в 50—60-х роках ґрунтовні статті, що друкувалися в періодичній пресі, зокрема в «Українському історичному журналі». Одним з авторів був і член-кореспондент АН УРСР І. О. Гуржій, який зрештою узагальнив у рецензованій праці багатий фактичний матеріал. Зміст її значно ширший від назви, бо автор не тільки проаналізував з величезної теоретичної спадщини Ф. Енгельса численні положення, що торкаються різноманітних питань історії України з найдавніших часів до кінця ХІХ ст., а й показав зв'язки Ф. Енгельса з діячами суспільно-політичного і революційного руху на Україні, докладно розповів, як Енгельсові твори розповсюджувались серед українського народу в дожовтневий період, розкрив їх актуальність для нашого сьогодення, коли традиції УРСР — невід'ємної складової частини великого і могутнього Радянського Союзу — успішно будують комуністичне суспільство, заповідане К. Марксом і Ф. Енгельсом.

Творчий доробок основоположників марксизму вражає своїм обсягом. Найповніше в світі друге радянське видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса складається з 39 томів (42 книги), до яких входить близько 1600 праць і 4000 листів. Ці цифри наводяться в рецензованій нами книзі. Можна було б, правда, додати, що заплановані і вже почали виходити ще 11 додаткових томів творів основоположників марксизму, що незавершеним ще є видання серії «Архів Маркса і Енгельса» (у 1963 р. опубліковано ХV том, але ще не вийшов у світ ХІV том). І. О. Гуржій показує невичерпне ідейне багатство теоретичної спадщини К. Маркса і Ф. Енгельса, наголошує на величезному значенні для розвитку історичної науки відкритого основоположниками марксизму і розробленого ними в деталях матеріалістичного розуміння історії.

Ф. Енгельсу як історикowi України в рецензованій книзі присвячено два розділи: один з проблем періоду феодалізму; другий — періоду капіталізму. Автор показує, що в працях Ф. Енгельса знайшли широке відображення питання соціально-економічної структури, класової і національно-визвольної боротьби українського народу на всіх історичних етапах його розвитку. Найповніше в книзі розкриті ті сторінки спадщини Ф. Енгельса, які висвітлюють боротьбу народних мас проти польсько-шляхетських поневолювачів, гніт яких найдовше відчувало населення західноукраїнських земель, яке, за твердим переконанням Ф. Енгельса, прагнуло до возз'єднання з основною масою своєї національності в складі Росії.

Як і К. Маркса, Ф. Енгельса глибоко цікавили шляхи соціально-економічного розвитку України як регіону пореформеної Росії, де класові суперечності виявляли себе чи не найбільш виразно. І. О. Гуржій розповідає про діяльність на Україні передових діячів всеросійського визвольного руху, про їх різноманітні листовні і особисті контакти з основоположниками марксизму. Цікаво, що одним з перших перекладачів «Маніфесту Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса був український революціонер-народник М. І. Кибальчич. Цей знаменний факт відзначається в книзі. Шкода тільки, що автор при цьому не нагадав читачам, що мова йде про людину, яка стояла на світанку вітчизняної космонавтики. Так само, нам здається, треба було пояснити суть ласальництва, яке згадується на стор. 95.

У книзі названо багато десятків прізвищ діячів всеросійського визвольного руху, зв'язаних з Україною і поширенням тут марксистських ідей (правда, трапляються й друккарські огріхи: Замфір Раллі фігурує як «Е. Раллі» (стор. 92); перевернуто прізвище Ф. В. Волховського (стор. 101). Дуже слушно І. О. Гуржій нагадує (стор. 82 і 93) ще далеко не розкриті в конкретно-історичних дослідженнях важливі методологічні спостереження В. І. Леніна, який спеціально підкреслював, що марксизм в нашій країні вистражданий піввіковою історією нечуваних мук і жертв, небаченого революційного героїзму, неймовірної енергії і беззавітності шукань, навчання, випробування на практиці, розчарувань, перевірки, зіставлення досвіду Європи, і що «Завдяки вимушеній царизмом емігрантщині, революційна Росія мала в другій половині ХІХ століття таке багатство інтернаціональних зв'язків, таку чудову обізнаність відносно

весвітніх форм і теорій революційного руху, як ні одна країна в світі»¹.

Будуть думку розділи книги про поширення творів Ф. Енгельса і, зокрема, про роль у цій справі представників української революційно-демократичної інтелігенції. Автор тут узагальнив великий фактичний матеріал, але майбутнім дослідникам цього питання слід далі поглибити його наукову розробку з тим, щоб конкретно вяснити, що саме, в якому історичному зв'язку привертало увагу українських революціонерів у творчому доробку К. Маркса і Ф. Енгельса, чому саме ці, а не інші праці основоположників марксизму тоді популяризувалися і перекладалися, як те чи інше положення К. Маркса і Ф. Енгельса використовувалось, переосмислювалось, розвивалось, доповнювалось, конкретизувалось у прогресивній революційно-демократичній спадщині, яка залишалась радянським людям від української культури дожовтневого періоду.

Загалом же в невеликому за обсягом дослідженні І. О. Гуржій спирається на величезну джерельну базу, що посилює вагомість його узагальнень. Твори основоположників марксизму і пов'язані з їх діяльністю документи залучені якнайширше. Зокрема, автор використав матеріали мемуарних і документальних збірок: «Спогади про К. Маркса і Ф. Енгельса» (К., 1957), «Листування К. Маркса і Ф. Енгельса з ро-

сійськими політичними діячами» (К., 1953), «Первый Интернационал в дни Парижской Коммуны» (М., 1941), «Революционное народничество семидесятых годов XIX века» (М., 1964), «Рабочее движение в России в XIX веке» (М., 1950), «Группа «Освобождение труда» (М.-Л., 1926); книги спогадів учасників революційного руху на Україні Л. Дейча, Ф. Глушенка; твори революціонерів-демократів М. І. Зібера, П. А. Грабовського, І. Я. Франка, Лесі Українки. Правда, чомусь зовсім відсутні посилання на два найновіші фундаментальні збірники документів і матеріалів «К. Маркс, Ф. Энгельс и революционная Россия» (М., 1967), «Русские современники о К. Марксе и Ф. Энгельсе» (М., 1969). Широко використані автором опубліковані окремими виданнями або в періодичній пресі дослідження його колег — радянських істориків Б. Козьміна, Б. Ітенберга, М. Лещенка, О. Парасунька, П. Багмута, П. Шморгуна, А. Бачинського, П. Бистренка та інших.

Безперечно, книга І. О. Гуржія стане необхідним посібником і довідником Енгельсової спадщини з історії українського народу. Вона знайде широке застосування в практиці науково-дослідної, навчально-освітньої і теоретично-пропагандистської роботи.

В. Г. Бойко

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 9.

ДОНБАСС В ТРУДАХ В. И. ЛЕНИНА.

Аннотированный указатель.

Автор-составитель Н. Д. Пономарева,
изд-во «Донбасс», Донецк, 1970, 70 с.

У рік славного ленінського ювілею вишов у світ анотований покажчик, що є першою спробою зібрати воедино висловлювання великого вождя про Донецький край. Покажчик включає 146 праць, документів, розповідей, промов, листів, телеграм, опублікованих у Повному зібранні творів В. І. Леніна та Ленінських збірок. Він складається з шести розділів. У двох перших містяться твори і документи, що висвітлюють економічний стан Донбасу в дореволюційний період, зародження тут більшовицьких організацій, ленінське піклування про їх зміцнення.

Відомо, що дослідження Донецького басейну займають важливе місце у творчій спадщині Ілліча. Ще наприкінці минулого століття вождь пролетаріату передбачав значення Донбасу в долі країни. В одній з ранніх своїх праць — «Нові господарські рухи в селянському житті», написаній весною 1893 р., В. І. Ленін розкрив шляхи і форми розвитку капіталізму в сільському господарстві Росії, зокрема в трьох південних губерніях, в тому числі на Донеччині. Про економічне піднесення цього краю писав Володимир Ілліч у відомому творі «Розвиток капіталізму в Росії». В резуль-

таті бурхливого розвитку капіталістичної промисловості Донбасу тут значно збільшилась кількість гірників, що тисячами селилися в індустріальних селищах — Юзівці, Дружківці, Костянтинівці, Маріуполі та ін. В численному загоні гірників В. І. Ленін побачив велику соціальну силу. Саме тому Володимир Ілліч брав найактивнішу участь в становленні соціал-демократичного руху в цьому районі, спрямовуючи його на єднання з революційною боротьбою місцевих робітників.

Вирішальну роль у розвитку революційної соціал-демократії Донецького краю відіграла ленінська газета «Искра». Під її впливом у 1902 р. виник «Соціал-демократичний союз гірничозаводських робітників півдня Росії», що об'єднав організації Бахмута, Луганська, Маріуполя, Юзівки, Щербинівки і Таганрога.

Значну допомогу в пропаганді ленінських ідей в роки нового революційного піднесення подала газета «Правда». В статті, опублікованій в ній у липні 1912 р. під назвою «Підсумки півторарічної роботи», Володимир Ілліч згадував про надходження грошових внесків на підтримку «Правди» від робітників Луганська, Юзівки, Маріуполя, а також Щербинівського і Риківського рудників.

Третій — п'ятий розділи рецензованого покажчика присвячені працям вождя, написаним у 1917—1922 рр.

В період мирного розвитку революції в 1917 р. Володимир Ілліч неодноразово відзначав активність донецьких пролетарів. Після перемоги Великого Жовтня він приділяв неослабну увагу встановленню Радянської влади у Донбасі. В своїх публічних виступах, листах і телеграмах, на сторінках преси В. І. Ленін розкривав значення боротьби трудящих Донбасу проти класових ворогів, постійно піклувався про зміцнення Радянської влади, налагодження господарського життя в цьому промисловому районі.

В період боротьби з денікінцями на Україні Володимир Ілліч в численних телеграмах указував місцевим партійним і радянським керівникам на необхідність негайної відбудови вугільної промисловості у визволених районах і безперерйного постачання донецьких робітників продовольством та предметами першої необхідності.

Ленінські документи (1920—1922 рр.) розповідають і про те, як В. І. Ленін добивався відродження донецьких шахт на новій технічній основі, турбувався про хліб і одяг для шахтарів та їх родин. Володимир Ілліч неодноразово відзначав трудовий ентузіазм донецьких робітників. У промовах, записках до керівників Вищої Ради народного господарства засновник пролетарської держави звертав увагу на необхідність

технічного оснащення промисловості Донбасу, насамперед вугільної. Для цього він пропонував використовувати наявне устаткування й замовити за кордоном врубівні машини.

У ряді ленінських праць порушені питання, що торкаються різних сторін економіки цього індустріального центру. Володимир Ілліч не залишав поза увагою ні однієї проблеми відбудови Донецького вугільно-металургійного комплексу, настійно закликав комуністів, донецьких робітників і весь радянський народ до перемог на трудовому фронті.

У шостому розділі покажчика вміщені документи, листи трудящих Донбасу до В. І. Леніна, спогади донбасівців про зустрічі з вождем, дослідження місцевих авторів про зв'язки В. І. Леніна з Донбасом, а також література про видання і розповсюдження творів Ілліча в цьому краї, каталог книг про Донбас у бібліотеці В. І. Леніна у Кремлі.

В кожному розділі праці вождя подані в хронологічному порядку. Рецензований покажчик стане цінним посібником для наукових працівників, пропагандистів, викладачів, студентів, широкого загалу читачів.

А. М. Сабіна

І. М. КРАВЧЕНКО. РОЗКВІТ БУКОВИНСЬКОГО СЕЛА.

*Соціально-економічний нарис,
вид-во «Карпати», Ужгород, 1970, 127 с.*

Вийшла з друку праця І. М. Кравченка «Розквіт буковинського села», присвячена, зокрема, розкриттю змін, що відбулися в буковинському селі за роки Радянської влади.

У першому розділі автор, спираючись на документальні матеріали показує, що Північна Буковина протягом її 150-річної окупації Австрією та 22-річної окупації буржуазно-поміщицькою Румунією була аграрним напівколоніальним краєм. Цим автор ще раз спростовує тенденційні антинаукові твердження буржуазних істориків та економістів про нібито «щасливе» життя буковинських селян в час іноземної окупації.

Другий, третій і четвертий розділи присвячені радянському періоду. В них викладено економічний, політичний і культурний розвиток сіл Північної Буковини, колишнього Хотинського повіту Бессарабії після визволення їх Червоною Армією та возз'єднання з Радянською Україною в 1940 р.

Вже в перші роки встановлення Радянської влади в Чернівецькій області у власність держави перейшло близько 840 тис. га землі, в тому числі 170 тис. га лісу. Держава передала безземельним та мало-земельним селянам у безплатне користування 134 тис. га поміщицьких та куркульських земель. Радянські місцеві органи роз-

поділили також серед бідноти 1777 голів великої рогатої худоби, 790 коней, понад 5395 овець, багато різного інвентаря, посівматеріалу, допомогли коштами та спеціалістами.

Станом на 15 квітня 1941 р. в області було вже 62 колгоспи і мали понад 15 тис. га земельних угідь. Молодим колгоспам держава надавала всебічну допомогу.

22 червня 1941 р. соціалістичні перетворення в молодому радянському краї були перервані віроломним нападом фашистської Німеччини на Радянський Союз. Загарбавши в змові з Гітлером буковинські землі, румунські фашисти нещадно грабували край, відновили жорстоку експлуатацію трудящого селянства. Очолені комуністичним підпіллям, трудящі Радянської Буковини вели героїчну боротьбу з окупантами.

З перших днів визволення трудящі Чернівецької області активно включились у відбудову зруйнованого господарства. Внаслідок економічних, політичних заходів, здійснених партією і урядом, уже до 1948 р. на Північній Буковині було створено економічні та політичні передумови для суцільної колективізації.

Автор підкреслює, що організатором соціалістичних перетворень буковинського села були сільські партійні організації, які розгорнули серед колгоспників масове соціалістичне змагання за підвищення ефективності колгоспного виробництва. Далеко за межами Буковини стали відомими імена Героїв Соціалістичної Праці М. О. Микитей, М. Г. Вакалюк, М. П. Вакарюк та інших.

За високі показники у виробництві та заготівлі продуктів рослинництва і тваринництва Чернівецька область у 1958 р. нагороджена орденом Леніна.

Темпи розвитку сільськогосподарського виробництва краю значно прискорилися після березневого (1965) та травневого (1966) Пленумів ЦК партії, XXIII з'їзду КПРС і КП України, які розробили ряд невідкладних, важливих заходів по дальшому піднесенню сільського господарства.

Автор досить детально зупиняється на шляхах інтенсифікації сільського господарства краю і показує, що одним із них є внутрігосподарська і зональна спеціалізація колгоспів і радгоспів, яка на сьогодні успішно проводиться в області.

Підсумовуючи здобутки трудящого селянства краю на шляху колгоспного будівництва, автор на основі фактичного матеріалу показує, що перемога соціалістичних виробничих відносин забезпечила не лише піднесення продуктивних сил на селі, але й

зумовила бурхливе зростання культурно-технічного рівня буковинського села, підвищення матеріального добробуту колгоспників.

Книга І. М. Кравченка написана простою і доступною для широкого кола читачів мовою, вміло використано статистичний матеріал, таблиці та ілюстрації. На наш погляд, автору варто було б на прикладі одного з колгоспів глибше розкрити динаміку економічного зростання та переборення труднощів, форми і методи ідейно-виховної роботи первинних партійних та комсомольських організацій на місцях, прихід на роботу в колгоспи випускників середніх шкіл цілими класами, підготовку сільських механізаторів середніми школами.

Незначні недоліки не можуть вплинути на загальну позитивну оцінку рецензованої праці, що є повним кроком у вивченні соціалістичних перетворень у Північній Буковині.

*М. К. Івасюта,
С. Д. Кобилянський*

*Г. И. ВАНЕЕВ, С. Л. ЕРМАШ,
Н. Д. МАЛАХОВСКИЙ, С. Т. САХНО,
А. Ф. ХРЕНОВ. ГЕРОИЧЕСКАЯ
ОБОРОНА СЕВАСТОПОЛЯ. 1941—1942*

Воениздат, М., 1969, 368 с.

Чим далі в історію відходять суворі роки війни, тим яскравіше вимальовуються подвиги захисників Батьківщини. Знаменною сторінкою в літопис Великої Вітчизняної війни ввійшла оборона Севастополя. Про неперевершений героїзм і мужність севастопольців написано багато творів. Нова праця воєнних істориків вдало доповнює солідну бібліографію на цю тему, містить уже відомі і зовсім нові архівні документи.

Книжка складається з п'яти розділів і висновку. У першому розділі розкриваються події, що передували обороні. Плануючи відповідно до директиви Гітлера наступальні операції по загарбанню Південної України і Донбасу, німецьке головнокомандування мало наміри здійснити вторгнення в Крим у липні—серпні 1941 р. і захопити Севастополь — головну базу Чорноморського флоту. Але воєнні дії стали розгортатися не так, як бажали керівники фашистської Німеччини. Ворог зустрів стійкий опір радянських воїнів на підступах до Криму, а потім в Північному Криму. Внаслідок чого захисники дістали змогу добре підготуватися до відсічі противнику. Це сталося завдяки оперативним заходам Військової Чорноморської флоту, зусиллям севастопольської партійної організації, яка здійснювала підготовку трудящих до захисту морської фортеці, і міського комітету оборони, створеного в жовтні 1941 р. під керівництвом першого секретаря МК ВКП(б) Б. А. Борисова. Другий і третій розділи праці присвячені відбиттю першого (30

жовтня — 21 листопада 1941 р.) і другого (17—31 грудня 1941 р.) наступів ворога, змальовані героїчні бойові дії Приморської армії та створеного Севастопольського оборонного району (СОР) на чолі з командуючим Чорноморським флотом віце-адміралом П. С. Олександровим. Цей захід мав виключно важливе значення для організації оборони Севастополя. Стійкій обороні міста дуже сприяла велика партійно-комсомольська робота у військах, що проводилась політорганами і партійними організаціями.

Належну увагу дослідники приділили партизанському руху в Криму. Партизани передавали радянському командуванню цінні розвідувальні відомості, відвертали на себе значні сили ворога. В результаті спільних зусиль захисників Севастополя і партизанів перший наступ ворога на місто був успішно відбитий.

Багато уваги у третьому розділі відведено показові партійно-політичної роботи на другому етапі оборони, великої допомоги мешканців міста, зокрема жінок, своїм захисникам, значення моральної і матеріальної підтримки, яку обложеному місту подавала вся країна.

Четвертий розділ змальовує бойові дії під Севастополем у період між другим і третім наступами ворога, роботу по вдосконаленню рубежів сухопутної оборони, розширенню існуючих аеродромів, по ремонту й будівництву нових шляхів; розкриває причини невдач дій наших десантів, висаджених в Євпаторії та Судаку, розповідає про підвищення бойової активності воїнів, відтворіє героїчні подвиги Івана Голубця, Ніни Онілової, Людмили Павлюченко та інших.

В останньому, п'ятому, розділі розглядаються плани противника, підготовка його до

пового наступу, бої на ближніх підступах до Севастополя в липні 1942 р.; висвітлюється партійно-політична робота серед військ і трудящих морської фортеці в період кровопролитних боїв.

Автори книги приходять до правильного висновку про те, що тривала оборона головної бази Чорноморського флоту мала велике політичне значення, оскільки захисники її серйозно підірвали престиж німецької зброї. Оборона Севастополя була надихаючим прикладом непохитності, мужності й патріотизму для всіх радянських людей.

Заслугою авторів є й те, що вони вперше ввели до наукового обігу немало нових фактів, почерпнутих з партійних та воєнних архівів. Нові дані ліквідують суперечні й помилкові твердження, що принижують роль окремих частин та з'єднань, які обороняли Севастополь.

Досить цінним є те, що у праці червоною ниткою проходить ідея дружби й братерства народів СРСР, наводяться численні факти подвигів снігів і дочок багатьох національностей нашої Батьківщини, значна увага приділяється розкриттю ролі лєнін-

ського комсомолу як вірного помічника партії, його організаторської та виховної роботи по утвердженню високого бойового духу у військах.

Відзначаючи позитивні якості книжки, необхідно вказати на окремі її недоліки. Перш за все звертає увагу відсутність історіографічної частини досліджуваної проблеми. Наявність історіографії визначила б місце даної книжки серед інших праць, присвячених цій темі. Мало приділено уваги змалюванню життя обложеного міста, особливо самовідданої праці мирного населення. Необхідно було б ширше розкрити роль радянських воєначальників, які брали участь в обороні Севастополя, показати значення зв'язку командування СОР та Чорноморського флоту з Ставкою Верховного Головнокомандування та його вплив на хід бойових дій в період героїчної оборони міста. Проте ці недоліки не зменшують загальної вартості рецензованого дослідження, яке, безумовно, відіграє важливу роль у справі військово-патріотичного виховання радянських людей.

О. В. Мойсєєв

**М. П. ГУМЕНЮК. УКРАЇНСЬКІ
БІБЛІОГРАФИ ХІХ—ПОЧАТКУ ХХ СТ.
НАРИСИ ПРО ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ.**

*Редакційно-видавничий відділ
Книжкової палати УРСР,
Харків, 1969, 181 с.*

У зв'язку з розквітом науки і культури в житті суспільства неухильно зростає роль бібліографії. В нашій країні приділяється велика увага її розвитку. Проте, слід сказати, що для вивчення історії вітчизняної бібліографії, зокрема української, зроблено ще дуже мало: немає ні узагальнюючих досліджень, ні більш-менш ґрунтовних нарисів про багатьох її діячів.

Тому слід вітати вихід у світ дослідження М. П. Гуменюка — підсумку багаторічних творчих пошуків. Праця побудована на багатому документальному матеріалі. Завдяки скрупульозному вивченню архівних джерел автору вдалося відкрити ряд невідомих або маловідомих фактів з історії бібліографії, творчих взаємин українських і російських книгознавців та взагалі з історії української культури.

Монографія охоплює період, починаючи від зародження української бібліографії в середині ХІХ ст. і кінчаючи першими десятиріччями ХХ ст. У ній показано внесок у цю справу видатних діячів культури. Зокрема, розглядається діяльність одного з основоположників української бібліографії М. О. Максимовича, автора перших покажчиків літератури з історії, географії та етнографії України, а також спроб поточного обліку української друкованої продукції, зроблена О. М. Лазаревським, ініціа-

тива Я. Ф. Головацького в налагодженні такого ж обліку галицьких видань та складання їх повної бібліографії. Аналогічну роль у розвитку книгознавства на Україні відіграли починання П. С. Єфименка, який запропонував створення бібліографічного та енциклопедичного словників.

У книзі знайшов належну оцінку добробок одного з перших укладачів персональних бібліографій Г. П. Данилевського та іншого фахівця — М. Ф. Комарова, якому в цій галузі належать кращі для свого часу праці. Він є також автором перших бібліографічних покажчиків з питань української літератури, театру, музики, фольклору. Викликають інтерес сторінки, присвячені І. О. Левицькому, укладачеві «Галицько-руської бібліографії ХІХ ст.», одного з найкращих досягнень української бібліографії дожовтневого періоду, М. І. Петрову, автору описів рукописних фондів київських бібліотек; упорядникам різного роду рекомендаційних бібліографій та перших спроб вивчення читачських запитів І. Я. Франка, М. І. Павлика, Б. Д. Грінченка, Х. Д. Алчевської. Відзначено заслуги В. Левицького (В. Лукича), який запропонував вести в періодичній пресі поточний облік української друкованої продукції, а також укладача одного з перших на Україні краєзнавчих біо-бібліографічних словників І. Ф. Павловського та автора систематичного покажчика змісту «Літературно-наукового вісника» й щорічних критико-бібліографічних оглядів української літератури В. М. Доманицького.

Основа увага в кожному з нарисів зосереджена на висвітленні бібліографічних здобутків згаданих діячів. На конкретному фактичному матеріалі автор переконливо показує, як українські бібліографи дослі-

джуваного періоду всупереч різноманітним заборонам і утискам, намагалися з'ясувати важливі питання, викликані розвитком науки, літератури, культури. Оцінюючи багатогранну патріотичну діяльність українських бібліографів, М. П. Гуменюк в той же час виявляє і недоліки, властиві деяким працям.

У дослідженні постійно наголошується на загостреній боротьбі між прогресивними та консервативними тенденціями в цій галузі. Так, наприклад, засобами бібліографії революційні демократи І. Франко і М. Павлик, як справедливо зазначає автор, пропагували передові суспільні ідеї, виступаючи проти національної обмеженості й заско-рузлості, популяризували все краще з української, російської і світової літератур.

Підсумовуючи свою працю, автор робить цілком вмотивований висновок, що, незважаючи на тяжкі тогочасні суспільно-політичні умови, українська дожовтнева бібліографія досягла певних успіхів.

* * *

Істина, що без бібліографії неможлива будь-яка наука — загальновідома. Але про бібліографів відомо дуже мало. Монографія М. П. Гуменюка цікава не тільки новими розповідями про українських бібліографів, спостереженнями і висновками, а й багатим списком літератури — надрукованої і рукописної, що дає матеріал для нових досліджень. І ще одна характерна риса рецензованої праці — в ній вказується на те нове, що внесено в історію української бібліографії. Автор подав 15 характеристик українських вчених, хоч зібрані матеріали побічно розкривають діяльність ще кількох з них, які згодом зможуть розвинути в окремі статті (М. Пантелеєв, Г. Милорадович).

Праця відкривається розповіддю про М. О. Максимовича, багатогранного вченого і видавця. М. П. Гуменюк аналізує його «Книжну старину южнорусскую» і «О стихотворениях червонорусских». У першій описано українські стародруки від початку книгодрукування на Україні до 1800 р. включно, навіть з деякими статистичними даними. Досліджуючи назвапу оглядову статтю М. Максимовича, автор наголошує на її значенні для знайомства наддніпрянців з «Русалкою Дністровою» та відродженням літератури в Галичині.

У нарисі про українського історика О. М. Лазаревського звернено увагу на його «Указатель источников для изучения Малороссійского края», в якому зареєстровано 554 книги і статті з історії, географії та етнографії з 1662 по 1856 рр., доповнені анотаціями, посиланнями. О. М. Лазаревському належить також перша спроба поточного обліку літератури — «Украинская литературная летопись». Автор оцінює бібліографічну діяльність П. С. Єфименка (1835—1908), який один з перших звернув увагу на потребу створення українського бібліографічного словника, накреслив його

Загалом цінне й цікаве дослідження М. П. Гуменюка не позбавлене й деяких вад. Шкода, що в ньому немає широкої характеристики епохи, в яку зароджувалась і формувалась національна бібліографія на Україні. Така характеристика дала б змогу наочніше показати значення ряду праць та їх місце в історії української культури. М. П. Гуменюк не звернув уваги на помітну роль в успіхах книгознавства І. Вагилевича, Ф. Євельського, М. Костомарова, А. Метлинського, Б. Дідицького, А. Петрушевнича, О. Стефановича та інших. Не зовсім переконливою є полеміка М. Гуменюка з Я. Дашкевичем (стор. 75).

Проте згадані ваді не можуть вплинути на позитивну оцінку рецензованої праці, яка, безумовно, стане в пригоді кожному, хто цікавиться історією української культури.

Ф. І. Стеблій

хронологічні рамки і мінімум біо-бібліографічних даних у ньому.

Г. Данчлевському належать бібліографії творів Г. Сковороди, Г. Квітки-Основ'яненка, праці з бібліотекознавства та книгознавства. Письменник і бібліограф, він описав не тільки друковані матеріали, але й рукописні, розкрив їх анотаціями тощо.

М. Ф. Комаров — незвичайно цікава постать в історії української бібліографії, автор «Бібліографічного покажчика нової української літератури», покажчиків — «Українська драматургія» і «Т. Г. Шевченко в літературі і мистецтві», що дістали високу оцінку критики. М. П. Гуменюк підкреслює, що бібліографічна методика М. Ф. Костомарова позначена новаторством. Він, мабуть, вперше на Україні згрупував матеріал за певними тематичними розділами, включив до однієї з своїх праць розділ, що зараз має назву — «основні дати життя і творчості».

Х. Д. Алчевська, авторка монументальної праці «Что читать народу?» — першої спроби визначити читацькі запити. Цей розділ рецензованої книги написаний на нижчому рівні. Це, по суті, полеміка Алчевської з О. Р. Мазуркевичем, що, звичайно, теж цікаво. Проте в цьому розділі М. Гуменюк загубив основну думку — показати бібліографічну діяльність авторки, її вклад в українську бібліографію.

З галицьких бібліографів М. П. Гуменюк розглядає праці І. Франка, М. Павлика, В. Лукича (В. Левицького) та І. Левицького, аналізує думки Каменяра про роль бібліографії в науковій роботі, практичну його діяльність у цій галузі, розповідає про Франка — бібліографа української літератури, наводить його висловлювання про значення краєзнавства, що «є першим ступенем, першою ознакою розумової освіти — знати те, що нас оточує, знати минуле й

учасне свого народу і почуватися живою свідомою людиною живого і свідомого організму» (стор. 95).

М. Павлик — відомий як автор бібліографічних покажчиків творів І. Франка і М. Драгоманова. Можна погодитися з думкою автора, що дві названі праці є серйозним вкладом у розвиток персональної бібліографії. Як і в кожному розділі своєї праці, дослідник щедро використовує архівні матеріали, зокрема автобіографію М. Павлика. Літературознавців зацікавить, зокрема, повідомлення про рукописний бібліографічний список з історії України, складений Лесею Українкою.

В. Лукич (поруч з Б. Грінченком) розробляв питання української національної бібліографії. Йому також належать перші спроби обліку музичної літератури в історії української бібліографії.

ХРЕСТОМАТІЯ З ІСТОРІЇ ЧЕРНІГІВЩИНИ

Упорядники: М. С. Чуприна
і Ю. Я. Сіментов,

вид-во «Радянська школа», К., 1969, 162 с.

В практику роботи школи дедалі ширше входить ознайомлення учнів з краєзнавчими матеріалами, що передбачаються діючою програмою з історії. Історія Чернігівщини багата яскравими сторінками самої відданої боротьби за соціальне і національне визволення. Трудящі цього краю активно відстоювали владу Рад, брали активну участь у соціалістичному будівництві. У книзі показано, як відстала в царські часи аграрна губернія за роки Радянської влади перетворилася на область передового сільського господарства, хімічної і нафтодобувної промисловості. Включення до хрестоматії численних матеріалів з історії радянського часу допомагає простежити бурхливий політичний, господарський і культурний розвиток області. На Чернігівській землі немало чудових історичних та архітектурних пам'яток; вона дала багатьох визначних революційних і громадських діячів, видатних представників науки, літератури, мистецтва.

Розраховуючи на шкільний вжиток, упорядники не ставили за мету дослідження і введення в науковий обіг нових документів. Здебільшого тут вміщено яскраві витяги з наукових праць, художніх творів, газет тощо, де розповідається про минуле Чернігівщини з найдавніших часів і до наших днів (1967 р.). З Чернігівського обласного державного архіву взято небагато документів — про колективізацію в с. Карховці (стор. 107), становище промисловості і сільського господарства краю напередодні Великої Вітчизняної війни (стор. 111), про збитки, завдані області німецько-фашистськими загарбниками (стор. 131—132) і деякі ін.

Хто звертається до будь-якого питання з історії і культури Західної України, не може обійтися без фундаментальної й унікальної бібліографії І. О. Левицького. Це — невичерпне джерело знань, одне з найкращих досягнень української бібліографії у минулому. Не менш цінні і його рукописні матеріали до українського біографічного словника, які інколи є єдиним джерелом для вчених. Чекає свого дослідника і його рукописний «Словар руської (української. — В. П.) мови», в якому зареєстровано до 50 тис. слів.

Закінчуючи короткий огляд монографій М. П. Гуменюка, слід сказати, що час приступити до написання історії української бібліографії.

В. Т. Полєк

Матеріали в розділах розміщені в хронологічному порядку. Виняток становлять лише документи з історії культури, які подано в кінці кожного розділу. Це не викликає заперечень. Однак, неогрунтованим є порушення цього принципу в розташуванні включених до збірника уривків з творів письменників-чернігівців. Так, наприклад, витяг з твору О. Десняка «Десну перейшли батальони», в якому описуються події громадянської війни на Чернігівщині, вміщено після матеріалів про становище області напередодні Великої Вітчизняної війни.

До багатьох документів упорядники дали пояснення про обстановку і умови їх виникнення, про авторів і т. п. Це, безумовно, полегшить роботу учнів при ознайомленні зі змістом матеріалів. Військово-патріотичному вихованню школярів сприятимуть цікаві матеріали про героїчну участь чернігівців у війнах 1812 р., громадянській та Великій Вітчизняній.

Тимчасом збірнику бракує документів про основні зміни в адміністративно-територіальному поділі краю (відомостей про полки, намісництво 1782 р., зміни 1797, 1802 років, утворення округів, районів, області і т. д.). Випали з поля зору авторів матеріали з історії охорони здоров'я, мистецтва, спорту. Включення подібних документів розширило б сферу використання хрестоматії поза історією — під час вивчення географії, літератури. Рецензоване видання дуже потребує іменного, географічного та бібліографічного покажчиків. Це допомогло б ширше використовувати книжку не лише в школах, а й в політико-виховній та культурно-освітній роботі.

На закінчення слід підкреслити, що цінна ініціатива складачів даної хрестоматії — працівників Чернігівського обласного інституту удосконалення кваліфікації вчителів М. С. Чуприна і Ю. Я. Сіментова — заслужовує якнайбільшого поширення в інших областях нашої республіки.

Г. П. Петрова

В. В. ХАЙНАС.

**БОРЬБА КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ
УГОРЩИНИ ЗА ЄДИНИЙ РОБІТНИЧИЙ
І НАРОДНИЙ ФРОНТ, ПРОТИ
ФАШИЗМУ І ВІЙНИ (1933—1939).**

Видавництво Львівського університету.

Львів, 1969, 210 с.

Проблема створення єдиного народного антифашистського фронту як у міжнародному масштабі, так і в окремих країнах, є актуальною й важливою у тематиці марксистсько-ленінських досліджень. Певний вклад у її розробку стосовно Угорщини в період хортистського режиму зробили сучасні угорські історики та політичні діячі, зокрема Янош Кадар, Дюла Каллої, Іштван-не Фріш, Іштван Пінтер, Деже Орос, Балінт Сабо, Ерне Загоні, Агнеш-Шагварі та інші. У нас ця проблема не була предметом спеціального дослідження (правда, окремі її положення розроблені А. І. Пушкашем у праці «Венгрія во второй мировой войне»). Тому вихід у світ дослідження В. В. Хайнаса слід вітати.

У монографії на багатому фактичному матеріалі, почерпнутому з державних і партійних архівів Угорської Народної Республіки та Радянського Союзу, а також на основі певної літератури відтворено широкую картину складної і важкої боротьби, яку вели в умовах глибокого підпілля комуністи Угорщини за створення єдиного робітничого фронту проти наступу фашизму і підготовки війни.

Перший розділ автор присвятив соціально-економічному становищу Угорщини, зовнішній і внутрішній політиці буржуазно-поміщицького уряду, а також дослідженню форм і методів боротьби Комуністичної партії Угорщини за єдність дій робітничого класу в 1933—1935 рр., тобто напередодні VII конгресу Комінтерну. Тут детально висвітлюється багатогранна діяльність Компартії Угорщини, її безперервна робота серед робітничих колективів, у соціал-демократичних профспілках. Разом з тим автор вірно наголошує на труднощах, які доводилося переборювати комуністам в умовах нелегальної роботи, зокрема в боротьбі проти лівацьких помилок. Однак не всі угорські комуністи відразу зрозуміли, що фашизм і війна — головна небезпека для розвитку класової боротьби. Це підкреслено у дослідженні. Тому необхідно було довести до свідомості всіх комуністів, соціал-демократів, робітників, широких народних мас, що політика народного фронту — це класова боротьба в нових умовах. У праці з марксистсько-ленінською принциповістю викривається реформістська діяльність правого керівництва соціал-демократичної партії Угорщини, яке відмовлялося від спільних дій з комуністами і, таким шляхом, підтримувало хортистський фашистський режим.

Другий розділ монографії присвячений боротьбі Комуністичної партії Угорщини за перетворення в життя рішень VII конгресу Комуністичного Інтернаціоналу. На багатому фактичному матеріалі показано, що рішення конгресу сприяли активізації революційної боротьби в країні, зміцненню єдності робітників та розгортанню руху народного фронту проти загрози фашизму і війни. Автор торкається також питання про діяльність комуністів у легальних робітничих і культурно-освітніх, спортивних, молодіжних та інших організаціях. Проте необхідно було наголосити, що Компартія Угорщини дещо недооцінювала роботу серед селянства, зокрема сільськогосподарського пролетаріату, та інтелігенції.

У монографії висвітлено допомогу міжнародного пролетаріату трудящим Угорщини у боротьбі проти фашизації країни. Автор також стисло розкриває спільні дії комуністів Угорщини і Закарпаття проти жорстокого фашистського режиму після 1938 р.

В оригінальній і змістовній монографії В. В. Хайнаса, на наш погляд, є окремі недоліки та упущення. Так, на думку автора, головною перешкодою на шляху створення народного фронту була політика співробітництва з панівними класами, яку проводило керівництво соціал-демократичної партії Угорщини. Однак це твердження не зовсім правильне. Не треба забувати, що Компартія Угорщини, незважаючи на зауваження Виконкому Комінтерну, не мала програми антифашистської боротьби. Її було спішно вироблено лише в жовтні 1944 р. Під час визволення Угорщини Червоною Армією. Також останню роль відіграв також той чинник, що угорські робітники, селяни та інтелігенція мали певні ілюзії щодо «незалежності» своєї країни, не окупованої фашистською Німеччиною. Але як тільки у березні 1944 р. в Угорщину було введено гітлерівські війська, під керівництвом комуністів відразу ж виник єдиний угорський фронт. Дослідник указує, що «героїчна діяльність комуністів Угорщини піднімала широкі народні маси на боротьбу за економічні і політичні права, за вільну, незалежну, демократичну Угорщину, що, в свою чергу, гальмувало і ускладнювало поширення тотального фашизму в країні».

Автор також помиляється, вказуючи, що в Угорщині досі не вийшла окремою книгою історія Комуністичної партії країни (стор. 6). Насправді перший її том видрукувано у Будапешті в 1966 р., а другий — у 1967 р. Трапляється також ряд інших невзначних помилок. Так, у «Змісті» хронологічні рамки 1-го розділу визначені з 1933 р. до 1939 р. замість — до 1935 р.

Проте окремі недоліки не можуть вплинути на загально позитивну оцінку ґрунтовної праці В. В. Хайнаса. Його монографію з інтересом прочитає кожний, хто цікавиться історією братньої Угорської Народної Республіки.

В. І. Худанець, М. В. Трояк

Хроніка та інформація

НАУКОВА СЕСІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 70-РІЧЧЮ ГАЗЕТИ «ИСКРА»

23 грудня 1970 р. Інститут історії партії ЦК КіУ України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС та Інститут підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті імені Т. Г. Шевченка провели наукову сесію, присвячену 70-річчю від дня виходу першого номера лєнінської газети «Искра». Вступним словом сесію відкрив заступник директора Інституту історії партії ЦК КП України професор Г. М. Мултих.

З доповіддю «Роль лєнінської «Искры» у створенні партії нового типу» виступив директор Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при КДУ ім. Т. Г. Шевченка, професор М. Р. Доніи. Душею «Искры», її організатором, натхненником і керівником був В. І. Ленін, — відзначив доповідач. — Перу Володимира Ілліча належить багато важливих статей газети. Володимир Ілліч закликав марксистів віддати всі сили створенню партії, без якої неможлива перемога народної революції. Доповідач розкрив роль «Искры» в ідейному об'єднанні соціал-демократії в Росії, у зміцненні позицій революційного марксизму в робітничому русі. Лєнінська газета стала центром організаційного об'єднання соціал-демократичних комітетів і груп в

єдину централізовану партію — партію нового типу.

Професор О. Т. Юрченко виступив з доповіддю на тему «Искра» і революційно-визвольний рух на Україні». Історичне значення лєнінської «Искры», — відзначив промовець, — в тому, що вона відіграла вирішальну роль в процесі формування РСДРП як партії соціальної революції і диктатури пролетаріату, як революційно-марксистської партії нового типу, партії більшовиків.

Виступи «Искры» з національного питання, її боротьба за згуртування в єдиному революційному русі багатонаціонального робітничого класу Росії, завоювання довіри пригноблених народів сприяли вихованню робітників і всіх трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму, підготовці в Росії революції, що наближалася.

З повідомленням «Искрівська друкарня в м. Умані» виступила кандидат історичних наук Т. М. Колішер. На широкому документальному матеріалі, листуванні В. І. Леніна і редакції «Искры» з місцевими соціал-демократичними організаціями РСДРП за 1902—1903 рр. доповідачка показала діяльність єдиної на Україні іскрівської друкарні в Умані, спростувавши негочності щодо висвітлення цього питання в історико-партійній літературі.

В. П.

У ПРЕЗИДІЇ АН УРСР

17 грудня 1970 р. відбулось засідання Президії Академії наук Української РСР на якому розглянуто питання «Про експедиційні дослідження Інституту археології АН УРСР у 1970 році». З доповіддю виступив директор Інституту археології АН УРСР, член-кореспондент АН УРСР Ф. П. Шевченко, який відзначив, що протягом 1970 р. на території Української РСР працювало понад 40 експедицій та окремих загонів Інституту археології АН УРСР. Наслідком польових досліджень та розвідок зібрано великий матеріал, зроблено ряд археологічних відкриттів, що мають важливе значення для вивчення найдавніших періодів історії нашої країни.

Зокрема, Кримська палеолітична експедиція відкрила групу мустьєрських стоянок, розташованих на близькій віддаленості одна від одної, вік яких становить близько 50 тис. років, що дає нові дані про органі-

зацію людських колективів у цей період. Виявлено нові курганні групи на Черкащині. На середньому Дністрі вперше на території України виявлено культуру Боян, попередницю відомої трипільської культури.

Широко проводились дослідження в районах спорудження зрошувальних систем на півдні республіки. Розкопки скіфських курганів дали багатий науковий матеріал, а також нові шедеври прикладного мистецтва.

У галузі античної археології тривали дослідження давніх міст Херсонесу, Ольвії, Тіри, Пантікапей та на о. Березані. Тут відкриті нові будівельні комплекси, а також проведені охоронні розкопки. Здобуті матеріали розширюють наукові дані про історико-культурні контакти населення Північного Причорномор'я з іншими племенами та народами.

Розкопки ранньослов'янських поселень на

Дністрі дали важливі дані для вивчення побутово-виробничих комплексів давніх слов'ян. Дослідження археологічних пам'яток на території Києва виявили залишки палацу Х—ХІ ст., оборонні укріплення, виробничі печі тощо. Проводились дослідження пам'яток українського середньовіччя, зокрема, у с. Суботіві на Черкащині, де похований Богдан Хмельницький. Цінні відомості дали також розкопки середньовічних пам'яток Криму.

В доповіді зазначалося, що Інститутом археології АН УРСР здійснена значна науково-організаційна робота. Так, у 1970 р. в Ужгороді відбулась XIV наукова археологічна конференція, що підбила підсумки археологічних досліджень на Україні за останні роки. Ведеться пропаганда та популяризація пам'яток археології, історії, культури. Про дослідження 1970 р. було широко інформовано громадськість через союзна, республіканську та місцеву пресу, всесоюзне та республіканське радіо і телебачення. Ряд таких передач організовано і для зарубіжних радіослухачів.

Виконуючи постанову Президії АН УРСР від 11 грудня 1969 р. «Про нові археологічні відкриття на території УРСР та перспективи досліджень історичних пам'яток у республіці», Інститут археології вдосконалював свою структуру. У 1970 р. створено на правах відділу Київську постійно діючу археологічну експедицію та відділ античної археології. У зв'язку з організацією державних меморіальних комплексів у Чигирині Черкаської області, історико-культурних заповідників на о. Хортиці, в Кам'яній-Подільському, йде підготовка до створення постійно діючої середньовічної експедиції. Виконана також певна робота по добору кадрів-археологів, організації методичної та науково-консультаційної допомоги вузам, історико-краєзнавчим музеям Української РСР, республіканському та обласним відділам Товариства охорони пам'ятників історії та культури. 1970 р. в Інституті вперше на Україні організовано курси підвищення кваліфікації археологів.

Значних успіхів досягнуто і у видавничій справі. Створено квартальник «Археологія». Вийшли з друку 23-й і 24-й випуски збірників «Археологія», а також три тематичні збірники — «Древности Восточного Крыма», «Нумизматика и сфрагистика», «Новые данные о зарубинецкой культуре в Поднепровье». Співробітники інституту підготували такі монографії: «Історія і культура Закарпаття на рубежі нашої ери» (В. І. Бідізля); «Жилые ансамбли древней Ольвии» (С. Д. Крижницький); «Історична топографія стародавнього Києва» (П. П. Толочко); «Курганы стеной части междуречья Дуная и Днестра» (М. М. Шмаглій). Крім того опубліковано 147 наукових статей обсягом понад 70 друкованих аркушів.

Доповідач зупинився і на деяких недоліках, що мають місце в роботі Інституту. Ще недостатньо приділяється уваги розробці питань методології й теорії археологічної науки, застосуванню нових методів

лабораторних досліджень та обробки археологічних матеріалів; дослідження ведуться виключно в літній період, хоча є необхідність проводити їх протягом усього року, особливо в районах новобудов. Слабо ще налагоджена координація наукових досліджень з проблем археології в республіці. В галузі первісної археології, досі майже не досліджуються мезолітичні пам'ятки. Недостатньо інтенсивно та цілеспрямовано ведуться дослідження пам'яток першої половини I тис. н. е., українського середньовіччя та епохи Київської Русі. Незадовільно використовуються можливості господарних коштів для розширення археологічних досліджень.

Інститут ще не встановив належного контролю за неухильним виконанням відповідних постанов Радянського Уряду щодо збереження пам'яток археології під час розорювання й проведення будівельних робіт у районах розташування древніх поселень, курганів, могильників, оборонних укріплень тощо.

В обговоренні доповіді взяв участь академік-секретар, член-кореспондент АН УРСР Б. М. Бабій, який підкреслив, що Інституту археології АН УРСР слід звернути більшу увагу на висвітлення досягнень за останні роки і підготувати наукові праці за матеріалами досліджень, зокрема, в районах новобудов. Доктор історичних наук Д. Я. Телегін у своєму виступі зупинився на питаннях охорони археологічних пам'яток і навіть прикладі, коли в період будівельних робіт багато пам'яток руйнується й гине через обмеженість кадрів археологів, особливо в південних районах УРСР. Він вніс пропозицію про створення постійно діючих археологічних експедицій в південних областях республіки і швидкої допомоги для врятування тих пам'яток, яким загрожує часткове чи повне руйнування. Доктор історичних наук В. Й. Довженко подав пропозицію про посилення дослідження пам'яток Київської Русі, зокрема міст Чернігова, Переяслава, Галича та інших. В обговоренні питання про експедиційні дослідження інституту взяла участь академік АН УРСР Ю. М. Маркевич, Р. В. Чаговець, член-кореспондент АН УРСР К. Г. Гуслиний, кандидат історичних наук Ю. М. Захарук.

На засіданні виступив президент Академії наук УРСР академік Б. Є. Патон, який підкреслив, що відкриття Інституту археології мають велике світове значення. Інститут повинен відповідати за дослідження на всій території Української РСР, для цього йому слід створити необхідні умови. З метою більш широкого дослідження і збереження пам'яток археології в районах новобудов треба вести роботи постійно. Інституту необхідно підготувати перспективний план створення постійно діючих археологічних експедицій на півдні України. Треба підготувати фундаментальні роботи, в яких показати результати археологічних досліджень. Б. Є. Патон вніс пропозицію

про створення відділів інституту у Львові та на півдні республіки, забезпечення інституту інженерними службами, лабораторіями та автотранспортом, а також сучасним спорядженням і обладнанням для археологічних експедицій.

Президія Академії наук УРСР прийняла постанову, спрямовану на подальше поліпшення наукової та науково-організаційної роботи Інституту археології і, зокрема його експедиційних досліджень.

П. А. Горішній

РЕЗУЛЬТАТИ РОЗКОПОК ПОБЛИЗУ с. ГОЛУБА ЗАТОКА

Протягом кількох років на південному березі Криму працювала експедиція Інституту археології АН УРСР на чолі з О. І. Домбровським. В результаті розкопок одержано нові дані про середньовічний Крим, життя й побут його населення в епоху феодалізму. Обробка та аналіз матеріалів розкопок привели до цікавих висновків. Прикладом можуть бути результати роботи на поселенні поблизу с. Голуба Затока (кол. Лимени) Ялтинської міськради.

На лівому гірському схилі авторами цієї замітки вивчалися залишки великого середньовічного поселення. Руїни його знаходились південніше і нижче старої шосейної дороги. Житла, господарські споруди, двори розташовувались на невеликих штучних терасах, креpidи яких в значній мірі збереглися до наших днів. Добре видно також основи стін житлових і господарських споруд, залишки огорожі; просліджуються довга центральна вулиця та провулки. На руїнах ростуть здичавілі дерева — дика фісташка, виноградна лоза, мигдаль, інжир, грецький горіх та ін.

Під час розкопок знайдено багато предметів середньовіччя. Так у дворі одного з мешканців було виявлено піфос XII—XIV ст. Вияснилось також, що будинок господаря стоїть на руїнах середньовічного житла. Ця споруда, очевидно, не є винятком: на інших садибах можна знайти щось подібне.

Оскільки друга, також важлива частина поселення, знаходиться тепер під виноградником, удалось одержати і зафіксувати планування середньовічного поселення лише на площі 175×110 м². На ній розмістилось сім невеликих терас, що до певної міри зберегли свій колишній вигляд.

Житлові будівлі невеликі, однокамерні або двокамерні, із входом на розі стіни, зверненої на південь або південний захід, товщина стін не перевищує 0,9 м. Такі помешкання типові для поселень південного берега і гірського Криму епохи середньовіччя. Планування поселення пов'язане з рельєфом гірської місцевості. Ширина вулиці розрахована тільки на в'ючний транспорт — ослив, биків, коней.

На дослідній ділянці було закладено 12 шурфів, що дали багатий матеріал. Наприклад, тут знайдені багаточисленні залишки різних предметів, особливо глиняних глечиків, столового та кухонного посуду, рештки великих і малих піфосів,

різних часів амфори, що представляють етапи розвинутого і пізнього середньовіччя. Зібрано також велику кількість решток сіроглиняного полив'яного посуду XIII, XVI—XVII ст., зовнішня поверхня якого покрита темнозеленою поливою, а внутрішня — оливкового кольору. Поряд з цією керамікою знайдено глиняні та фаянсові речі домашнього вжитку XVIII — середини XIX ст.

Із залишків глечиків особливо цікаві фрагменти шести розписаних посудин, дату яких поки що не встановлено. Зроблені вони з світлої, добре відмученої глини жовторожового тону і покриті світложовтим ангобом, поверх якого наведено коричневою фарбою кілька відтінків. Орнамент дуже різний: рослинний, геометричний, точений і додає виробам нарядний вигляд.

На поселенні виявлено багато залізних предметів, особливо кованих цвяхів, підків ослив та волів, сокиру, леміх, заступ, металеві частини від коліс та багато інших речей, роз'їдених корозією, а тому неможливо визначити їх призначення.

Всі металеві вироби знайдені разом з предметами XVIII — середини XIX ст., але обрис їх середньовічний. Він довго був незмінним, переносився по традиції на заново виготовлені речі. Та й до того ж користувались цими предметами, мабуть, багато поколінь.

Кажучи про наявність знахідок пізнього часу, варто підкреслити, що черепиця, знайдена у великій кількості в завалинах будівель (серед неї багато клеймованої), датується, в основному, XII—XIV ст.; за археологічними даними самі будівлі відносяться не пізніше, ніж до XV ст.

Що ж можуть означати багаторазові знахідки предметів, датованих XIX ст., під завалинами таких старих черепичних домів, приспаних зверху рештками середньовічних стін?

Покрівля з черепиці XIII—XIV ст. на будівлях і посуд початку XIX ст. говорять про тривале користування цими спорудами або довготривале застосування середньовічної черепиці. Але оскільки будівлі за стратиграфічними даними датуються тим же часом, що й черепиця, можна припустити, що мешканці Лимен протягом кількох сторіч (аж до середини XIX ст.) жили в бідних середньовічних хатинах, побудованих їх предками.

З другого боку, речі свідчать, що побут, речі домашнього вжитку, господарство

мешканців цих будівель мало відрізнялись від середньовічних. Поряд з сучасним посудом і знаряддям праці, що ще інколи зустрічаються в селищі, надзвичайно довго побутовав середньовічний посуд, одне й теж знаряддя служило кільком поколінням підраді. Наприклад, соха — весь час повторювала один примітивний прототип.

Подібний господарський і культурний застій, без сумніву, був, насамперед, наслідком надзвичайно убогого життя місцевого землеробського населення під ігом Кримського ханства та феодальної Османської імперії.

К. К. Когонашвілі,
О. А. Махнюва

БЕЗСТРАШНА РЕВОЛЮЦІОНЕРКА

Увагу відвідувачів Житомирського обласного краєзнавчого музею привертає цікавий стенд. В центрі його — фото стрункої, вродливої жінки, з шаблею в руках. Це мужня революціонерка, уродженка Житомирщини Анна Пустовойтова, учасниця польського повстання 1863 р., ад'ютант свого земляка — головнокомандуючого збройними силами Паризької Комуні Ярослава Домбровського.

Анна Трохимівна Пустовойтова народилась 14 липня 1838 р. в с. Туровець Житомирського повіту (тепер Житомирський район) в сім'ї генерал-майора російської армії Т. С. Пустовойтова. Крім Анни у родині Пустовойтових були ще дочка та син. Дитячі та юнацькі роки Анни пройшли в Житомирі. Тут Анна познайомилась з учасниками польського національно-визвольного руху, зокрема з представниками його лівого крила. Коли у 1861 р. дівчина приїхала в Люблін (до своєї бабусі), то опинилася у вирі революційної боротьби. 31 липня 1861 р. у місті проходила велика демонстрація. Анна була в числі її учасників¹. Генерал Сухозанет, який виконував обов'язки намісника царства Польського, «предписанням» від 10 серпня 1861 р. наказав відправити А. Пустовойтову під вартою жандармів до Москви для заточення у монастир².

Чутки про арешт А. Пустовойтової швидко розповсюдились по Любліну. Біля її будинку зібрався чималий натовп. Поліція ледве стримувала обурених людей. Коли екіпаж, в якому їхала Анна Трохимівна, рушив, в нього посипались квіти. У Ковелі Анна Трохимівна заявила, що почуває себе дуже погано. До неї викликали лікарів, які визначили у А. Пустовойтової запалення легенів, а хвороба ця вимагала абсолютного спокою.

Завдяки проханню матері Анни, підкрпленою медичними документами, прийшло розпорядження російської імператриці: «Відкласти переїзд у монастир до весни з утвердженням над дівницею Пустовойтовою суворого поліцейського нагляду»³. А. Т. Пустовойтовій було дозволено залишитись у рідних в Житомирі. Прибуття Анни Трохимівни до Житомира стало справжнім

тріумфом. Її зустрічали вінками з живих квітів, революційними піснями.

Анна Трохимівна не припинила революційної діяльності. В Житомирі вона вела агітацію серед земляків, розповідала про братерську співдружність польських, російських та українських демократів, які відстоювали незалежність Польщі.

В зв'язку з тим, що загроза ув'язнення у монастир не минула, Анна вирішила виїхати потай з Житомира, перейшла навесні 1862 р. австрійський кордон, а невдовзі відправилась до Ґолдаві, де деякий час проживала в маєтку Мілковських. Тут А. Пустовойтова познайомилась з Валерієм Врублевським, братом Мілковської — Стефаном Бобровським та іншими діячами польського національно-визвольного руху.

Коли 10 (23) січня 1863 р. почалось повстання, А. Т. Пустовойтова виїхала до Галичини, а потім вступила в загін генерала Маріана Лянгевича. Він спочатку недовірливо поставився до молодшої дівчини, але познайомившись з нею ближче і переконавшись в її мужності, дисциплінованості, витривалості, призначив ад'ютантом Д. Чаховського — командира одного з загонів. А незабаром хоробра патріотка стала ад'ютантом самого Лянгевича. Їх об'єднувала відданість справі боротьби проти царизму. Одного разу Анну Трохимівну запитали, чи довго вона залишатиметься у лавах повстанців. «Доти, — палко вигукнула Анна, — доки залишиться хоча б одна озброєна людина, яка бореться за знехтувані права своєї батьківщини»⁴.

Генерал Лянгевич доручав Анні Трохимівні відповідальні завдання, які вимагали ініціативи та хоробрості. Через непрохідні болота та лісові хащі А. Пустовойтова вивела з оточення польський загін Д. Чаховського, виявила неабиякий героїзм у битві під Малоюшею, яка відбулася 12 лютого.

У праці В. Висневського («Галиція или 1863—1864 год», 1865 р.) сказано: «Я бачив її також тоді, коли вона з палахом летіла під зливою куль з втікачами, біла їх палахом та вигукнула: «Ну, боягузи, до бою! Перемогти або загинути!»

А. Пустовойтова, одягнена в форму улана, запалювала своїм прикладом повстанців під час трагічної битви під Гроховиськом (березень 1863 р.)⁵.

¹ Helena Rządowska. Marian Lanqiewicz, Warszawa, 1967, стор. 103.

² «Исторический вестник», Спб., 1903, т. XCIII, август, стор. 423.

³ Там же, стор. 424—425.

⁴ Там же, т. XCIV, октябрь, стор. 54.

⁵ Helena Rządowska. Назв. праця, стор. 103.

18 березня в с. Величе відбулася нарада керівників загонів, що підлягали Лянгевичу, на якій була присутня і А. Пустовойтова. В зв'язку з критичним становищем повстанців більшість учасників наради висловились за втечу Лянгевича за кордон.

М. Лянгевич і А. Пустовойтова перейшли австрійський кордон, і на митниці в Устьє пред'явили паспорти на ім'я графів Валігурських — батька та сина (ці паспорти були видані шведським посольством в Парижі). Проте Лянгевича відразу впізнали, заарештували і разом з Анною Пустовойтовою відправили до Тарнова. Наприкінці березня їх обох доставили до Кракова. М. Лянгевича ув'язнили у краківській цитаделі, а А. Пустовойтову — в приміщенні поліцейського кур'єра, в будинку під наглядом поліцейської дами⁶.

На початку квітня М. Лянгевич був переведений до Тишнова, а Анні Трохимівні надали право вільного вибору місце проживання, при умові, що вона не братиме участі у революційному русі. А. Т. Пустовойтова оселилась в Чехії, жила в Празі, проте підтримувала контакт з Лянгевичем через його прибічників та друзів⁷.

У другій половині 60-х років А. Пустовойтова під ім'ям Антона Теофіловича Пустовойтова, яке вона носила під час перебування у загоні М. Лянгевича, закінчила Оксфордський університет.

Хоробра революціонерка Анна Трохимівна брала участь у національно-визвольній війні італійського народу під проводом Гарібальді у складі польського легіону. Визначаючи заслуги відважної героїні, видатний італійський революціонер подарував А. Пустовойтовій шаблю з написом: «За безстрашні, бойові та революційні подвиги... Антону Пустовойтову, котрий несе з собою свідомість чесно виконаного обов'язку революціонера і заслужене визнання пролетаріату».

Після італійської епопеї Анна Трохимівна виїхала до Франції. Там вона познайомилась з марксизмом, брала участь у французькому робітничому русі. Під час поїздки до Лондона зустрічалась з К. Марксом, Ф. Енгельсом, О. І. Герценом. Її затишний будиночок у передмісті Парижа, Віль д'Авре, відвідували Я. Домб-

ровський, В. Врублевський та інші діячі польського національно-визвольного руху.

А. Пустовойтова з захопленням зустріла Паризьку комуну. Вона безпосередньо билась на барикадах, перев'язувала поранених. Незабаром відважна революціонерка стала ад'ютантом головнокомандуючого збройними силами комунарів Ярослава Домбровського, якого неодноразово супроводжувала під час відвідування небезпечних ділянок фронту. Під час однієї з таких поїздок вона зустрілась на площі Бланш з відомими революціонерками — французенкою Луїзою Мішель та росіяною Єлізаветою Дмитрієвою.

23 травня, в розпал боїв, на її очах версальці смертельно поранили Я. Домбровського. Після загибелі Я. Домбровського А. Пустовойтова вступила до загону Валерія Врублевського.

Запеклі бої велись на площі Жанни д'Арк. Щоб піднести бойовий дух бійців, А. Пустовойтова підняла на барикаді червоний прапор комуні з написом: «Хай живе пролетарська соціалістична республіка і Паризька комуна!»

26 травня барикаду оточили версальці. Повстанці не здавались. Серед останніх захисників її була і А. Пустовойтова. Тяжко поранену товариші внесли Анну Трохимівну і врятували від розправи, сховавши в робітничих кварталах⁸.

Останні роки життя А. Т. Пустовойтова прожила в Парижі. Вона не поривала зв'язків з робітничим рухом. Проте рани, буремні роки революційної боротьби згубно вплинули на здоров'я Анни Трохимівни. Наприкінці квітня 1881 р. вона померла.

На склепі, де похована революціонерка, напис: «...Пустовойтова, і на батьківщині, і у засланні, і вдома, і на полі битви, — всюди була сповнена відваги, енергії і відданості справі». Такою навіки збережеться у серця нащадків революціонерка, комунарка А. Т. Пустовойтова.

До 100-річчя Паризької комуні експозиція Житомирського музею поповнюється матеріалами про ветеранів першої в світі пролетарської революції — наших земляків Ярослава Домбровського та Анну Пустовойтову.

А. М. Дітковський,
О. О. Павлов

⁶ Там же, стор. 296, 322.

⁷ Там же, стор. 328.

⁸ «Правда України», 18 березня 1967 р.

ШКОЛА ВІДЗНАЧИЛА ЮВІЛЕЙ Ф. ЕНГЕЛЬСА

Разом з усіма трудящими широко відзначили 150-річчя від дня народження одного з творців наукового комунізму й учні шкіл.

Чимало важливих заходів було в ці дні організовано і в Бобровонутській восьмирічній школі Херсонської області. Члени історичного гуртка, зокрема Наталя

Романовська та Оля Пилипещ, прочитали для учнів молодших класів оповідання про Ф. Енгельса і провели бесіди про його життя і революційну діяльність. Великий інтерес до біографії Ф. Енгельса проявили всі темолярі. Вони брали активну участь у тематичній конференції «Фрідріх Енгельс — геніальний вчений і

революціонер». Присутні (були також учні Калінінської СШ) заслухали сім доповідей. Було також організовано історичну вікторину, яка показала не тільки зацікавленість дітей цією темою, а й глибокі їх знання біографії Ф. Енгельса, обізнаність з його творами, а також з літературою про нього. Особливі знання виявили восьмикласниця Наталя Карпен-

ко та дев'ятикласники Володимир Котляр (з Калінінської СШ), Люба Фоменко, Оля Баранова, Таня Карлюка, Марія Радецька, які взяли участь у конференції. Безперечно, ця робота сприяла поглибленню учнівських знань з історії та літератури, активізувала творче життя школи.

В. Д. Сусоров

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ Ю. М. ГАМРЕЦЬКИМ, П. І. ГАРЧЕВИМ І М. Я. ВАРШАВЧИКОМ

28 грудня 1970 р. на засіданні Вченої ради Інституту історії АН УРСР відбувся прилюдний захист докторської дисертації «Раді робітничих депутатів України в 1917 р.» старшим науковим співробітником Інституту історії АН УРСР Ю. М. Гамрецьким.

Офіційними опонентами виступили академік АН СРСР І. І. Мінц, член-кореспондент АН УРСР доктор юридичних наук Б. М. Бабій, доктор історичних наук професор Ю. Ю. Кондуров. Неофіційними опонентами виступили член-кореспондент АН УРСР професор М. І. Супруненко, доктор історичних наук професор І. І. Компанієць.

Дослідження Ю. М. Гамрецького присвячується виключно важливій, актуальній і малорозробленій проблемі виникнення і діяльності Рад робітничих депутатів на Україні. Опоненти відзначили, що автор використав велику кількість джерел, значну частину яких вперше ввів в науковий обіг, існуючу літературу по проблемі, періодичні видання і, нарешті, мемуари. На основі марксистсько-ленінського аналізу та узагальнення вивчених документів і літератури автор своєю дисертацією в значній мірі ліквідував існуючу прогалину в радянській літературі, відтворивши вперше багатопланову діяльність небаженої в світі масової політичної організації трудящих.

В дисертації ґрунтовно досліджується процес більшовизації Рад. Самостійне нау-

кове значення мають розроблені автором таблиці, що наочно підтверджують сказане. У дисертації глибоко розкривається провідна роль більшовиків, які боролися за перетворення Рад в органи державної влади.

Важливе місце в дисертації відведено діяльності більшовиків в Радах по зміцненню союзу робітничого класу і селянства, як однієї з умов перемоги соціалістичної революції, і вихованню інтернаціональної згуртованості трудящих різних націй.

Показуючи розгорнуту по всій Україні боротьбу за владу Рад, велику популярність більшовицьких ідей серед українських робітників і селян, викриваючи контрреволюційну суть Центральної ради, дисертація наносить серйозний удар по буржуазно-націоналістичній «теорії» про нібито особливий характер революції на Україні. Міцно базуючись на ленінській концепції Жовтневої революції, дисертація є вагомим внеском в українську радянську історіографію.

Високу оцінку праці Ю. М. Гамрецького одержала у відзнаках вчених з Москви, Ленінграда та фахівців кафедр ряду вузів України.

Вчена рада ухвалила присудити Ю. М. Гамрецькому вчений ступінь доктора історичних наук.

А. М.

* * *

16 листопада 1970 р. на засіданні Вченої ради історичного факультету Харківського державного університету відбувся прилюдний захист докторської дисертації П. І. Гарчевим на тему: «Червона Гвардія в боротьбі за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні».

Офіційні опоненти академік АН СРСР І. І. Мінц, член-кореспондент АН УРСР М. І. Супруненко та професор І. Л. Шерман у своїх виступах відзначили, що дисертація П. І. Гарчева є першою узагальнюючою працею про Червону Гвардію України. В ній автор на численному фактичному матеріалі показав процес створення збройних сил пролетарської ре-

волюції та їх участь в боротьбі за встановлення влади Рад, ґрунтовно дослідив ряд питань, які до цього часу не знайшли достатнього відбиття в історичних дослідженнях, зокрема, соціальний, національний і партійний склад червоногвардійських формувань, забезпечення загонів зброєю, продовольством та обмундируванням.

Високу оцінку дисертації, статтям та монографії П. І. Гарчева «Червона Гвардія України у Жовтневій революції» дали неофіційні опоненти професори О. О. Воскресенський і С. М. Королівський. Зокрема, вони відзначили належну повноту висвітлення питань більшовицького керів-

ництва всім процесом формування червоногвардійських загонів на території України.

Численні відгуки на дисертацію та автореферат, які надійшли на адресу Вченої ради, також відзначили цінність праці П. І. Гарчева в дальшому вивченні проб-

лем підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Вчена рада ухвалила присудити П. І. Гарчеву вчений ступінь доктора історичних наук.

Б. К. Мигаль

* * *

14 січня 1971 р. на засіданні Вченої ради Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу ІМЛ при ЦК КПРС відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук доцентом Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка М. Я. Варшавчиком на тему: «Основи джерелознавства історії КПРС».

Офіційними опонентами виступили доктори історичних наук професори Л. М. Спірін, М. В. Черненко, В. І. Стрельський.

В обговоренні взяли участь: заступник

директора Інституту історії АН УРСР, доктор історичних наук П. П. Гудзенко, начальник архівного управління Української РСР, кандидат історичних наук О. Г. Мітюков, директор ІПК при КДУ ім. Шевченка професор М. Р. Доній, доктори історичних наук П. М. Шморгул, І. І. Шевченко, доктор філософських наук професор І. Д. Назаренко. Всі, хто виступили, дали високу оцінку науковому дослідженню М. Я. Варшавчика.

Вчена рада Інституту ухвалила присудити М. Я. Варшавчику вчений ступінь доктора історичних наук.

В. Б.

ОЛЕКСАНДР КАРПОВИЧ КАСИМЕНКО

13 січня 1971 р. після тяжкої хвороби на 66 році життя помер відомий український радянський історик, доктор історичних наук, професор, член КПРС з 1929 року Олександр Карпович Касименко.

Народився він 23 червня 1905 р. в с. Великій Бурімці на Полтавщині (нині — Черкаської області) в бідній селянській сім'ї. Після закінчення Полтавського інституту народної освіти в 1926 р. Олександр Карпович працював викладачем історії у середніх навчальних закладах, а з 1930 р. — завідував кафедрами соціально-економічних наук, історії СРСР, загальної історії, історії міжнародних відносин та зовнішньої політики СРСР у вузах Полтави, Житомира, Києва.

Під час Великої Вітчизняної війни О. К. Касименко — на партійній роботі: завідувачий відділом пропаганди й агітації РК ВКП(б) у м. Оренбурзі, штатний лектор ЦК КП(б)У. 1946—1947 роках як член делегації Української РСР, брав участь у роботі Паризької мирної конференції та в сесіях економічної комісії ООН для Європи, був представником Міністерства закордонних справ УРСР на нараді Міністрів закордонних справ чотирьох держав. Одночасно він працював відповідальним редактором журналу «Сучасне і майбутнє».

Протягом 17 років О. К. Касименко очолював Інститут історії АН УРСР. За цей період Інститут значно зріс та зміцнів як у кількісному, так і в якісному відношенні. В ньому з'явилися нові відділи і розширилися напрямки наукових досліджень, були написані праці, що здобули загальне визнання на Україні та за її межами, а також було створено «Український історичний журнал» (1957 р.). Під науковим керівництвом О. К. Касименка видано першу двотомну «Історію Української РСР». Останні сім років свого життя, працюючи заступником Головного редактора Української Радянської Енциклопедії, він присвятив виданню багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР».

В українську радянську історичну науку О. К. Касименко ввійшов як учений широкого творчого діапазону, як вдумливий дослідник. Він — автор цілого ряду наукових і науково-популярних праць з історії нашого народу, нашої Батьківщини, з історії братніх взаємовідносин російського та українського народів. Його численні праці, зокрема монографія «Російсько-українські взаємовідносини 1648 — початку 1651 р.» та «Історія Української РСР. Популярний нарис», відіграли важливу роль у розвитку української радянської історіографії, поширенні історичних знань серед трудящих нашої республіки.

Від нас пішов визначний учений, талановитий педагог, людина великої, доброї душі. Олександр Карпович Касименко назавжди залишиться в пам'яті всіх, хто його знав, з ким він працював.

ЛИСТИ до РЕДАКЦІЇ

ПРО ДОСТОВІРНІСТЬ ДЕЯКИХ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ВИДАНЬ

В останні роки у нашій країні видається значна кількість книг, брошур та іншої друкованої продукції про міста і села, історичні місця та події, про красоти природи. Зокрема, про Чернігів і Чернігівщину. Корисними є дві книги М. П. Цаленка: «По равнинам Десны и Сейма» (М., 1967) та «Архитектура Левобережной Украины XVII—XVIII веков» (М., 1967). Ці видання багаті своїм змістом, фотоілюстраціями, малюнками, планами, вдалим порівнянням та переконливою аргументацією.

Проте є чимало авторів книг і брошур про Чернігів та Чернігівщину, які заслуговують на докір. Припущені неточності, по-перше, невільно орієнтують читача, по-друге, їх запозичують інші автори. Наприклад, кореспондент журналу «Огонек» О. М. Шмельов уже двічі писав, що князь Ігор Святославович похований у Спаському соборі: перший раз у журналі «Огонек» № 39 за 1964 р. і другий — у фотоальбомі «Десна-красуня» (стор. 24). На запитання, звідки такі дані, автор відповів, що запозичив їх з «Путівника по Чернігівщині» (К., 1962), в якому справді таке стверджується. Проте відомо, що місце похорону Ігоря Святославовича не встановлено. Навіть не доведено, що він похований у Чернігові. Якщо врахувати, що тираж «Путівника по Чернігівщині» 10 тис. примірників, журналу «Огонек» — майже 2 мільйони, фотоальбома «Десна-красуня» — 42 тис., то виявляється, що помилка розповсюджена більш як двохмільйонним тиражем.

Другий приклад. В Українській Радянській Енциклопедії в статтях про Чернігів також допущено кілька помилок. Зокрема, П'ятницька церква, розташована біля драмтеатру в центрі міста, віднесена до комплексу будівель Троїцького монастиря; населений пункт Гуричев (нині с. Бобровиця) на карті «Чернігово-Сіверська земля в XI—XII ст.» позначений за р. Снов; Чернігівський колегіум названий чомусь Малоросійським, хоч відомо, що спершу він називався «коллегією архієпископа Максимовичевскою-Черниговскою»¹, згодом — просто Чернігівським колегіумом². Редакція УРЕ відповіла, що помилка щодо П'ятницької церкви допущена з вини автора статті В. М. Кропотуна, а географічна карта, на якій Гуричев указаний за р. Снов, взята з Большой Советской Энциклопедии.

Про деякі неточності в книгах Г. Н. Логвина уже писав «Український історичний журнал» (1968, № 2). Є неточності і в його останній праці «По Україні» (К., 1968). На стор. 29 тут говориться, що Буй-тур Всеволод похований у Спаському соборі, а на ст. 47 — у Благовіщенському соборі.

В путівнику по Чернігівській області «Де плине Десна» (К., 1968) непогано продумано маршрути, до них додано схематичні карти. Але й тут чимало помилкових даних. Більшість з них — повторення раніше надрукованих. Є й нові, як, наприклад, твердження, що битва військ братів Мстислава і Ярослава відбулася не під Лиственном (Іпатьєвський літопис, під 1024 р.), а під Ріпками (стор. 93—94). В книзі говориться, що Чернігівська фортеця існувала 300 років, а насправді — понад 600. Авторі обіцяють туристам, що вони побачать у Борисоглібському соборі царські врата ювелірної роботи, зроблені наприкінці XVII ст. Але ж ці врата зроблені на початку XVIII ст. із срібного ідола, знайденого 1701 р.³, і зберігаються вони не в соборі, а в історичному музеї. Всього в путівнику «Де плине Десна» близько 20 неточностей і помилок.

Відомо, що перша книга, видана в Іллінсько-Троїцькій друкарні, датована 1673 р.⁴ Проте більшість авторів називають початком роботи друкарні 1678 р. або 1680 р.⁵ Надзвичайно суперечливі відомості у різних авторів і щодо її місця розта-

¹ Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 2, Чернигов, 1873, стор. 115.

² А. Ф. Шафонский. Черниговского наместничества топографическое описание, К., 1851, стор. 281.

³ Там же, стор. 264.

⁴ Филарет, стор. 12.

⁵ Чернігівщина, 1967, стор. 22; Г. Н. Логвин. Чернигов, Новгород-Северский., стор. 119.

шування. Автори книги «Де плине Десна» пишуть, що друкарня містилася на південному боці Троїцького собора (стор. 42), Г. Н. Логвин — на північному («По Україні», стор. 99), а М. П. Цапенко — на східному («Архитектура Левобережной Украины...», стор. 68). Постає питання: де ж вона містилася насправді?

В книзі «Нариси історії архітектури Української РСР» (К., 1957) на стор. 126 і 128 зведення Троїцького собору датується 1679 р. і сказано, що будував його Адам Зернікау, в розділі ілюстрацій під фотографіями №№ 152, 153, 154 вказано, що він споруджений Йоганном Баптистом протягом 1667—1679 рр., а на стор. 536—1679—1695 рр. Таким чином, в одній і тій же книзі з одного питання висловлено три різні точки зору.

У інших авторів питання про будівництво собору також тлумачиться по-різному. В книзі «Картины церковной жизни Черниговской епархии» сказано, що його спорудив А. Зернікау (К., 1911, стор. 71), в Українському Радянському Енциклопедичному словнику говориться, що Й. Баптист спільно з А. Зернікау побудував Троїцький собор у Чернігові (т. I, стор. 145). Г. Н. Логвин, навпаки, вважає, що А. Зернікау порекомендував чернігівському архієпископу Л. Барановичу «мастера з Вильня» Йоганна Баптиста і той побудував собор⁶. А М. П. Цапенко («Архитектура Левобережной Украины», стор. 170), посилаючись на архівні матеріали, вважає, що А. Зернікау не міг брати участі у проектуванні собору, оскільки приїхав до Чернігова 1680 р., тобто після того, як розпочалося його зведення.

Оскільки величезне виховне значення мають книги та брошури, присвячені нашим славним землякам — видатним діячам партії і Радянської держави, найхарактернішою їх рисою повинна бути історична правда, незаперечлива достовірність усіх наведених фактів. Але й тут трапляється немало помилок, перекозів, неточностей, як, зокрема, у книзі І. П. Дудка «Ленін і Чернігівщина», про яку писав «Український історичний журнал» (1968, № 7).

Про Ю. М. Коцюбинського відомі дві книги: І. А. Цюпи — «Через терни до зірок» (К., 1966) та А. Д. Ярошенка — «Юрій Михайлович Коцюбинський» (К., 1965). І. А. Цюпа стверджує, що Ю. М. Коцюбинський народився 9 грудня 1895 р. (стор. 467—468), а А. Д. Ярошенко — 7 грудня 1896 р. (стор. 4). За І. А. Цюпою Юрій Михайлович поступив до гімназії 1905 р., а за А. Д. Ярошенком, — 1907 р. Спірним є твердження, що Юрій Михайлович вступив у підпільну учнівську організацію 1910 р., бо відомо, що учнівські революційні гуртки виникли в Чернігові 1911 р.⁷

Очевидно, авторам треба серйозніше ставитись до добору матеріалів, висвітлення фактів, документально підтверджувати важливі положення та висновки. Не треба забувати слова В. І. Леніна про те, що «...писати історію..., ґрунтуючись не на фактах, а на тому, що приємне для особи історика, це — вибачте мені..., просто забавне хлоп'яцтво»⁸.

Історична достовірність, глибока науковість — вимоги, яких повинні дотримуватись автори книг, брошур і статей. Поспішність і неточність викладу фактів і подій знижують цінність виданих праць і викликають законне невдоволення з боку читачів.

Б. А. Лозовський, В. У. Чорноус

⁶ Г. Н. Логвин. Чернігов, Новгород-Северський..., стор. 112.

⁷ Боротьба за перемогу Радянської влади на Чернігівщині, Чернігів, 1958, стор. 39.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 423—424.

КОЛИ Ж БУВ ЗАСНОВАНИЙ ЛИСИЧАНСЬК?

1960 р. вийшла з друку книга Н. В. Лопатіна¹, присвячена м. Лисичанську. Однак повністю історію міста вона, на жаль, не показує. Зокрема, викликає заперечення ряд питань стосовно часу та умов заснування, соціального стану й роду занять перших його мешканців. На стор. 20 книги так описано виникнення м. Лисичанська: «5 липня 1710 р. на гористому боці Лисичої Балки, що спускається до правого берега Сіверського Дінця, розкинулись перші три курені запорожців. Всього прибуло 26 осіб, у тому числі 18 дорослих чоловіків». Далі стверджується, що «згадка про Оленячі Горі (Лисичу Балку) як про поселення, є вже в універсалі від 14 грудня 1710 р. гетьмана І. І. Скоропадського».

¹ Н. В. Лопатін. У колыбели Донбасса, Луганск, 1960.

Новий населений пункт гетьман нібито подарував панові Андрію Миклашевському. Чи так було насправді? Звернімося до документів. У згаданому універсалі не говориться ні про поселення Оленячі Гори, ні про Лисичу Балку, нічого немає і про розселення гетьманом Скоропадським запорізьких козаків на березі Сіверського Дінця в районі нинішнього Лисичанська.

Насправді згаданий універсал був виданий Миклашевському на села Нижнє, Понурівку і слобідки Товкачі та Істрівку з усіма прилеглими до них угіддями. Всі ці села лежали не на Сіверському Дінці, а на території нинішнього Стародубського району Брянської області, тобто тодішнього Стародубського полку².

На стор. 21 Лопатін стверджує, ніби «Лисича Балка, як населений пункт, згадується також у документі від 1712 р. під назвою «Геометрический генеральный план Азовской губернии части Бахмутской провинции с показанием формально отмежеванных дач». На цьому топографічному плані між селами Смоляннівка й Борівське, на північний захід від с. Борівського, позначена Лисича Балка. Але ж у «Геометрическом плане...»³ Лисича Балка не зазначена. І взагалі на цьому плані правий берег Сіверського Дінця немає позначень. Детально показана лише ділянка на лівому березі річки.

Не відповідає дійсності вказівка, ніби «за ревізією 1751 р. в Лисичій Балці було дворів 13 і бездвірних хат 13» (стор. 22). Згаданий Лопатіним документ (ЦДАДА, ф. 13, спр. 34) даних про Лисичу Балку не містить.

Не є обґрунтованим також твердження про те, що місцевість Оленячі Гори була в районі Лисичанська, а можливо, й у самому Лисичанську.

Географічна назва Оленячі Гори неодноразово згадується в документах, пов'язаних із відкриттям та дослідженням кам'яновугільних родовищ на півдні країни в першій чверті XVIII ст. При тому її розташування вказується точно і не викликає жодного сумніву. Наприклад, у визначенні Берг-колегії від 28 грудня 1722 р. записано: «По вышеписанному е. и. в. именному указу, послать из Берг-коллегии... Григория Капустина и с ним солдата, а именно: на Дон в казачьи городки вблизи Кундрючья городка в Оленьих Горах да в Воронежскую губернию...»⁴. В другому документі Берг-колегії сказано, що Оленячі Гори «от городка Верхней Кондрючи в 10 верстах»⁵. Виходить, Оленячими Горами називалася місцевість у районі річки Кундрюч'я в межах нинішньої Ростовської області.

Спроба Лопатіна довести, що Лисичанськ заснований 1710 р., не обґрунтована. На жаль, окремі неправильні дані у Лопатіна запозичили інші дослідники.

Тимчасом, є документи, що дають змогу безпомилково встановити час виникнення Лисичанська.

Із «Плана части Екатеринославского наместничества Бахмутского уезда с показанием казенных и владельческих селений и означением на оном казенных лесов в разных местах»⁶ видно, що в першій половині 80-х років XVIII ст. Лисичанська ще не було. На цьому плані, знятому 11 вересня 1784 р., показано, що земля, на якій була Лисича балка, належала селянам с. Верхнього.

14 листопада 1795 р. Катерина II видала указ «Об устроении литейного завода в Донецком уезде при реке Лугань и об учреждении ломки найденного в той стране каменного угля». Згідно цього указу біля Лисичі балки було закладено першу шахту Донбасу. Навколо виросло селище.

В «Сборнике статистических сведений по Екатеринославской губернии», виданому в 1886 р., про виникнення Лисичанська сказано: «Разработка каменного угля в первый раз начата около Лисичьей Балки, где теперь село Лисичанск. Для этого были высланы в 1796 г. рабочие с Урала и из Липецка Тамбовской губернии и поселены в с. Верхнее и в Лисичьей Балке около рудника. Потом контингент рабочих усиливался партиями рекрутов, водворявшихся тут на срок службы, и даже приговоренными к каторге преступниками. Таким образом возникло село Лисичанск... Земля под рудниками принадлежала жителям с. Верхнего...»⁷

1798 р. понад 1 тис. дес. землі, на якій стали видобувати вугілля, держава відібрала у селян і передала Луганському ливарному заводу, для забезпечення якого вугіллям і були створені нові вугільні копальні. Відомості про це містяться в скарзі

² Державна публічна бібліотека ім. Салтикова-Щедріна в Ленінграді, ф. 5623, зібрання актів.

³ Там же, ф. 342, № 20.

⁴ А. А. Зв о р ы к и н. Открытие и начало разработки угольных месторождений в России. М.—Л., 1952, стор. 54.

⁵ Там же, стор. 36.

⁶ ЦДВІА СРСР, ф. 423, оп. 1, спр. 34, арк. 1.

⁷ Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Т. II, Бахмутский уезд, Екатеринослав, 1886, стор. 40.

жителів Верхнього на ім'я царя, написаній 1 жовтня 1821 р. з приводу утисків, яких вони зазнавали в зв'язку з видобуванням на їх землі кам'яного вугілля. Вони, зокрема, писали: «...Из числа земли нашего селения с 1798 года по ныне состоит во владении ведомства Луганского завода Лисичьего боерака 1070 десятин, где производится угольная ломка»⁸.

Зміни, що сталися наприкінці XVIII ст. у районі Лисичої Балки, відбито в економічних записках, складених після 1801 р. під час генерального межування. В них на землі селян с. Верхнього позначено «селение мастеровых для угольной ломки при овраге Лисичьем»⁹. Згадане селище є на плані с. Верхне, складеному в 1802 р.¹⁰

Лисича Балка була казенною слободою. 1803 р. в ній було вже близько 70 казенних і приватних будинків, мешкало понад 500 майстрових (робітників) чоловіків і жінок. Вони не мали землі і змушені були ходити за продуктами харчування в найближчі населені пункти¹¹.

Отже, населений пункт Лисича Балка (пізніше Лисичанськ) виник 1795 р. у зв'язку з відкриттям тут першої в Донбасі шахти. Це було перше типово шахтарське поселення на півдні Росії.

Лисичанськ — ровесник Луганська (зараз Ворошиловград). Ці міста засновані згідно з указом від 14 листопада 1795 р. Лисичанську, що став за роки Радянської влади великим промисловим містом, 1970 р. виповнилося 175 років.

В. І. Подов

⁸ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 37, оп. 13, спр. 209, арк. 2.

⁹ ЦДАДА, ф. 1355, Катеринославська губернія, спр. 10, арк. 30.

¹⁰ Там же, ф. 1356, Бахмутський повіт, план с. Верхне В — 4 червоний.

¹¹ Луганський обласний державний архів, ф. 1, оп. 1, спр. 117, арк. 191.

Додаток

ВІД З'ЇЗДУ ДО З'ЇЗДУ

(продовження)

1970

Боротьба угорського народу за соціалізм. Матеріали республіканської наукової сесії, присвяченої 50-річчю проголошення Угорської Республіки 1919 року. Ужгород, 263 с.

Великий Жовтень і розквіт возз'єднаного Закарпаття. Матеріали наукової сесії, присвяченої 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції 29 червня—2 липня 1967 р. Ужгород, «Карпати», 605 с.

Інтернаціональна сила ленінських ідей. В. І. Ленін і революційний рух у країнах Центральної і Південно-Східної Європи. К., «Наук. думка», 519 с. (Авт. колектив: І. М. Мельникова, І. М. Кулініч, П. М. Калениченко, П. С. Сохань, С. М. Пархомчук, І. А. Петерс, І. Ф. Євсєєв та ін.).

Історичні джерела та їх використання. Вип. 5. К., «Наук. думка», 220 с.

Історіографічні дослідження в Українській РСР. Вип. 3. К., «Наук. думка», 211 с.

Історія міст і сіл Української РСР. В 26-ти т. Волинська область. К., 746 с.

Історія міст і сіл Української РСР. В 26-ти т. Запорізька область. К., 765 с.

История отечественной математики. В 4-х т. К., «Наук. думка», т. 4, кн. I, 1917—1967, 883 с.

Коліївщина. 1768. Матеріали ювілейної наукової сесії, присвяченої 200-річчю повстання. К., «Наук. думка», 186 с.

Міжнародна солідарність у боротьбі проти фашизму. 1933—1945. К., «Наук. думка», 499 с. (Авт. колектив: В. Н. Гулевич, Б. М. Забарко, В. А. Лівень, Д. М. Сташевський, М. М. Фролін, І. Ф. Черніков, М. Д. Дятленко, В. І. Клоков, В. С. Коваль, Л. О. Лещенко, А. М. Шлепаков).

Нариси з історії природознавства і техніки. Вип. 11. К., «Наук. думка», 110 с.

Питання нової та новітньої історії європейських соціалістичних країн. Ужгород, 287 с.

Україна і зарубіжний світ. К., Держполітвидав України, 516 с. (Авт. колектив: Р. Г. Симоненко, Д. М. Сташевський, О. А. Макаренко, А. М. Шлепаков, В. С. Коваль, Л. О. Лещенко та ін.).

Хрестоматія з історії Української РСР (7—8 кл.). К., «Рад. школа», 176 с. (Упорядники: І. О. Гуржій, О. І. Лугова, Д. І. Мишко).

Електроенергетика Украинской ССР. К., «Техника», 228 с.

Апанович О. М. Повстання народних мас у XI—XII ст. Іван Сірко.— Книга для читання... (Ч. 1). К., с. 22—26; 70—75; Єдисанська орда; Єдичкульська орда; ізюмський полк; Катеринославське козацьке військо; Козацька рада; Козацька старшина; Козацьке військо.— РЕІУ, т. 2. К., с. 127; 127; 242; 322; 409—410; 410—412; 412—414; Зброя запорізьких козаків.— «Україна», № 13, с. 13; Місто стольне козацьке.— «Пам'ятники України», № 3, с. 39—42 (співавтор); Передумови та наслідки ліквідації Запорізької Січі.— УІЖ, № 9, с. 23—35. Полководець.— «Вітчизна», № 12, с. 165—172.

Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. К., «Наук. думка», 200 с.

Бондаренко І. М. До питання про розвиток В. І. Леніним вчення про союз робітничого класу і селянства.— УІЖ, № 4, с. 94—97.

Барварцев М. М. Кибальчич М. І.— РЕІУ, т. 2. К., с. 333.

Вітрук Л. Д. Ленінські принципи рівноправності жінок Радянської країни в дії. К., «Знання», 33 с.; До 25-річчя Міжнародної демократичної федерації жінок.— УІЖ, № 12, с. 117—119; З історії жінвідділів України (До 50-річчя створення).— УІЖ, № 1, с. 123—126 (співавтор); Землі нашої господарки. Жіночому святу 60 років.— «Під прапором лєнінізму», № 3, с. 37—39 (співавтор), Ленінські принципи рівноправності жінок Радянської країни в дії.— УІЖ, № 3, с. 36—42; Сторінка історії.— «Рад. жінка», № 1, с. 18; Девіз — солідарність. МДФЖ — чверть віку.— «Рад. Україна», 1 грудня; Ленінські принципи рівноправності радянських жінок.— «Ю ра-

дяньській Україні», № 11, с. 1—9; «Українські вісті», 5 березня; «Життя і слово», 9 березня.

Волощенко А. К. Чигиринська справа. Борець за щастя народу.— Книга для читання... (Ч. 1). К., с. 197—204; 211—216.

Гамрецький Ю. М. Дружківська Рада робітничих і солдатських депутатів; Київська Рада робітничих депутатів; Краматорська Рада робітничих і селянських депутатів.— РЕІУ, т. 2. К., 95—96; 356; 495; 3 історії спільної боротьби трудящих Росії і України за владу Рад. Ради України і II Всеросійський з'їзд Рад.— ВАН УРСР, № 12, с. 51—62; Про буржуазно-націоналістичні перекинуття деяких питань історії Великого Жовтня.— УІЖ, № 11, с. 141—148; Ради України в період наступу контрреволюції (липень—серпень 1917 р.).— УІЖ, № 3, с. 43—54; 70-річчя М. І. Супруненка.— УІЖ.— № 2, с. 127—128; Рец.: УІЖ, № 7, с. 145—147; «Під прапором лєнінізму», № 13, с. 69 (співавтор).

Гончарук П. С. Питання історії в програмних документах Кирило-Мефодіївського товариства.— УІЖ, № 5, с. 52—64.

Горбик В. О. Інститут історії АН УРСР до лєнінського ювілею.— УІЖ, № 4, с. 155—156; Півстолітній ювілей Компартії Великобританії.— УІЖ, № 7, с. 114—115 (співавтор); Політика консерваторів і проблеми англійської економіки в 50-ті роки XX ст.— УІЖ, № 3, с. 99—104; Слухачі Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук в Інституті історії АН УРСР.— УІЖ, № 1, с. 155.

Гриценко А. П. Рабочий класс Украины в 1917 г. (К историографии вопроса).— Вопросы историографии рабочего класса СССР. М., с. 74—82; Рец.: «Під прапором лєнінізму», № 13, с. 69 (співавтор).

Гудзенко Л. М. Радянські видання документальних матеріалів з історії України (1917—1968). Бібліогр. покажчик. К., «Наук. думка», 119 с. (співавтор); Бібліографія української історіографії з проблем «В. І. Лєнін як історик».— Історіографічні дослідження в Українській РСР. Вип. 3. К., с. 197—209 (співавтор); Обговорення плану-проспекту багатотомної «Історії Української РСР».— ВАН УРСР, № 9, с. 94—96 (співавтор).

Гудзенко П. П. Торжество лєнінського плану соціалістичної індустріалізації. К., «Знання», 48 с.; Розв'язання аграрно-селянського питання Великою Жовтневою соціалістичною революцією.— Коліївщина. К., с. 20—32; Дискусія про профспілки; Дубина К. К.; Індустріалізація; Київ.— РЕІУ, т. 2. К., с. 25—26; 96—97; 249—252; 336—344 (співавтор); В. І. Лєнін і індустріалізація України.— ВАН УРСР, № 4, с. 41—53; Рец.: УІЖ, № 7, с. 137—139 (співавтор).

Гулевич В. Н. Заява Народи представників комуністичних і робітничих партій. 1960; Карловарська конференція комуністичних і робітничих партій. 1967.— РЕІУ, т. 2. К., с. 200; 313; Викриття прогресивними істориками та публіцистами ФРН мілітаризму та реваншизму (1935—1969 рр.).— УІЖ, № 6, с. 132—133; Рец.: УІЖ, № 3, с. 141—142.

Гуржій І. О. Фрідріх Енгельс про Україну. К., Політвидав України, 154 с.; Теоретична спадщина В. І. Лєніна і радянська історіографія культурної революції на Україні.— Історіографічні дослідження в Українській РСР. Вип. 3. К., с. 7—29 (співавтор); Турбаське повстання. Похід селян у Таврію за волею.— Книга для читання... (Ч. 1). К., с. 108—114; 172—178; Державні селяни; Історія; Київська Козаччина; Кліщинське повстання 1767—70; Козацькі літописи; Кулаги; Купецтво.— РЕІУ, т. 2. К., с. 10—11; 274—278 (співавтор); 346; 395; 414; 526—527; 534; Ф. Енгельс і революційний рух на Україні.— УІЖ, № 11, с. 3—12 (співавтор); Фрідріх Енгельс і Україна.— «Ранок», № 11, с. 4—5; Значення лєнінської теоретичної спадщини для дослідження історії України.— ВАН УРСР, № 4, с. 21—31; Проблеми історії України в творах Фрідріха Енгельса.— ВАН УРСР, № 11, с. 3—14; V Міжнародний конгрес економічної історії (Лєнінград).— ВАН УРСР, № 12, с. 94—100; Енгельс про селянство і аграрне питання.— «Сільські вісті», 11 листопада; Ще раз про те, яким буде п'ятдесятилітнє Івана Франка.— «Літ. Україна», 26 травня (співавтор); Рец.: Цінна наукова праця.— «Рад. Україна», 21 травня (співавтор); ВАН УРСР, № 10, с. 102—106 (співавтор); УІЖ, № 7, с. 137—139 (співавтор); На піднесенні. Історичне дослідження про українське село.— «Сільські вісті», 25 вересня; УІЖ, № 4, с. 138—140; Торжество справедливості.— «Правда Украины», 20 декабря (співавтор); Ukraine in Lenin's works.— «News from Ukraine», N 4 (136); N 6 (138).

Гутиєвський С. К. Теоретична спадщина В. І. Лєніна і радянська історіографія культурної революції на Україні.— Історіографічні дослідження в Українській РСР. Вип. 3. К., с. 7—29 (співавтор); Культура; Культурна революція.— РЕІУ, т. 2. К., с. 530—531; 531—532; Народна шана діячу української радянської культури (До 90-річчя від дня народження Я. П. Ряппо).— УІЖ, № 4, с. 117—119; Торжество лєнінських ідей про бібліотечну справу.— «Соц. культура», № 7, с. 26—27; Рец.: ВАН УРСР, № 7, с. 110—111 (співавтор); Подвиг учених України.— «Патріот Батьківщини», 20 грудня.

Демиденко Л. А. Культура и быт болгарского населения в УССР (На материалах колхозов Болградского района Одесской области). К., «Наук. думка», 139 с.

Дзира Я. І. Извод; Коховський Вєспасіян; Кромєр Мартин.— РЕІУ, т. 2. К., с. 240—241; 489; 521; Першовідкривач українських старожитностей, будівничий київ-

ської філологічної школи (До 100-річчя від дня народження академіка В. М. Перетца).— УІЖ, № 1, с. 135—137; Про відтворення тексту історичних джерел.— УІЖ, № 3, с. 157—159; Таємниці графічних позначок «Про еволюцію графічного написання звука «і» в укр. мові).— «Літ. Україна», 27 лютого.

Дмитрієнко М. Ф. Радянські видання документальних матеріалів з історії України (1917—1968). Бібліограф. покажчик. К., 119 с. (співавтор); Рыцарь без меча. К., «Мистецтво», 408 с.; Украинская ССР. Минск, «Беларусь», 128 с. (співавтор); «Донецкий пролетарий»; «Звезда».— РЕІУ, т. 2. К., с. 71; 206; Створення археографічної комісії АН УРСР.— УІЖ, № 2, с. 155—156; Еники-беніки.— «Київська правда», 11 жовтня; Живе в селі вчитель.— «Вінницька правда», 2 вересня; Рец.: Могутня підойма культури і духовної освіти народу.— «Під прапором лєнінізму», № 4, с. 47—48 (співавтор).

Дядиченко В. А. Розвиток історичної науки в Українській РСР. К., «Наук. думка», 80 с. (співавтор) та рос., англ. мовами; Історія Української РСР. Підручник для 7—8 кл. К., «Рад. школа», 152 с. (співавтор) та рос., польськ. мовами; Зборівська битва. 1649; Зборівський договір. 1649; Компанійські полки; Корсткий опис Малоросії.— РЕІУ, т. 2. К., с. 202; 202; 432; 478; В. І. Ленін про визвольну боротьбу селянства за доби феодалізму.— Коліївщина. К., с. 36—44; Полтавська битва.— Книга для читання... (Ч. 1). К., с. 88—95; Рец.: Роки становлення і звершень.— «Друг читача», 9 червня (співавтор); Нова енциклопедія.— «Рад. Україна», 12 лютого (співавтор).

Дятленко М. Д. Другий фронт; Інтернаціональний антифашистський Комітет.— РЕІУ, т. 2. К., с. 93; 261.

Євсєєв І. Ф. Здійснення лєнінського вчення про індустріалізацію в країнах соціалістичної співдружності.— УІЖ, № 1, с. 13—22.

Євтушенко А. П. Глибоко вивчати лєнінську спадщину.— УІЖ, № 1, с. 155—156.
Забарко Б. М. Солідарність міжнародного пролетаріату з японськими трудящими в 1923 р.— УІЖ, № 10, с. 82—85.

Зайцев В. М. Ібн-Баттура; Ібн-Русте; Ібн-Фадлан; Ібн-Хордадбех; Казем-Бек Алі (Олександр Касимович).— РЕІУ, т. 2. К., 229; 229; 229; 291—292; Рец.: УІЖ, № 2, с. 145—146.

Знаменська М. В. Взаємні відвідування колективів трудящих УРСР і зарубіжних соціалістичних країн (1956—1969 рр.).— УІЖ, № 7, с. 77—82.

Івашенко Ю. Г. Загальні збори відділу економіки, історії, філософії та права АН УРСР.— УІЖ, № 6, с. 149—150.

Калениченко П. М. З історії взаємовідносин В. І. Леніна з російським революціонером Б. Д. Вігілевим у Західній Галичині.— Українське слов'янознавство. Львів, № 2, с. 38—50 (співавтор); Українсько-польські зв'язки і співробітництво в галузі науки і культури.— Вклад Української РСР у науково-культурне співробітництво Радянського Союзу з європейськими соціалістичними країнами. К., с. 82—104; Інтернаціональні формування на Україні в роки громадянської війни; Комісаріат у польських справах на Україні; «Комуна»; «Комуниста польські»; Конарський С. М.— РЕІУ, т. 2. К., с. 262 (співавтор); 428; 432; 437; 460; Висвітлення радянською та польською історіографією теми «В. І. Ленін і польський робітничий рух».— УІЖ, № 3, с. 125—132; Революційна боротьба сільськогосподарських робітників Польщі (листопад 1918—жовтень 1919 рр.).— УІЖ, № 10, с. 52—61; Революційні виступи у Війську польському (листопад 1918 р.— жовтень 1919 р.).— УІЖ, № 12, с. 57—67; Летописи братської дружби.— «Правда України», 14 лютого (співавтор); Немеркнучий подвиг народу.— «Вечірній Київ», 2 грудня; Рец.: Все об Украине.— «Правда Украины», 14 лютого; Джерела дружби.— «Рад. Волинь», 9 жовтня; «Сов. славяноведение», № 3, с. 91—92; Поляки про Леніна.— «Всесвіт», № 12, с. 145—146; Z życia i działalności w Polsce przyjaciela Lenina — Borysa Wigilewa.— Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały, т. VII. Warszawa, «Książka i wiedza», s. 269—294 (співавтор); «Czerwony sztandar», 30 грудня; Эбеди билеликде.— «Совет Туркменистаны», 20 декабря; Історик народної Польщі про минуле України періоду феодалізму.— «Наша культура», № 7, с. 1—2; № 8, с. 1—3; Минуле України періоду капіталізму у висвітленні істориків ПНР.— «Наша культура», № 9, с. 1—2, № 10, с. 1—2; Сучасна польська історіографія про Україну періоду соціалізму.— «Наша культура», № 11, с. 3—5; № 12, с. 2—4.

Кізенко В. І. З історії українсько-туркменських зв'язків.— УІЖ, № 9, с. 36—45 (співавтор); Чуннур Коклер. Украин ве туркмен халкларынын тарыхы гатнашыклары «Совет Туркменистаны», 23 серпня.

Кизя Л. Є. Дід Ковпак.— «Вітчизна», № 9, с. 129—151; Монументи розповідають.— «Наука і суспільство», № 7, с. 6—8; «Вісті з України», 6 серпня; Аж на Хрещатику було чути.— «Молода гвардія», 22 лютого; Героєм даровано вічність.— «Київська правда», 8 вересня; Походи, походи...— Загин набирає сили.— «Патріот Батьківщини», 1, 8 березня; Сидір Ковпак.— «Зоря Полтавщини», 3, 4, 5 червня.

Клоков В. І. Під прапором інтернаціоналізму. Зарубіжні антифашисти в партизанській боротьбі на Україні 1941—1944 рр. К., Політвидав України, 199 с. (співавтор);

Год победы.— «Огонек», № 1, с. 13—14; Партизанські краї та зони на тимчасово окупованій ворогом території СРСР у 1941—1944 рр.— УІЖ, № 7, с. 3—10 (співавтор); Вирушали в похід партизани.— «Вечірній Київ», 8 травня; Стратег побед.— «Комсомольское знамя», 17 апреля.

Ковалевський Б. П. Жовтневий Пленум ЦК КПРС. 1964.— РЕІУ, т. 2. К., с. 152—153; В. І. Ленін про керівну роль робітничого класу в комуністичному будівництві.— «Комуніст України», № 4, с. 35—44.

Коваленко О. М. До 100-річчя утворення Товариства пересувних художніх виставок.— УІЖ, № 11, с. 136—137.

Коваль В. С. Подвиг народний (Україна у Великій Вітчизняній війні), К., Держполітвидав, 135 с.; Питання про західний кордон України на конференціях голів урядів СРСР, США і Англії в роки Великої Вітчизняної війни.— УІЖ, № 5, с. 33—42; Бита ставка.— «Роб. газета», 24 квітня; «Вісті з України», 14 травня; «Українські вісті», 7 травня.

Коваль М. В. Все для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. К., «Наук. думка», 196 с.; «Директорія» Криму; Керченський рив.— РЕІУ, т. 2. К., с. 25; 331; Безсмертний подвиг в ім'я соціалізму.— ВАН УРСР, № 3, с. 3—17; Перебазування продуктивних сил УРСР на схід Радянської країни (1941—1942 рр.).— УІЖ, № 2, с. 19—27; Подвиг народний.— «Наука і суспільство», № 5, с. 2—10; Сини Вітчизни в битві за Радянську Україну.— «Під прапором ленінізму», № 5, с. 43—45; Нові сторінки до літопису безсмертя.— «Рад. Україна», 19 серпня; Україна пам'ятає. Про злочини українських буржуазних націоналістів у роки Вітчизняної війни.— «Літ. Україна», 31 березня; Подвиг радянського народу.— «Українські вісті», 7 травня; Рец.: Нові сторінки до літопису безсмертя.— «Рад. Україна», 19 серпня; На варті завоювань.— «Київська правда», 12 травня; Вклад Української РСР у перемогу над фашистською Німеччиною.— «Наша культура», № 4, стор. 3; Подвиг народів-братів.— «Життя і слово», 26 жовтня.

Коваль М. К. Документ історичної ваги.— «Молодь України», 4 січня.

Комаренко Н. В. Журнал «Літопис революції». Історіографічний нарис. К., «Наук. думка», 172 с.; Сторінки В. І. Леніна в журналі «Літопис революції».— Історіографічні дослідження в Українській РСР. Вип. 3. К., 184—196; Клочко В. Ю.; «Красная летопись».— РЕІУ, т. 2. К., с. 396; 497; Всесоюзна історіографічна сесія «В. І. Ленін — основоположник радянської історичної науки».— УІЖ, № 4, с. 151—154 (співавтор); Ленінське теоретичне насліддя і розвиток української советської історіографії.— Вестник АН СССР, № 2, с. 94—97 (співавтор); Ленінська теоретична спадщина і розвиток української радянської історіографії.— ВАН УРСР, № 2, с. 15—17; Підсумки та перспективи розвитку історії історичної науки.— ВАН УРСР, № 6, с. 111; Радянський історик М. Є. Редін.— УІЖ, № 2, с. 96—101; Рец.: Ганебна фальсифікація російсько-українських зв'язків.— УІЖ, № 5, с. 147—149 (співавтор).

Компан О. С. Культурна спадщина в світлі марксистсько-ленінської теорії. К., 20 с.; Вплив Коліївщини на антифеодалну боротьбу в Росії, Польщі і Білорусії.— Коліївщина. К., с. 97—107; Ремісники умільці. Філософ з народу.— Книга для читання... (Ч. 1). К., с. 81—88; 114—120; Духівництво.— РЕІУ, т. 2. К., с. 101; Місто столітнього козацтва.— «Пам'ятники України», № 3, с. 39—42 (співавтор); Рец.: Лице часу.— «Вітчизна», № 6, с. 162—169 (співавтор); Летопись прекрасного.— «Правда Украины», 12 декабря.

Компанієць І. І. Ленін та інтернаціональна єдність українських і російських трудящих у трьох революціях. К., «Наук. думка», 232 с.; Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр. В 3-х т. Т. 3. К., Політвидав України, 463 с. (член авт. кол.); Закарпатська Україна; Ленін В. І.— РЕІУ, т. 2. К., с. 170—173; 557—568 (співавтор); Ленінська інтернаціональна єдність. Братерський союз укр. і рос. трудящих в період Великого Жовтня і встановлення Радянської влади на Україні.— ВАН УРСР, № 1, с. 3—19; Рец.: Торжество справедливости.— «Правда Украины», 20 декабря (співавтор).

Кондрацький А. А. До участі молоді України в громадському житті. (1959—1965 рр.).— УІЖ, № 3, с. 88—93.

Котляр М. Ф. Злотий; Карбованець; Квартник; Крейцер; Крона; Куна.— РЕІУ, т. 2. К., с. 220; 311; 326; 500; 521; 533; Літописи Самовидця, Грабянки та Величка про грошовий обіг України XVII ст.— УІЖ, № 1, с. 63—73; Монети середньовічної України.— «Наука і суспільство», № 7, с. 26—28; Фальшивомонетники в Полтавському полку на початку XVIII ст.— УІЖ, № 9, с. 105—107 (співавтор); Рец.: Ганебна фальсифікація російсько-українських зв'язків.— УІЖ, № 5, с. 147—149; Obrót arabskich dirhemów na terytorium Ukrainy.— „Wiadomości Numizmatyczne”. Rok XIV, zes. 1, s. 19—30.

Кук В. С. Харківські школи — Колегія та Додаткові класи.— УІЖ, № 7, с. 97—101.

Кулініч І. М. Участь угорських інтернаціоналістів у боротьбі за владу Рад на Україні.— Боротьба угорського народу за соціалізм. Ужгород, с. 81—90; Джоров С. І., «Ді Вельткоммуне»; Інтернаціональні формування на Україні в роки громадянської

війни; «Комуна».— РЕІУ т. 2. К., с. 18; 28; 262 (співавтор); 432; П'ята наукова міжвузівська конференція істориків-славистів Радянського Союзу.— УІЖ, № 5, с. 151—152 (співавтор); Співробітництво Радянської України з європейськими соціалістичними країнами в галузі культури.— «По Радянській Україні», № 10, с. 1—16; «Наше слово», 20 грудня; Українська РСР в економічному і науково-технічному співробітництві соціалістичних країн.— «По Радянській Україні», № 8, с. 1—8; «Наше слово», 6, 13 грудня.

Курносов Ю. О. Здійснення інтелігенцією України ленінських ідей науково-технічного прогресу.— УІЖ, № 8, с. 12—20.

Кучер В. І. Партизанські краї та зони на тимчасово окупованій ворогом території РСРС у 1941—1944 рр.— УІЖ, № 7, с. 3—10 (співавтор).

Лавров Ю. П. Металурги України в авангарді революційної боротьби (1895—1904). К., «Наук. думка», 192 с.

Ладивір І. І. Вклад учених АН УРСР у перемогу над фашистською Німеччиною. К., «Наук. думка», 176 с.; Вклад учених АН УРСР у зміцнення економіки і розвитку культури братніх республік у роки Великої Вітчизняної війни.— ВАН УРСР, № 5, с. 18—31; Разом з усім народом.— «Друг читача», 3 березня.

Лещенко Л. О. 20 років по шляху незалежності (До 20-річчя республіки Індії).— УІЖ, № 1, с. 126—128; Куди іде Індонезія.— «Під прапором ленінізму», № 11, с. 69—72; Солідарність трудящих Індії з радянським народом у 1941—1945 рр.— УІЖ, № 7, с. 68—76; Рец.: УІЖ, № 1, с. 139—140.

Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху монополістичного капіталізму (60—90-ті роки XIX ст.). К., «Наук. думка», 304; Фрідріх Енгельс і революційний рух на Україні. К., «Знання», 96 с.; «Наша культура», № 11, с. 1—3; За волю і землю.— Книга для читання... (Ч. 1). К., с. 183—187; Жабокрицьке селянське заворушення; Земство; Земська реформа; Земсько-ліберальний рух; Зобов'язані селяни; Історія; Кам'янсько-слобідське заворушення селян. 1861.— РЕІУ, т. 2. К., с. 136; 211; 211; 213; 222; 274—278 (співавтор); 303; 499; 506; 535; Краснокутське селянське заворушення. 1853; Кримненське селянське заворушення. 1848; Куп'янські заворушення селян 1869—72; Фрідріх Енгельс і революційна Україна.— ВАН УРСР, № 11, с. 15—24; Фрідріх Енгельс про історичний розвиток України.— «Комуніст України», № 11, с. 49—58 (співавтор); Історію пишуть сами трудящиеся.— «Вопросы истории», № 8, с. 143—145 (співавтор); В. І. Ленін і революційний рух на Україні.— Трибуна лектора, № 10, с. 2—13; Могутня сила суспільного розвитку.— Трибуна лектора, № 1, с. 19—33; Енгельс і Україна.— «Вечірній Київ», 27 листопада; Рец.: УІЖ, № 2, с. 140—141; Серийное издание документов о крестьянском движении в России в XIX веке.— «Советские архивы», № 6, с. 106—110; Протиріччя поглиблюються.— «Друг читача», 9 червня.

Лисенко В. Г. Мости братерства. К., «Знання», 48 с.; Розвиток наукового співробітництва України та Молдавії в 1959—1969 рр.— УІЖ, № 8, с. 119—122; Трудящі України — Міжнародній Нараді комуністичних і робітничих партій.— УІЖ, № 1, с. 88—93.

Лихолат А. В. Под ленинским знаменем дружбы народов. Единство действий трудящихся Украины и России в борьбе за победу и укрепление Советской власти. М., «Наука», 436 с.; Директорія.— РЕІУ, т. 2. К., с. 24—25; Пролетарський інтернаціоналізм — основа єдності і братерської взаємодопомоги радянських народів.— «Під прапором ленінізму», № 4, с. 11—16; Шляхом політичного банкрутства.— УІЖ, № 8, с. 59—67 (співавтор).

Лісевич І. Т. Дружбі нашої жити у віках (До 25-річчя радянсько-польського Договору про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво). К., «Знання», 47 с.; Летописи братской дружбы.— «Правда Украины», 14 февраль (співавтор); Рец.: УІЖ, № 5, с. 145—146.

Лось Ф. Є. Розвиток історичної науки в Українській РСР. К., «Наук. думка», 80 с. (співавтор) та рос., англ. мовами; Історія Української РСР. Підручник для 7—8 кл. К., «Рад. школа», 152 с. (співавтор) та рос., польськ. мовами; Історія Української РСР. Посібник для 9—10 кл. К., «Рад. школа», 192 (співавтор) та рос. мовою; Жовтневий Всеросійський політичний страйк. 1905.— РЕІУ, т. 2. К., с. 151—152.

Лугова О. І. Семен Гаркуша. На робітничих ринках.— Книга для читання... (Ч. 1). К., с. 101—108; 187—193.

Лукач Б. І. Зміцнення союзу робітничого класу і селянства в ході соціалістичного будівництва в УНР в 1961—1965 рр.— Боротьба угорського народу за соціалізм. Ужгород, с. 193—197;

(Далі буде)

РЕЗЮМЕ

И. П. Кожукало.— Растущая роль КПСС в строительстве коммунизма. От съезда к съезду возрастает роль Коммунистической партии как руководящей силы советского общества, растут и укрепляются партийные ряды, укрепляются ее связи с массами. Статья раскрывает этот процесс на широком фактическом материале.

Д. П. Урсу.— Интернациональное движение солидарности европейского пролетариата с Парижской Коммуной. Автор статьи показывает интернациональный состав коммунаров, раскрывает огромное революционизирующее влияние Парижской Коммуны на борьбу трудящихся Англии, Германии, Италии, Бельгии, Болгарии и других стран за свои права, развенчивает попытки буржуазной историографии преуменьшить историческое значение восстания парижского пролетариата.

В. Г. Сарбей.— Идеи Парижской Коммуны во взглядах украинской прогрессивной эмиграции 70-х годов XIX в. На основе анализа программных документов украинской прогрессивной эмиграции 70-х годов XIX в., материалов периодических сборников и журнала «Громада», газеты «Вольное слово», эпистолярки показано, как М. Драгоманов, С. Подолинский, М. Павлик и др. популяризовали деятельность Парижской Коммуны, а ее общественно-политические идеи трансформировались в их взглядах в идеалы утопического крестьянского «социализма». Работы К. Маркса и Ф. Энгельса влияли на понимание вышеназванными деятелями ряда важных проблем истории Коммуны.

Б. Д. Свечарников.— К вопросу о социально-экономической политике Парижской Коммуны. Среди важнейших проблем, вставших перед Коммуной, была социально-экономическая: попытка постепенно уничтожить буржуазную частную собственность и превратить рабочих в хозяев средств производства. Автор рассказывает о принятии Коммуной декретов, улучшающих положение народных масс. Останавливаясь на ошибках, допущенных коммунарами, автор считает основной из них то, что они не конфисковали национальный банк и не препятствовали вывозу денег из Парижа.

В. В. Иваненко, В. Ф. Шарапа.— Из истории празднования юбилеев Парижской Коммуны на Украине. Ежегодно 18 марта трудящиеся Украины, как и весь советский народ, чтут память коммунаров. В годы второй пятилетки они готовили трудовые подарки ко дню Парижской Коммуны, создавали ударные бригады, которые перевыполняли производственные нормы, заседали «гектары интернациональной солидарности», урожай с которых реализовался в пользу политических узников капиталистических стран, проводили воскресники, торжественные заседания, митинги, интернациональные вечера, на которых присутствовали зарубежные гости, в частности делегации французских, английских, шведских и австрийских рабочих, а также члены руководящих органов МОПР.

Я. И. Штернберг.— Коммунар Лео Франкель и революционная Россия. В статье освещаются связи видного деятеля венгерского и международного рабочего движения, министра Парижской Коммуны Лео Франкеля с русскими революционерами Е. Дмитриевой, Н. И. Утиным и П. Л. Лавровым. «Arbeiter Wochenchronik», редактором которой с 1876 г. был Франкель, много внимания уделяла росту революционного движения в России, печатала материалы «Земли и воли», «Народной воли». Франкель в статьях, помещенных в газете, высказывал сочувствие русским революционерам, которые героически боролись против царского самодержавия, и верил в светлое будущее России.

SUMMARIES

I. P. Kozhukalo.— **An Increasing Role of the C.P.S.U. in Building Communism.** From congress to congress the role of the Communist Party as a guiding force of the Soviet society increases, the Party ranks grow and its ties with people consolidate. This process is elucidated on the basis of vast documentary materials.

D. P. Ursu.— **International Movement of Solidarity of the European Proletariat with the Paris Commune.** The author shows an international structure of the Communards, reveals a great revolutionizing influence of the Paris Commune on struggle of the working people in England, Germany, Italy, Belgium, Bulgaria and other countries for their rights. Attempts of the bourgeois historiography to underestimate the historic significance of the Paris proletariat uprising are discredited.

V. G. Sarbey.— **Ideas of the Paris Commune in the Views of the Ukrainian Progressive Emigrants of the 70's of the XIX Century.** Analysis of the program documents of the Ukrainian progressive emigration of the 70's of the XIX cent., materials of periodical collections and the journal "Hromada", newspaper "Volnoe slovo", epistolaria is presented. On the basis of this analysis the popularization of the Paris Commune activities by M. Drahomanov, S. Podolinsky, M. Pavlik and others is elucidated. The way in which the social-political ideas of the Commune underwent transformation in the views of the above-mentioned public figures into the ideals of the Utopian peasant's "socialism" and the effect of K. Marx, and F. Engels' works had on their understanding of a number of the Commune history important problems are shown.

B. D. Svecharnikov.— **On the Problem of Social-economic Policy of the Paris Commune.** Among the most important problems faced the Commune there was the social-economic one: an attempt to annihilate gradually the bourgeois private property and to turn the workers into masters of the means of production. The author tells on the adoption of decrees by the Commune which improved the state of the people. Dwelling on the errors made by the Communards, the author considers Communards not confiscating the National bank and not preventing from the export of money from Paris to be the main of the errors.

V. V. Ivanenko, V. F. Sharapa.— **From the History of Celebrating the Jubilees of the Paris Commune in the Ukraine.** Every year on the 18th of March the working people of the Ukraine as well as all the Soviet people honour the memory of Communards. In the years of the second Five-year Plan they prepared labour gifts to this date; created shock brigades, which exceeded production quotas, sow the "hectares of international solidarity", the harvest from which was realized in favour of political prisoners in the capitalist countries. They held "voskresniki", rally meetings, international evening-parties, at which the foreign guests were present, in particular delegations of French, English, Swedish and Austrian workers as well as the members of the leading organs of International Organization of Help to the Fighters of Revolution.

Ya. I. Shternberg.— **The Communard Leo Frankel and Revolutionary Russia.** The author elucidates the relations of the outstanding statesman of the Hungarian and international working movement, minister of the Paris Commune Leo Frankel with Russian revolutionaries E. Dmitrieva, P. I. Utin and P. L. Lavrov. The newspaper "Arbeiter Wochenchronik", edited by Frankel from 1876, paid great attention to the growth of revolutionary movement in Russia, published the materials of "Zemlya i Volya", "Narodnaya Volya". In the articles published in the newspaper Frankel expressed sympathy for Russian revolutionaries, who led a heroic struggle against the tsarist autocracy and believed into the light future of Russia.

НОВІ КНИГИ

БАЛАХОНОВ В.— Феодосія. Історико-краєведческий очерк, вид-во «Крым», 1970. 128 с. с илл.

БРЕЧАК І. М., КЛОКОВ В. І. і РУСАК А.— Під прапором інтернаціоналізму. Зарубіжні антифашисти в партизанській боротьбі на Україні 1941—1944 рр., Політвидав України, К., 1970, 199 с.

БОРИСОВ Б.— Подвиг Севастополя, вид-во «Крим», Симферополь, 1970, 320 с. с илл.

ВАРГАТЮК П.— Партії великої загиб. В. І. Ленін і більшовицькі організації Катеринославщини. Вид. 2-е, перероб. і доп., вид-во «Промінь», Дніпропетровськ, 1970, 208 с. з іл.

ГРЕЧУХА І.— Страницы дружбы беззаветной, вид-во «Маяк», Одеса, 1970, 327 с. с илл.

ДЗЕВЕРІН О. Г.— В. І. Ленін і педагогічна наука. (Т-во «Знання» Укр. РСР. Серія 6. № 8—9). К., 1970, 80 с.

КРИВОРУЧКО Л.— У ритмі часу, вид-во «Маяк», Одеса, 1970. 103 с.

МАЗУР С.— Коли багряніли світанки, вид-во «Каменяр», Львів, 1970, 115 с.

МАЛЕНКО Є. Ю.— Конотоп. Історико-краєзнавчий нарис, вид-во «Прапор», Харків, 1970, 104 с. з іл.

ПРИГОДІЙ М. І.— Ближче до життя... В. І. Ленін і питання становлення радянської літератури, вид-во «Дніпро», К., 1970, 271 с.

ПРОСЯНИК М. П.— З батьками поруч. (Про участь молоді в боротьбі напередодні і в період першої російської революції 1905—1907 років), вид-во «Молодь», К., 1970, 109 с.

СТЕЛЯ Б. І.— Виховання нової людини — справа партійна. (З досвіду роботи парт-організацій по комуністичному вихованню працівників промисловості України (1956—1965 рр.), Вид-во Київського ун-ту, К., 1970, 202 с.

ХИЖНЯК В.— Зерна досвіду. (Нотатки про досвід парт. роботи). Вид-во «Карпати», Ужгород, 1970, 111 с.

Український історический журнал, № 3, 1971.

Выходит ежемесячно
(на украинском языке)

Технічний редактор *Є. В. Хірге*.

Коректор *Н. Г. Тарасків*.

БФ 63557. Здано до складання 27.I 1971 р. Підписано до друку 12.III 1971 р. Папір друкарський № 2. Формат 70×103¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10,00. Умовно-друк. аркушів 14,0. Оздобово-видав. аркушів 16,39. Тираж 9135. Замовлення К-17.

Друкарня видавництва «Київська правда», Київ, вул. Леніна, 19.

Адрес редакції: Київ-1, Кірова, 4. Издательство «Наукова думка», Київ-4, Респина, 3.
Типографія видавництва «Київська правда», Київ, ул. Леніна, 19.
Печат. листов 10,0. Тираж 9135. Цена 40 коп.